

ISSN 1694-5220

**Министерство образования и науки
Кыргызской Республики**

**КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ БАТЫРАЛЫ СЫДЫКОВА**

**Н А У К А
О Б Р А З О В А Н И Е
Т Е Х Н И К А**

Международный научный журнал

№ 2 (71), 2021

Ош – 2021

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ ЖУРНАЛА

- Райымбаев Ч.К.** - главный редактор, ректор Кыргызско-Узбекского Международного университета им. Б.Сыдыкова (КУМУ), доктор экономических наук
- Исманов М.М.** - заместитель главного редактора, проректор по науке КУМУ, доктор технических наук
- Самиева Ж.Т.** - ответственный секретарь, директор НИИ «Инновационные технологии» КУМУ, доктор биологических наук

Технические науки

- Абидов А.О.** - доктор технических наук, профессор
- Воробьев А.Е.** - доктор технических наук, профессор
- Кенжаев И.Г.** - доктор технических наук, профессор
- Мамасаидов М.Т.** - доктор технических наук, профессор
- Маруфий А.Т.** - доктор технических наук, профессор
- Мендекеев Р.А.** - доктор технических наук, профессор

Физико-математические науки

- Алымкулов К.А.** - доктор физико-математических наук, профессор
- Джураев А.М.** - доктор физико-математических наук, профессор
- Сатыбаев А.Дж.** - доктор физико-математических наук, профессор
- Ташполотов Ы.Т.** - доктор физико-математических наук, профессор
- Курбаналиев А.Ы.** - доктор физико-математических наук, профессор

Химико-биологические науки

- Жумабаева Т.Т.** - доктор биологических наук, профессор
- Мурзубраимов Б.М.** - доктор химических наук, профессор
- Смаилов Э.А.** - доктор биологических наук, профессор

Историко - философские науки

- Асанканов А.А.** - доктор исторических наук, профессор
- Балтабаева А.Т.** - доктор философских наук, профессор КУМУ
- Нурумбетов Б.А.** - доктор исторических наук, профессор
- Шарипова Э.К.** - доктор философских наук, профессор

Экономические науки

- Култаев Т.Ч.** - доктор экономических наук, профессор
- Кожошев А.О.** - доктор экономических наук, профессор
- Примов Э.Б.** - доктор экономических наук, профессор

Филологические науки

- Абдувалиев И.** - доктор филологических наук, профессор
- Зулпукаров К.З.** - доктор филологических наук, профессор
- Мадмарова Г.** - доктор филологических наук

Педагогические науки

- Бабаев Д.Б.** - доктор педагогических наук, профессор
- Сакиева С.С.** - доктор педагогических наук, профессор
- Момуналиев С.** - доктор педагогических наук, профессор

Юридические науки

- Базарбаев Э.Б.** - доктор юридических наук, профессор
Кокоева А.М. - доктор юридических наук, доцент
Кулдышева Г.К. - доктор юридических наук, профессор
Мурзаibraимов Н.Б. - доктор юридических наук, профессор

Медицинские науки

- Маманазаров Дж.М.** - доктор медицинских наук, профессор
Мамасаидов А.Т. - доктор медицинских наук, профессор
Шатманов С.Т. - доктор медицинских наук, профессор

Географические науки

- Низамиев А.Г.** - доктор географических наук, профессор
Камилова Л.И. - кандидат географических наук, доцент КУМУ
Обдунов Э.А. - кандидат географических наук, доцент

Учредитель:

Кыргызско-Узбекский Международный
университет им. Б.Сыдыкова
Журнал зарегистрирован
Министерством юстиции
Кыргызской Республики
Рег. свидетельство № 387 от 23.06.1999 г.
Перерегистрирован № 387 от 30.07. 2021г.

Адрес редакции:

723503, Кыргызстан, г. Ош, ул. Исанова, 79
Тел./Факс: (03222) 4-20-79, 4-20-92, 5-53-45
E-mail: ismanov1970@mail.ru;
E-mail: nurkyz.alisherovna78@bk.ru;
Web сайт: www.not.kg;
Подписной индекс: 77361

Журнал зарегистрирован в Национальной книжной палате Кыргызской Республики с присвоением международного шифра ISSN 1694-5220 от 15.01.2004 г.

Журнал «Наука. Образование. Техника» (НОТ) был основан в 1999 году, включен в систему российского индекса научного цитирования (РИНЦ). Договор о размещении журнала «НОТ» в научной электронной библиотеке (НЭБ) РИНЦ, № 717-11/2015 от 12.11.2015 г. Двухлетний импакт-фактор по РИНЦ – 0,274.

Журнал входит в перечень научных и научно-технических периодических изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Кыргызской Республики (ВАК КР) для опубликования результатов диссертационных работ по всем направлениям наук. Согласно постановлению президиума ВАК КР № 142 от 29.12.2020 г. журнал имеет 26 баллов.

Статьи, принятые к публикации, размещаются в полнотекстовом формате на сайте НЭБ РИНЦ - elibrary.ru, КУМУ- not.kg.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Международный научный журнал «Наука. Образование. Техника» издаётся Кыргызско-Узбекским Международным университетом 3 раза в год. В нем публикуются основные результаты научных исследований (диссертационных работ) по 12 направлениям наук.

Статья может быть представлена на кыргызском, русском и английском языках, с подписью автора(ов). Одновременно со статьей автор(ы) направляет(ют) в редакцию подписанный **Лицензионный договор** на право использования научного произведения в журнале и **рецензию** ведущего учёного – доктора наук. Бланк договора и форма рецензии размещены на сайте журнала «Наука. Образование. Техника»: not.kg. Направляя статью в редакцию журнала «Наука. Образование. Техника», автор и авторы на безвозмездной основе передает(ют) издательству на срок действия авторского права по действующему законодательству Кыргызской Республики исключительное право на использование статьи или отдельной ее части (в случае принятия редакционным советом статьи к опубликованию) на территории всех государств, где авторские права в силу международных договоров Кыргызской Республики являются охраняемыми, в том числе следующие права: на воспроизведение, на распространение, на публичный показ, на доведение до всеобщего сведения и переработку (и исключительное право на использование переведенного и/или переработанного произведения вышеуказанными способами), на предоставление всех вышеперечисленных прав другим лицам.

Особое внимание следует обратить на требования к содержанию и оформлению статьи (размещены в конце данного номера и на сайте журнала not.kg), ясность и лаконичность стиля, точность и последовательность в изложении материала. Рукопись статьи структурно оформляется в следующей последовательности:

1. **УДК** (индекс по таблицам универсальной десятичной классификации), располагается слева сверху;
2. **Ф.И.О.** автора(ов), учёная степень и звание, должность, название организации располагаются справа сверху;
3. **Название статьи** (на кыргызском, русском и англ. языках) - на следующей строке, по центру страницы;
4. **Аннотация** (на кыргызском, русском и англ. языках) - на следующих строках, выравниванием по ширине страницы;
5. **Ключевые слова** (10-14 слов, не более двух строк) - на следующей строке;
6. **Основной текст статьи;**
7. **Выводы по результатам исследований;**
8. **Список литературы.**

Решение о публикации принимается редакционным советом журнала после рецензирования, учитывая актуальность, научную новизну, практическую и экономическую значимость представленных материалов.

Журнал распространяется по подписке через каталоги государственного предприятия «Кыргыз почтасы» (индекс – 77361), а также путем прямой редакционной подписки. Материалы следует направлять по адресу: 723503, г. Ош, ул. Исанова 79, Кыргызско-Узбекский Международный университет им. Б.Сыдыкова, 2-й учебный корпус. Редакция международного научного журнала «Наука. Образование. Техника».

Тел./факс: (03222) 4-20-64, 4-20-79, 5-53-45.

Web сайт: www.not.kg. E-mail: ismanov1970@mail.ru ; nurkyz.alisherovna78@bk.ru

УДК 621.01.03

Касымбеков С.Н.

к.т.н., доцент, зав. лабораторией ИПР ЮО НАН Кыргызской Республики

Исманов М.М.

д.т.н., проф., вед. научный сотрудник лаб. ИПР ЮО НАН Кыргызской Республики

Касымалиев Б.М.

к.т.н., ст. научный сотрудник ИПР ЮО НАН Кыргызской Республики

Толонбаев Т.Т.

младший научный сотрудник ИПР ЮО НАН Кыргызской Республики

КОЛ МЕНЕН ИШТЕТИЛҮҮЧҮ ПЕРФОРАТОРДУ ЛАБОРАТОРИЯЛЫК СЫНООЛОР

Изилдөөнүн предмети болуп өзгөрүлмө структуралуу механизмдин негизинде жасалган кол менен иштетилүүчү перфоратордун тажрыйбалык үлгүсү каралат. Иштин максаты - анын функционалдык иштөө жөндөмдүүлүгүн текшерүү, оптималдуу параметрлерди жана иштөө режимдерин аныктоо, кол менен иштетилүүчү перфоратордун конструкциясын андан ары өркүндөтүү үчүн кемчиликтерди аныктоо. Изилдөө лабораториялык шартта эксперименталдык усулдардын негизинде жүргүзүлдү. Эксперименталдык дубалча даярдалып анын негизинде лабораториялык изилдөөлөр үчүн атайын усулдар иштелип чыгылган. Перфоратордун механизмдерин кинематикалык талдоолордун негизинде анын чоңдуктарынын жана иштөө режиминин оптималдык көрсөткүчтөрү аныкталган. Эксперименталдык сыноолордун натыйжалары бул кол менен иштетилүүчү перфоратордун функционалдык жактан натыйжалуу экендигин көрсөттү, өзгөрүлмө түзүлүш механизмин урма механизми катары колдонуу идеясы тастыкталды. Лабораториялык изилдөөлөрдүн жүрүшүндө, конструкциядагы кемчиликтер жана иштеги функционалдык бузулуулар аныкталды, аларды жоюу үчүн ушул перфоратордун прототиптеринин кийинки модификацияларын жакшыртуу боюнча сунуштар берилди.

***Негизги сөздөр:** кол менен иштетилүүчү перфоратор; тажрыйба үлгү; өзгөрүлмө структуралуу механизм; эксперименталдык сыноолор.*

ЛАБОРАТОРНЫЕ ИСПЫТАНИЯ ПЕРФОРАТОРА С РУЧНЫМ ПРИВОДОМ

Предметом исследования является опытный образец перфоратора с ручным приводом на основе механизма переменной структуры. Целью работы является проверка его функциональной работоспособности, поиск оптимальных параметров и режимов работы, и выявление недостатков для дальнейшего усовершенствования конструкции данного образца перфоратора. Исследования проводились опытно-экспериментальными методами в лабораторных условиях. Разработана методика проведения лабораторных исследований и создан экспериментальный стенд, на котором проводились испытания. Определение кинематических параметров и оптимальных режимов работы перфоратора с ручным приводом проведен на основе кинематического анализа его механизмов. Результаты проведенных экспериментальных испытаний показали, что данный перфоратор с ручным приводом является функционально работоспособным, идея применения механизма переменной структуры в качестве ударного подтверждена. В ходе лабораторных испытаний выявлялись недостатки в конструкции и нарушения в работе, для устранения которых даны рекомендации по усовершенствованию последующих модификаций опытных образцов данной машины.

***Ключевые слова:** перфоратор с ручным приводом; опытный образец; механизм переменной структуры; экспериментальные испытания.*

EXPERIMENTAL STUDIES MANUAL PUNCHER

The subject of research is a prototype of a hand-operated perforator based on a variable structure mechanism. The purpose of the work is to check its functional performance, search for optimal parameters and operating modes, and identify shortcomings for further improving the design of a manual machine. The research was carried out experimentally in laboratory conditions. A methodology for laboratory research was developed and an experimental stand was created on which the tests were carried out. The determination of the kinematic parameters and optimal operating modes of the hand-operated perforator was carried out on the basis of the kinematic analysis of its mechanisms. The results of the experimental tests carried out have shown that this hand-operated perforator is functionally efficient, the idea of using a variable structure mechanism as a percussion mechanism has been confirmed. In the course of laboratory tests, flaws in the design and irregularities in operation were revealed, for the elimination of which recommendations were given to improve the subsequent modifications of the prototypes of this machine.

Key words: hand-operated perforator; prototype; structure change mechanism; experimental tests.

Решение задач поставленных в данной работе требовало проведения экспериментальных исследований с целью определения работоспособности конструкции перфоратора с ручным приводом на основе механизма переменной структуры (МПС). Предварительные испытания опытного образца ударного механизма переменной структуры, встроенного в перфоратор с ручным приводом показали его работоспособность и необходимость продолжения экспериментальных исследований данного перфоратора.

В связи с этим были проведены лабораторные испытания опытного образца перфоратора с ручным приводом с ударным механизмом переменной структуры. Целью экспериментальных исследований перфораторов с ручным приводом на основе механизмов переменной структуры, являются проверка его функциональной работоспособности, поиск оптимальных параметров и режимов работы, и выявление недостатков для дальнейшего совершенствования конструкции ручного перфоратора.

Объектом экспериментальных исследований является перфоратор с ручным приводом. При проведении исследований перфоратором пробурили отверстия в бетоне, мраморе, граните, жженом и силикатном кирпичах. Но основным материалом выбрана бетонная плитка, т.к. физико-механические свойства бетона близки к тем материалам, для бурения которого предназначен данный перфоратор.

Экспериментальный стенд для исследований перфоратора представлена на рисунке 1. В качестве обрабатываемого материала служит бетонная плитка.

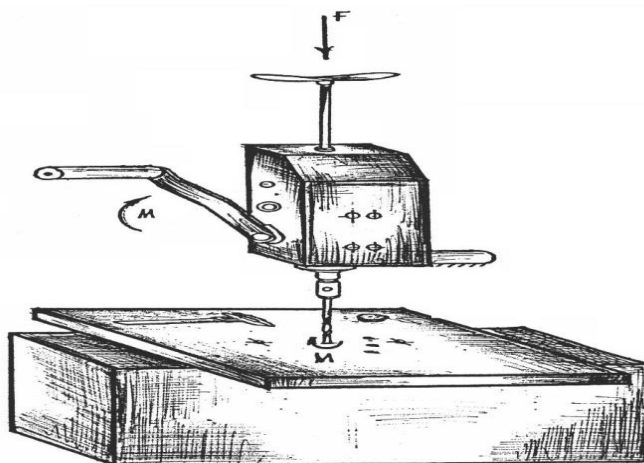

Рисунок 1 - Экспериментальный стенд

размером 70x490x490 мм. При бурении перфоратор располагался вертикально и к нему прикладывалось усилие, равное 50 Н. Частота вращения ручки перфоратора составляла 60 об/мин. Бурение каждого отверстия проводилось в течение 60, 30 и 20 с. После этого штангенциркулем измерялась глубина отверстий, по которой оценивалась эффективность работы перфоратора. В качестве инструмента использовались сверла диаметрами 8 и 10 мм с твердосплавной напайкой.

Характер работы перфоратора оценивался по следующим критериям:

- устойчивая работа - когда инструмент работает нормально без заклиниваний и перебоев, вращение ручки обеспечивается при нормальных со стороны оператора усилиях;
- неустойчивая работа – когда инструмент работает с частыми заклиниваниями, для вращения ручки со стороны оператора требуется большие усилия.

Перфоратор испытывался в трех режимах работы: вращательном, вращательно-ударном, ударном. Однако, основные исследования проводились во вращательно-ударном режиме работы перфоратора.

Основными исходными параметрами являлись:

- частота вращения ручки, об/мин;
- частота вращения инструмента, об/мин;
- передаточное отношение от ручки к инструменту;
- частота ударов, уд/мин;
- количество ударов за один оборот инструмента, уд/об.

Первоначальные экспериментальные образцы перфораторов имели две скорости. Для каждого из них вышеуказанные параметры, кроме частоты вращения ручки, обладали разными значениями. При усовершенствовании исключили одну из скоростей для снижения материалоемкости и себестоимости перфоратора. Эти параметры приводились в таблицах. По этим таблицам были проведены анализы, оценки, сравнения, обсуждения, и при необходимости вносились коррективы в те или иные значения параметров.

Расстояние между геометрическими осями соседних отверстий в бетонной плитке выбрана так, чтобы при бурении не происходило разрушения стенок отверстий [1-3]. Плотное расположение отверстий может повлиять на достоверность результатов, поскольку физико-механические свойства разрушаемой зоны при этом изменяются. Как было отмечено выше, при исследованиях применялись сверла диаметрами 8 и 10 мм. Таким образом, расстояние между стенками отверстий при бурении нескольких отверстий в бетонной плитке было не менее 10 мм.

Производными параметрами являются скорость бурения, угол поворота инструмента между ударами. Скорость бурения выражается через глубину и продолжительность времени бурения

$$v = h/t*60, \quad (1)$$

где v - скорость бурения, мм/мин; h - глубина бурения, мм; t - время бурения, с.

Вначале предполагалось, что длительность бурения будет составлять 60 с. Однако проведенные эксперименты показали, что для обеспечения равномерного вращения приводной ручки в течение всего процесса бурения потребуется определенное постоянное

усилие руки оператора. Чем больше время бурения, тем больше уменьшается вероятность равномерного вращения, поскольку с течением времени увеличивается усталость руки оператора. Поэтому нами было выбрано время бурения одного отверстия - 20с.

Угол поворота между ударами определяется через количество ударов на один оборот инструмента

$$\omega - 360/\delta, \text{ град}, \quad (2)$$

где ω - угол поворота между ударами; δ - количество ударов на один оборот инструмента, уд/об.

Одной из основных задач экспериментальных исследований является выявление возможностей повышения эффективности бурения при одной и той же подводимой мощности. При реализации этой задачи особую роль играет количество ударов на один оборот инструмента δ . Поэтому поиск рациональных значений δ_p и ω_p является важной задачей в работах [4-8], посвященных исследованию процесса бурения ручным перфоратором вращательно-ударным способом. Бурение при $\delta < \delta_p$ сопровождается переизмельчением бурового шлама, и как следствие, увеличение энергоемкости бурения.

В процессе бурения материалов происходит незначительный износ инструмента, который не влияет на достоверность результатов испытаний. В связи с этим после проведения серии опытов на одном перфораторе инструмент с цангой устанавливался на другой перфоратор для следующих испытаний и т.д.

Обработка результатов экспериментальных исследований проведена методом математической статистики. Разработанная методика проста и дает вполне достаточную информацию для анализа испытаний.

Целью лабораторных испытаний является проверка функциональной работоспособности перфоратора, его ударного механизма и механизма вращения.

Кинематическая схема приведена на рисунке 2.

Проведем анализ кинематической схемы перфоратора, определим передаточные отношения зубчатых передач.

Передаточные отношения находим по известным формулам:

$$\begin{aligned} U_{12} &= Z_1 / Z_2 = 76/15 = 5,07; \\ U_{34} &= Z_3 / Z_4 = 19/45 = 0,42; \\ U_{43} &= Z_4 / Z_3 = 45/19 = 2,37; \\ U_{56} &= Z_5 / Z_6 = 49/19 = 2,04; \\ U_{78} &= Z_7 / Z_8 = 76/20 = 3,8 \end{aligned} \quad (3)$$

Общее передаточное отношение многоступенчатой передачи определяется произведением взятых со своими знаками передаточных отношений его ступеней

$$u_{1n} = u_{12}u_{34}u_{56} \dots u_{(n-1)n}, \quad (4)$$

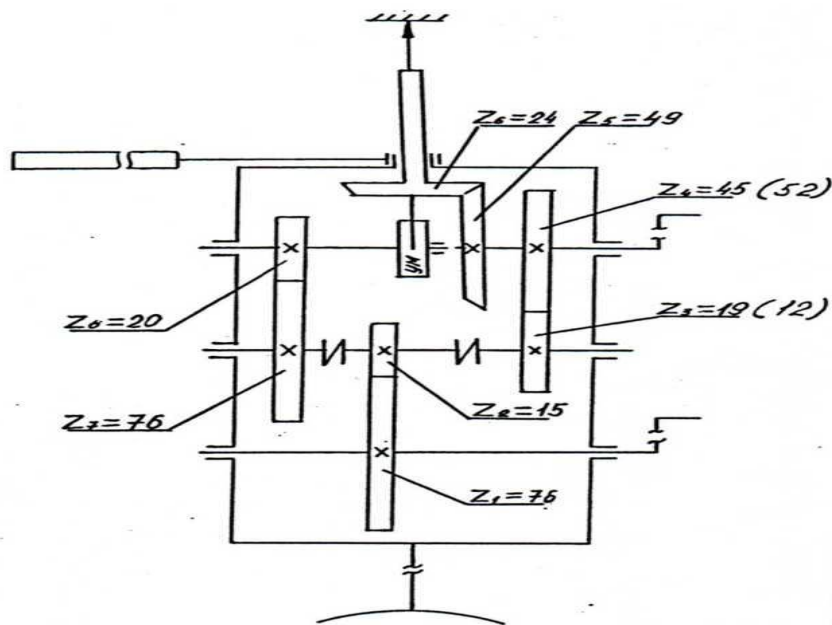

Рисунок 2 - Кинематическая схема перфоратора ПРП-0000.

Работа перфоратора осуществляется на двух скоростях, в зависимости от физико-механических свойств обрабатываемых материалов. Если обрабатываемый материал или порода имеют невысокие коэффициенты крепости, то в данном случае удобно работать на второй скорости, т.к. передаточное отношение от приводной ручки к инструменту будет больше и, следовательно, эффективность бурения возрастет. Если обрабатываемый материал или порода имеют высокие коэффициенты крепости, то лучше работать на первой, т.к. здесь требуются большие усилия со стороны оператора, а когда передаточное отношение меньше, то легко будет вращаться приводная ручка.

При сверлении отверстий в деревянных материалах удобно работать во вращательном режиме на второй скорости. Для бурения отверстий в железобетонной плите лучше работать во вращательно-ударном режиме на первой скорости.

Итак, определяем передаточное отношение для двух скоростей от приводной ручки к инструменту, т.е. на вращение от приводной ручки к кривошипу ударного механизма.

2-скорость. Общее передаточное отношение от приводной ручки к инструменту, т.е. на вращение

$$u_{вр(2)} = u_{12} u_{34} u_{56} = 5,07 * 0,42 * 2,04 = 4,34, \quad (5)$$

Общее передаточное отношение от приводной ручки к кривошипу ударного механизма

$$u_{уд(2)} = u_{12} u_{78} = 5,07 * 3,8 = 19,266, \quad (6)$$

С учетом этих значений определяются частоты вращения и ударов инструмента. Частоту вращения приводного вала (ручки) u_p принимаем в пределах 60...80 об/мин. Тогда частота вращения инструмента,

$$n_{вр(2)} = u_{вр(2)} * n_p = 4,34 (60...80) = 260...347 \text{ , об/мин,} \quad (7)$$

а частота ударов

$$n_{уд(2)} = u_{уд(2)} * n_p = 19,266 (60...80) = 1156...1541, \text{ об/мин,} \quad (8)$$

Теперь по известным значениям частот вращения и удара можно найти количество ударов за один оборот инструмента

$$\delta_{уд(2)} = u_{уд(2)} / u_{вр(2)} = 19,266/4,34 = 4.44 \text{ уд/об.} \quad (9)$$

1-скорость. Общее передаточное отношение от приводной ручки к инструменту, т.е. на вращение

$$u_{вр(1)} = u_{56} = z_5 / z_6 = 49/24 = 2,04. \quad (10)$$

Общее передаточное отношение от приводной ручки к кривошипу ударного механизма

$$u_{уд(1)} = u_{43} * u_{78} = 2,368 * 3,8 = 9. \quad (11)$$

Частота вращения инструмента

$$n_{вр(1)} = u_{вр(1)} * n_p = 2,04 * (60...80) = 122,4...163,2, \text{ об/мин.} \quad (12)$$

Частота ударов

$$n_{уд(1)} = u_{уд(1)} * n_p = 9 * (60...80) = 540...740, \text{ уд/мин,} \quad (13)$$

Количество ударов за один оборот инструмента

$$\delta_{уд(1)} = u_{уд(1)} / u_{вр(1)} = 9/2,04 = 4,4, \text{ уд/об.} \quad (14)$$

Описание опытов.

Детали перфоратора были изготовлены по кооперации на разных предприятиях. Сборку перфоратора осуществляли в лаборатории «Теория механизмов и машин» Инженерной академии Кыргызской Республики. После сборки перфоратор не стал сразу же работать, точнее, не работал его ударный механизм. В поиске причины отказа в работе ударного механизма была проанализирована точность изготовления всех деталей. Следует отметить, что принцип работы ударного механизма переменной структуры обеспечивается только при строгом соблюдении размеров его звеньев и межопорного расстояния. Поэтому мы обратили внимание на соблюдение размеров звеньев и межопорного расстояния между опорами коромысла и кривошипа. Кривошип, шатун, коромысло имеют постоянные размеры с некоторыми погрешностями при изготовлении. А размер межопорного

расстояния соблюдать очень трудно, т.к. все погрешности размеров звеньев механизма и отклонение размеров при установке опор кривошипа и коромысла сказываются именно на нем. Опора кривошипа устанавливается с помощью подшипников в отверстии боковой стенки перфоратора. Корпус ударного механизма, где установлено коромысло также с помощью подшипников, крепится к корпусу перфоратора четырьмя болтами, т.к. нижняя плита имеет четыре сквозных отверстия, а корпус коромысла тоже в нижней стенке имеет четыре глухих резьбовых отверстия. Итак, в данном случае регулировать можно только межопорное расстояние. Для этого мы сначала поверхность нижней стенки корпуса ударного механизма снова отшлифовали, чтобы было плотное прилегание к поверхности корпуса перфоратора, таким образом, увеличили межопорное расстояние. Но эта мера не привела к положительному результату, т.е. ударный механизм по-прежнему не работал. Поэтому были положены прокладки под корпус ударного механизма, чтобы уменьшить межопорное расстояние, после чего ударный механизм заработал.

Значит, причиной отказа ударного механизма явилось отклонение межопорного расстояния. Кроме этого, ударный механизм работал при вращении приводной ручки против часовой стрелки, а должен был работать при вращении по часовой стрелке. Это говорит о том, что при конструировании не было учтено то, что в данном ударном механизме в процессе рабочего хода направления движения кривошипа и коромысла противоположны. Соответственно, направление вращения инструмента происходило против часовой стрелки.

Стандартные сверла обычно изготавливаются только для вращения по часовой стрелке. Поэтому нам пришлось изготовить сверла с левым вращением, т.е. для вращения против часовой стрелки.

Результаты проведенных экспериментальных испытаний показали, что данный перфоратор является функционально работоспособным, идея применения механизма переменной структуры в качестве ударного подтверждена.

Ударный механизм работал удовлетворительно как на первой, так и на второй скоростях, причем как в ударном, так и во вращательно - ударном режимах работы. В работе механизма вращения также не было замечено никаких функциональных нарушений.

Так перфоратор ПРП-0000 является первой разработкой такого рода машин ударного и вращательно-ударного действия на основе механизма переменной структуры, были допущены некоторые ошибки при компоновке конструктивных элементов корпуса перфоратора, вследствие чего перфоратор работал при противоположных направлениях вращения приводной ручки и инструмента в отличие от существующих машин. Поэтому следующим этапом работы должно быть устранение ошибок при компоновке, с учетом свойств ударного механизма переменной структуры.

Выводы:

1. Разработана методика проведения лабораторных исследований и создан экспериментальный стенд, для испытания опытного образца перфоратора с ручным приводом. Для определения кинематических параметров и оптимальных режимов работы проведен кинематический анализ перфоратора с ручным приводом;

2. В результате экспериментальных исследований обоснованы возможности использования шарнирно-четырёхзвенного механизма переменной структуры в качестве ударных механизмов перфоратора с ручным приводом;

3. С целью совершенствования опытного образца перфоратора и поиска наиболее оптимальной конструкции промышленного образца и постановки его на производство были выявлены недостатки в конструкции и нарушения в работе, для устранения которых даны необходимые рекомендации.

Список литературы:

1. **Абдраимов, С.** Исследование, разработка и изготовление опытных образцов ручных электрических молотков, перфораторов с электрическим и ручным приводом для строительных работ [Текст] / С. Абдраимов. – Б.: ИМаш НАН, 1992. – 56 с.
2. **Абытов, А.А.** Кривошипно-коромысловые механизмы переменной структуры [Текст]: автореф. дис. ... канд. техн. наук: 05.02.18 / А.А. Абытов. – Б.: ИМаш НАН, 1993.- 178 с.
3. **Абдраимов, С.** Шарнирно-рычажные механизмы переменной структуры [Текст] / С. Абдраимов, М.С. Джуматаев. – Б.: Илим, 1993. - 179 с.
4. **Касымбеков, С.Н.** Перфоратор с ручным приводом на основе механизма переменной структуры [Текст]: автореф. дис. ... канд. техн. наук: 05.02.18 / С.Н. Касымбеков. – Б.: ИМаш НАН, 1993. – 229 с.
5. **Абдраимов, С.** Механизмы переменной структуры [Текст] / С. Абдраимов, Э.С. Абдраимов / Сборник трудов ИА КР. – Бишкек, 1995. – Выпуск 1. - С.204 - 210.
6. **Абдраимов, С.** Создание перфоратора с ручным приводом [Текст] / С. Абдраимов, М.Д. Акаева, С.Н. Касымбеков / Матер. Межд. научно-практ. конф., посвящ. 660-летию Амира Тимура. – Ош: КУУ, 1996. – С.118 - 120.
7. **Исманов, О.М.** Методика экспериментальных исследований электромеханического перфоратора с ударно-поворотным механизмом [Текст] / О.М. Исманов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2015. – №1. – С. 48 – 52.
8. **Касымбеков, С.Н.** Особенности конструкции опытного образца ударного механизма переменной структуры [Текст] / С.Н. Касымбеков // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2019. – №3. – С. 11– 17.

Поступила в редакцию 10. 05. 2021г.

УДК 514.75

Абдуллаева Ч.Х.

к. ф-м. н., доцент Кыргызско – Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова,

Кыргызская Республика

Абдулазизова М.Х.

магистрант Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Адиева Б.Т.

магистрант Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Кулматова Б.У.

магистрант Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

E_6 ЕВКЛИДДИК МЕЙКИНДИГИНДЕ (f_1^5, Δ_4) ТҮГӨЙҮНҮН КВАЗИ-КОШМОК СЫЗЫГЫНЫН ЖАШАШЫНЫН ЗАРЫЛ ЖАНА ЖЕТИШТҮҮ ШАРТТАРЫ

Бул изилдөө заманбап дифференциалдык геометриянын тездик менен өнүгүп келе жаткан багыттарына таандык, тактап айтканда: көп түспөлдүүлүктөрдөгү дифференцирленүүчү чагылтуусунун геометриясы жана торчодогу жылма көп түспөлдүүлүктөрдүн геометриясы. Изилдөөдө евклиддик мейкиндиктеги берилген бөлүштүрүүлөрдөгү жекече чагылтуулар жана бөлүштүрүү, торчолор жана чагылтуулар теорияларынын арасындагы тыгыз байланыштар үйрөнүлөт. Изилдөө учурунда квази-кошмок сызыгынын жашашынын зарыл жана жетиштүү шарттарын далилдөө максатын көздөйт. Изилдөөнүн методдору: Картан тышкы формалар жана кыймылдуу репер методу $\Omega \subset E_6$ аймагында ар бир $X \in \Omega$ чекити аркылуу берилген торчонун бир сызыгы өтө тургандай жылма сызыктардын классы берилген. $\mathfrak{R} = (X, \vec{e}_i) (i, j, k = \overline{1,6})$ кыймылдуу репери бул торчонун ω^1 сызыгы үчүн Френенин репери боло тургандай тандалып алынган. $\vec{e}_i$ вектордук талааларынын интегралдык сызыктары Σ_6 Френенин торчосун түзүшөт. Σ_6 торчосунун ω^1 сызыгынын жанымасында инварианттык түрдө $F_1^5 \in (X, \vec{e}_1)$ чекити аныкталат. X чекити Ω аймагында кыймылга келгенде F_1^5 псевдофокусу өзүнүн Ω_1^5 аймагын сызып чыгат. Мындан $f_1^5(X) = F_1^5$ боло тургандай $f_1^5: \Omega \rightarrow \Omega_1^5$ чагылтуусуна ээ болобуз. (f_1^5, Δ_4) түгөйүнүн квази-кошмок сызыгынын жашашынын зарыл жана жетиштүү шарттары далилденди, мында $\Delta_4 = (X, \vec{e}_1, \vec{e}_4, \vec{e}_5, \vec{e}_6)$ – төрт ченемдүү бөлүштүрүү.

Негизги сөздөр: евклиддик мейкиндик; Френенин репери; Френенин торчосу; бөлүктөп чагылтуу; бөлүштүрүү.

НЕОБХОДИМОЕ И ДОСТАТОЧНОЕ УСЛОВИЕ СУЩЕСТВОВАНИЯ КВАЗИДВОЙНОЙ ЛИНИИ ПАРЫ (f_1^5, Δ_4) В ЕВКЛИДОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ E_6

Это исследование относится к быстро развивающимся областям современной дифференциальной геометрии, а именно: геометрия дифференцируемых отображений гладких многообразий и геометрия сети на гладких многообразиях. В исследованиях изучаются частичные отображения евклидова пространства, порожденные заданным распределением, и выявляются тесные связи между теориями отображений, сетей и распределений. Задавая 6-мерное

распределение в некоторых областях евклидова пространства определяется инвариантным образом, ортогонально дополнительным к заданному распределению. Цель исследования - доказать необходимые и достаточные условия существования квазидвойной линии. Методы исследования: метод внешних форм Картана и подвижной репер. В области $\Omega \subset E_6$ рассмотрено семейство гладких линий так, что через каждую точку $X \in \Omega$ проходит одна линия заданного семейства. Подвижной репер $\mathfrak{R} = (X, \vec{e}_i) (i, j, k = \overline{1,6})$ является репером Френе для линии ω^1 заданного семейства. Интегральные линии векторных полей $\vec{e}_i$ образуют сеть Σ_6 Френе. На касательной линии ω^1 сети Σ_6 инвариантным образом определяется точка $F_1^5 \in (X, \vec{e}_1)$. Когда точка X смещается в области Ω , псевдофокус F_1^5 описывает свою область Ω_1^5 . Этим определяется частичное отображение $f_1^5: \Omega \rightarrow \Omega_1^5$ такое, что $f_1^5(X) = F_1^5$. Доказаны необходимые и достаточные условия существования квазидвойной линии пары (f_1^5, Δ_4) , где $\Delta_4 = (X, \vec{e}_1, \vec{e}_4, \vec{e}_5, \vec{e}_6)$ – четырехмерное распределение.

Ключевые слова: евклидово пространство; репер Френе; сеть Френе; частичное отображение; распределение.

NECESSARY AND SUFFICIENT CONDITIONS FOR EXISTENCE OF A QUASIO-DOUBLE LINE OF A PAIR (f_1^5, Δ_4) IN EUCLIDEAN SPACE E_6

This research belongs to the rapidly developing areas of modern differential geometry, namely: the geometry of differentiable mappings of smooth manifolds and the geometry of a network on smooth manifolds. The research examines the partial mappings of the Euclidean space generated by a given distribution, and reveals the close connections between the theories of mappings, networks and distributions. Specifying a 6-dimensional distribution in some areas of Euclidean space is determined in an invariant way, orthogonally complementary to the given distribution. The purpose of the study is to prove the necessary and sufficient conditions for the existence of a quasi-double line. Research methods: Cartan's method of external forms and a movable benchmark. This study relates to the rapidly developing areas of modern differential geometry, which is: the geometry of differentiable maps of smooth manifolds and network geometry on smooth manifolds. It is considered a set of smooth lines such that through a point $X \in \Omega$ passed one line of given set in domain $\Omega \subset E_6$. The moving frame $\mathfrak{R} = (X, \vec{e}_i) (i, j, k = \overline{1,6})$ is frame of Frenet for the line ω^1 of the given set. Integral lines of the vector fields $\vec{e}_i$ are formed net Σ_6 of Frenet. There exists a point $F_1^5 \in (X, \vec{e}_1)$ on the tangent of the line ω^1 . When a point X is shifted in the domain Ω , the point F_1^5 describes its domain Ω_1^5 in E_5 . It is defined the partial mapping $f_1^5: \Omega \rightarrow \Omega_1^5$, such that $f_1^5(X) = F_1^5$. Necessary and sufficient conditions of existence of a quasio-double line of a pair (f_1^5, Δ_4) ($\Delta_4 = (X, \vec{e}_1, \vec{e}_4, \vec{e}_5, \vec{e}_6)$) are proved.

Key words: euclidean space; Frenet frame; net of Frenet; partial mapping; distribution.

Введение. В области Ω евклидова пространства E_6 , задано семейство гладких линий так, что через каждую точку $X \in \Omega$ проходит одна линия заданного семейства. Подвижной ортонормированный репер $\mathfrak{R} = (X, \vec{e}_i) (i, j, k = \overline{1,2,3,4,5,6})$ в области Ω выбран так, чтобы он был репером Френе [1], [2] для линии ω^1 заданного семейства. Деривационные формулы репера $\mathfrak{R}$ имеют вид:

$$d\vec{X} = \omega^i \vec{e}_i, \quad d\vec{e}_i = \omega_i^k \vec{e}_k. \quad (1)$$

Формы ω^i, ω_i^k удовлетворяют структурным уравнениям евклидова пространства:

$$D\omega^i = \omega^k \wedge \omega_k^i, \quad D\omega_i^k = \omega_i^j \wedge \omega_j^k, \quad \omega_i^j + \omega_j^i = 0. \quad (2)$$

Интегральные линии векторных полей $\vec{e}_i$ образуют сеть Френе Σ_6 для линии ω^1 заданного семейства. Поскольку репер $\mathfrak{R}$ построен на касательных к линиям сети Σ_5 , формы ω_i^k становятся главными, т.е.

$$\omega_i^k = A_{ij}^k \omega^j. \quad (3)$$

В силу последнего равенства формулы (2) имеем:

$$A_{ij}^k = -A_{kj}^i. \quad (4)$$

Дифференцируя внешним образом равенство (3) получим:

$$D\omega_i^k = dA_{ij}^k \wedge \omega^j + A_{ij}^k D\omega^j.$$

Применяя формулы (2) отсюда имеем:

$$\omega_i^j \wedge \omega_j^k = dA_{ij}^k \wedge \omega^j + A_{ij}^k \wedge \omega^\ell \wedge \omega_\ell^j.$$

В силу равенства (3) последнее равенство имеет вид:

$$\omega_i^j \wedge A_{j\ell}^k \omega^\ell = dA_{ij}^k \wedge \omega^j - A_{ij}^k \omega_\ell^j \wedge \omega^\ell$$

или

$$A_{j\ell}^k \omega_i^j \wedge \omega^\ell = dA_{ij}^k \wedge \omega^j - A_{ij}^k \wedge \omega_\ell^j \wedge \omega^\ell.$$

Отсюда найдем:

$$dA_{ij}^k \wedge \omega^j - A_{i\ell}^k \omega_\ell^j \wedge \omega^j - A_{j\ell}^k \omega_i^j \wedge \omega^\ell = 0$$

или

$$\left(dA_{ij}^k - A_{i\ell}^k \omega_\ell^j - A_{j\ell}^k \omega_i^j \right) \wedge \omega^j = 0.$$

Применяя лемму Картана [3] отсюда имеем:

$$dA_{ij}^k - A_{i\ell}^k \omega_\ell^j - A_{j\ell}^k \omega_i^j = A_{ijm}^k \omega^m$$

или

$$dA_{ij}^k = \left(A_{ijm}^k + A_{il}^k A_{jm}^l + A_{lj}^k A_{im}^l \right) \omega^m. \quad (5)$$

Система величин $\{A_{ij}^k, A_{ijm}^k\}$ образуют геометрический объект второго порядка.

Формулы Френе для линии ω^1 заданного семейства имеют вид:

$$d_1 \vec{e}_1 = A_{11}^2 \vec{e}_2,$$

$$d_1 \vec{e}_2 = A_{21}^1 \vec{e}_1 + A_{21}^3 \vec{e}_3,$$

$$d_1 \vec{e}_3 = A_{31}^2 \vec{e}_2 + A_{31}^4 \vec{e}_4,$$

$$d_1 \vec{e}_4 = \Lambda_{41}^3 \vec{e}_3 + \Lambda_{41}^5 \vec{e}_5,$$

$$d_1 \vec{e}_5 = \Lambda_{51}^4 \vec{e}_4 + \Lambda_{51}^6 \vec{e}_6,$$

$$d_1 \vec{e}_6 = \Lambda_{61}^5 \vec{e}_5,$$

$$\text{и } \Lambda_{11}^3 = -\Lambda_{11}^3 = 0, \Lambda_{11}^4 = -\Lambda_{41}^1 = 0, \Lambda_{11}^5 = -\Lambda_{51}^1 = 0, \Lambda_{11}^6 = -\Lambda_{61}^1 = 0, \quad (6)$$

$$\Lambda_{21}^5 = -\Lambda_{51}^2 = 0, \Lambda_{21}^4 = -\Lambda_{41}^2 = 0, \Lambda_{31}^5 = -\Lambda_{51}^3 = 0, \Lambda_{61}^4 = -\Lambda_{41}^6 = 0. \quad (7)$$

Здесь $k_1^1 = \Lambda_{11}^2$, $k_2^1 = \Lambda_{21}^3$, $k_3^1 = \Lambda_{31}^4$, $k_4^1 = \Lambda_{41}^5 = -\Lambda_{51}^4$, $\Lambda_{51}^6 = -\Lambda_{61}^5 = 0$ – первая, вторая, третья, четвертая и пятая кривизны линии ω^1 соответственно (где d_1 – символ дифференцирования вдоль линии ω^1).

Псевдофокус [4] F_i^j ($i \neq j$) касательной к линии ω^i сети Σ_5 определяется следующим радиус-вектором:

$$\vec{F}_i^j = \vec{X} - \frac{1}{\Lambda_{ij}^j} \vec{e}_i = \vec{X} + \frac{1}{\Lambda_{ij}^i} \vec{e}_i. \quad (8)$$

На каждой касательной $(X, \vec{e}_i)$ существуют по пять псевдофокуса. На прямой $(X, \vec{e}_1)$ существуют псевдофокусы $F_1^2, F_1^3, F_1^4, F_1^5, F_1^6$, на прямой $(X, \vec{e}_2)$ – $F_2^1, F_2^3, F_2^4, F_2^5, F_2^6$, на прямой $(X, \vec{e}_3)$ – $F_3^1, F_3^2, F_3^4, F_3^5, F_3^6$, на прямой $(X, \vec{e}_4)$ – $F_4^1, F_4^2, F_4^3, F_4^5, F_4^6$, на прямой $(X, \vec{e}_5)$ – $F_5^1, F_5^2, F_5^3, F_5^4, F_5^6$.

Сеть Σ_6 в $\Omega \subset E_6$ называется циклической сетью Френе [5], если реперы $\mathfrak{R}_1 = (X, \vec{e}_1, \vec{e}_2, \vec{e}_3, \vec{e}_4, \vec{e}_5, \vec{e}_6)$, $\mathfrak{R}_2 = (X, \vec{e}_2, \vec{e}_3, \vec{e}_4, \vec{e}_5, \vec{e}_6, \vec{e}_1)$, $\mathfrak{R}_3 = (X, \vec{e}_3, \vec{e}_4, \vec{e}_5, \vec{e}_6, \vec{e}_1, \vec{e}_2)$, $\mathfrak{R}_4 = (X, \vec{e}_4, \vec{e}_5, \vec{e}_6, \vec{e}_1, \vec{e}_2, \vec{e}_3)$, $\mathfrak{R}_5 = (X, \vec{e}_5, \vec{e}_6, \vec{e}_1, \vec{e}_2, \vec{e}_3, \vec{e}_4)$, $\mathfrak{R}_6 = (X, \vec{e}_6, \vec{e}_1, \vec{e}_2, \vec{e}_3, \vec{e}_4, \vec{e}_5)$ являются соответственно реперами Френе для линий $\omega^1, \omega^2, \omega^3, \omega^4, \omega^5, \omega^6$ сети Σ_6 одновременно.

Пусть сеть Σ_6 является циклической сетью Френе. Ее обозначим через $\tilde{\Sigma}_6$.

Псевдофокус $F_1^5 \in (X, \vec{e}_1)$ определяется радиус-вектором:

$$\vec{F}_1^5 = \vec{X} - \frac{1}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_1 = \vec{X} + \frac{1}{\Lambda_{15}^1} \vec{e}_1. \quad (9)$$

Когда точка X смещается в области $\Omega \subset E_6$, псевдофокус F_1^5 описывает свою область $\Omega_1^5 \subset E_6$. Определяется частичное отображение $f_1^5: \Omega \rightarrow \Omega_1^5$ такое, что $f_1^5(X) = F_1^5$.

Материалы и методы исследования: Метод внешних форм Картана и подвижного репера.

Продифференцируем обычным образом (9) и учитываем деривационные формулы:

$$d\overrightarrow{F_1^5} = \left(\overrightarrow{X} - \frac{1}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_1 \right) = d\overrightarrow{X} + d\left(\frac{1}{\Lambda_{15}^5} \right) \vec{e}_1 - \frac{1}{\Lambda_{15}^5} d\vec{e}_1 = \omega^i \vec{e}_i - \frac{d\Lambda_{15}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 + \frac{1}{\Lambda_{15}^5} \omega_1^i \vec{e}_i.$$

Учитывая равенство (3), (5) отсюда имеем:

$$d\overrightarrow{F_1^5} = \omega^i \vec{e}_i + \frac{(\Lambda_{15m}^5 + \Lambda_{1\ell}^5 \Lambda_{5m}^\ell + \Lambda_{\ell 5}^5 \Lambda_{1m}^\ell) \omega^m}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{1}{\Lambda_{15}^5} \omega_1^i \vec{e}_i.$$

Введем обозначение:

$$B_{15m}^5 = \Lambda_{15m}^5 + \Lambda_{1\ell}^5 \Lambda_{5m}^\ell + \Lambda_{\ell 5}^5 \Lambda_{1m}^\ell.$$

Тогда имеем:

$$d\overrightarrow{F_1^5} = \omega^i \vec{e}_i + \frac{B_{15m}^5 \omega^m}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{1m}^i \omega^m}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_i$$

$$\begin{aligned} \text{или } d_1 \overrightarrow{F_1^5} = & \left[\vec{e}_1 + \frac{B_{151}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{11}^i}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_i \right] \omega^1 + \left[\vec{e}_2 + \frac{B_{152}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{12}^i}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_i \right] \omega^2 + \\ & + \left[\vec{e}_3 + \frac{B_{153}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{13}^i}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_i \right] \omega^3 + \left[\vec{e}_4 + \frac{B_{154}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{14}^i}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_i \right] \omega^4 + \\ & + \left[\vec{e}_5 + \frac{B_{155}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{15}^i}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_i \right] \omega^5 + \left[\vec{e}_6 + \frac{B_{156}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{16}^i}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_i \right] \omega^6. \end{aligned}$$

Введем обозначения:

$$\vec{b}_1 = \vec{e}_1 + \frac{B_{151}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{11}^i}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_i;$$

$$\vec{b}_2 = \vec{e}_2 + \frac{B_{152}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{12}^i}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_i;$$

$$\vec{b}_3 = \vec{e}_3 + \frac{B_{153}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{13}^i}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_i;$$

$$\vec{b}_4 = \vec{e}_4 + \frac{B_{154}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{14}^i}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_i;$$

$$\vec{b}_5 = \vec{e}_5 + \frac{B_{155}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{15}^i}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_i;$$

$$\vec{b}_5 = \vec{e}_5 + \frac{B_{155}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{15}^i}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_i;$$

$$\vec{b}_6 = \vec{e}_6 + \frac{B_{156}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{16}^i}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_i.$$

Тогда имеем:

$$d\vec{F}_1^5 = \omega^1 \vec{b}_1 + \omega^2 \vec{b}_2 + \omega^3 \vec{b}_3 + \omega^4 \vec{b}_4 + \omega^5 \vec{b}_5 + \omega^6 \vec{b}_6.$$

Так как заданная сеть Σ_6 является циклической сетью Френе, векторы $\vec{b}_i$ имеют вид:

$$\begin{aligned} \vec{b}_1 &= \left[1 + \frac{B_{151}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \right] \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{11}^2}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_2; \\ \vec{b}_2 &= \frac{B_{152}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 + \vec{e}_2 - \frac{\Lambda_{12}^5}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_5; \\ \vec{b}_3 &= \frac{B_{153}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{13}^2}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_2 + \vec{e}_3 - \frac{\Lambda_{13}^5}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_5; \\ \vec{b}_4 &= \frac{B_{154}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{14}^2}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_2 + \vec{e}_4 - \frac{\Lambda_{14}^5}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_5; \\ \vec{b}_5 &= \frac{B_{155}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{15}^2}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_2 - \frac{\Lambda_{15}^6}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_6; \\ \vec{b}_6 &= \frac{B_{156}^5}{(\Lambda_{15}^5)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{16}^2}{\Lambda_{15}^5} \vec{e}_2 + \left[1 + \frac{\Lambda_{16}^6}{\Lambda_{15}^5} \right] \vec{e}_6. \end{aligned} \quad (10)$$

В общем случае эти векторы линейно независимы.

Линии ω^i , $g(\omega^i) = \bar{\omega}^i$ называют двойными линиями отображения g , если касательные к ним, взятые в соответствующих точках X и $g(X)$ пересекаются, либо параллельны [6].

Линии ω^i , $g(\omega^i) = \bar{\omega}^i$ в E_5 называются квазидвойными линиями частичного отображения g , если касательные к ним взятые в соответствующих точках X , $g(X)$, принадлежат одному и тому же трехмерному подпространству $\Delta_p(X)$ пространства E_6 ($2 < p < 6$).

Основные результаты исследования. Рассмотрим линию γ , принадлежащую четырехмерному распределению $\Delta_{(1356)} = (X, \vec{e}_1, \vec{e}_4, \vec{e}_5, \vec{e}_6)$. Её направляющий вектор имеет вид: $\vec{\gamma} = \gamma^1 \vec{e}_1 + \gamma^4 \vec{e}_4 + \gamma^5 \vec{e}_5 + \gamma^6 \vec{e}_6$. Найдем координаты направляющего вектора

$\vec{\gamma}$ линии $\bar{\gamma} = f_1^5(\gamma)$: $\vec{\gamma} = \gamma^1 \vec{b}_1 + \gamma^4 \vec{b}_4 + \gamma^5 \vec{b}_5 + \gamma^6 \vec{b}_6$. учитывая (10) отсюда получим:

$$\begin{aligned} \vec{\gamma} = & \gamma^1 (b_1^1 \vec{e}_1 + b_1^2 \vec{e}_2) + \gamma^4 (b_4^1 \vec{e}_1 + b_4^2 \vec{e}_2 + \vec{e}_4 + b_4^5 \vec{e}_5) + \\ & + \gamma^5 (b_5^1 \vec{e}_1 + b_5^2 \vec{e}_2 + b_5^6 \vec{e}_6) + \gamma^6 (b_6^1 \vec{e}_1 + b_6^2 \vec{e}_2 + b_6^6 \vec{e}_6) \end{aligned}$$

или

$$\begin{aligned} \vec{\gamma} = & (\gamma^1 b_1^1 + \gamma^4 b_4^1 + \gamma^5 b_5^1 + \gamma^6 b_6^1) \vec{e}_1 + (\gamma^1 b_1^2 + \gamma^4 b_4^2 + \gamma^5 b_5^2 + \gamma^6 b_6^2) \vec{e}_2 + \\ & + \gamma^4 \vec{e}_4 + \gamma^4 b_4^5 \vec{e}_5 + (\gamma^5 b_5^6 + \gamma^6 b_6^6) \vec{e}_6, \end{aligned}$$

где b_i^j – j – тая координата вектора $\vec{b}_i$. Из условия $\vec{\gamma}, \vec{\gamma}, XF_1^5 \in \Delta_{(1456)}$ имеем:

$$\gamma^1 b_1^2 + \gamma^4 b_4^2 + \gamma^5 b_5^2 + \gamma^6 b_6^2 = 0$$

Учитывая (10) отсюда получим:

$$\Lambda_{11}^2 \gamma^1 + \Lambda_{14}^2 \gamma^4 + \Lambda_{15}^2 \gamma^5 + \Lambda_{16}^2 \gamma^6 = 0. \quad (11)$$

Обратно, если имеет место (11), то линия γ , принадлежащая распределению $\Delta_4 = (X, \vec{e}_1, \vec{e}_4, \vec{e}_5, \vec{e}_6)$ является квазидвойной линией отображения f_1^5 (следовательно и пары (f_1^5, Δ_4)).

Вывод

Доказана **Теорема**: линия γ , принадлежащая распределению $\Delta_{(1456)}$, является квазидвойной линией отображения f_1^5 тогда и только тогда, когда координаты ее касательного вектора $\vec{\gamma}$ удовлетворяются условию (11). Геометрический смысл равенства (11) заключается в следующем. Рассмотрим вектор $\vec{\lambda} = \lambda^1 \vec{e}_1 + \lambda^4 \vec{e}_4 + \lambda^5 \vec{e}_5 + \lambda^6 \vec{e}_6$ с координатами: $\lambda^1 = \Lambda_{11}^2 = \vec{e}_2 \cdot d_1 \vec{e}_1$; $\lambda^4 = \Lambda_{14}^2 = \vec{e}_2 \cdot d_4 \vec{e}_1$; $\lambda^5 = \Lambda_{15}^2 = \vec{e}_2 \cdot d_5 \vec{e}_1$; $\lambda^6 = \Lambda_{16}^2 = \vec{e}_2 \cdot d_6 \vec{e}_1$, где d_i – символ дифференцирования вдоль направления ω^1 . Равенство (11) означает, что векторы $\vec{\lambda}$ и $\vec{\gamma}$ ортогональны.

Список литературы:

1. **Рашевский, П.К.** Риманова геометрия и тензорный анализ [Текст] / П.К. Рашевский.- М.: Наука, 1967. – С. 481- 482.
2. **Схоутен, И.А.** Введение в новые методы дифференциальной геометрии [Текст] / И.А. Схоутен, Д.ДЖ.Стройк.- М.: ИЛ, 1948. – 348 с.
3. **Фиников, С.П.** Метод внешних форм Картана в дифференциальной геометрии [Текст] / С.П. Фиников.- М-Л.: Гостехиздат, 1948. – 432 с.
4. **Базылев, В.Т.** О многомерных сетях в евклидовом пространстве [Текст] / В.Т. Базылев // Литовский математический сборник. - 1966. – VI, №4. – С. 475- 491.
5. **Матиева, Г.** Геометрия частичных отображений, сетей и распределений евклидова пространства [Текст] / Г. Матиева // Монография. – Ош, 2003. – С. 212 - 219.
6. **Базылев, В.Т.** О фундаментальных объектах плоских многомерных сетей [Текст] / В.Т. Базылев // Известия ВУЗов Математика.- 1967. – С. 3 - 11.

7. **Абдуллаева, Ч.Х.** Необходимое и достаточное условия неподвижности координатных прямых в частичном отображении трехмерного евклидова пространства [Текст] / Ч.Х. Абдуллаева, Жамшитбек к. К., Элчибек у.К. // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2019. – №1. – С. 35– 40.
8. **Абдуллаева, Ч.Х.** О существовании неподвижных прямых в частичном отображении трехмерного евклидова пространства [Текст] / Ч.Х. Абдуллаева, Жамшитбек к. К., О.М. Кенжаев // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2019. – №1. – С. 31– 35.
9. **Абдуллаева, Ч.Х.** О существовании двойных линий частичного отображения пространства [Текст] / Ч.Х. Абдуллаева, Н.Н. Курбанбаева, Акылбек у.Н. // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2019. – №3. – С. 37– 30.

Поступила в редакцию 12.05.2021 г.

УДК 13.00.02

Борбоева Г.М.

к. ф.- м. н., доцент Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Каныбек кызы М.

магистрант Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Розибаева М.И.

магистрант Ошский государственного университета, Кыргызская Республика

Мурзакматова Г.Т.

магистрант Ошский государственного университета, Кыргызская Республика

«ЖАНДАШ БУРЧТАР» ТҮШҮНҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН МИСАЛЫНДА МЕЙКИНДИК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮ ӨНҮКТҮРҮҮГӨ ШАРТ ТҮЗҮҮ

Макаланын актуалдуулугу болуп, мектептин геометрия боюнча окуу китебинде жандаш бурчтарга берилген аныктамада, алардын «жалпы чокуга ээ болуу» белгиси, аларды аныктоодо олуттуу белги болуп эсептелинбей, ашыкча белги болушу көрсөтүлгөндүгү саналат. Ошондой эле түшүнүктү калыптандыруунун ар бир этабында окуучунун мейкиндик ой жүгүртүүсүнүн өнүгүүсүнө шарт түзүлбөй жаткандыгын кошууга болот. Бул макала «жандаш бурчтар» түшүнүгүн калыптандыруунун мисалында окуучунун мейкиндик ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө кандайча шарт түзүүгө боло тургандыгын көрсөтүү максатын көздөйт. Бул жумушта байкоо, салыштыруу, эксперимент сыяктуу изилдөө методдору пайдаланылды. Жумуштун натыйжасы болуп, каралып жаткан түшүнүктү калыптандыруунун ар бир этабы үчүн иштелип чыккан суроолор жана көнүгүүлөр боюнча Блумдун таксономиясы келтирилди. Натыйжаларды пайдалануунун аймагы болуп, геометрияны окутуу процесси саналат. Корутундулап айтканда, мугалимдин түшүнүктүн аныктамасын (мүмкүн болгон учурлардын баарында) окуучуларга «элестетүү» методу менен өз алдынча түздүртүүгө, анын формулировкасын маңызын түшүнүү менен элестетүү аркылуу жаттатууга аракет кылуусу, алардын ой жүгүртүү амалдарынын ийгиликтүү ишке ашышына, б.а. түшүнүктү таанып-билүүнүн жогорку тепкичине көтөрүлүү үчүн шарт түзөөрү саналат. “Жандаш бурчтар” түшүнүгүн бышыктоо этабында окуучуларга макалада сунушталган таблица түздүртүү аркылуу аларда бул түшүнүктүн калыптануу деңгээлин аныктоого боло тургандыгы көрсөтүлдү, түшүнүктү калыптандырууда суроолор жана көнүгүүлөр маалыматтын “кодун” алмаштырууга багытталуусу керектиги айтылды.

Негизги сөздөр: *жандаш бурчтар; геометриялык түшүнүктөр; мейкиндик ой жүгүртүү; аныктама; Блумдун таксономиясы; элестетүү; окуучу; түшүнүктү калыптандыруу этаптары.*

СОЗДАНИЕ УСЛОВИЯ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ПРОСТРАНСТВЕННОГО МЫШЛЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ ФОРМИРОВАНИЯ ПОНЯТИЯ «СМЕЖНЫЕ УГЛЫ»

Актуальностью статьи является корректировка определения понятия "смежные углы", данное в школьном учебнике по геометрии, здесь признак «иметь общее начало» является лишним, а не существенным признаком этого понятия. Также можно отметить, что на каждом этапе формирования понятий не уделяется внимание на развитие пространственного мышления обучающихся. Цель работы на примере формирования понятия "смежные углы" предложить способы, обуславливающие развитие пространственного мышления учащихся. В данной работе использованы следующие методы исследования: наблюдение, сравнение, эксперимент. Результаты данной работы: составление вопросов и упражнений, направленные на "перекодирование" информации. Полученные результаты можно применить в процессе обучения геометрии. Выводы: отмечено, что учитель должен акцентировать внимание не на пустое заучивание формулировки определения понятия, а на самостоятельное составление (во всех возможных случаях) учеником определения методом "представления", и что такой подход создает условие в совершении операций мышления. Приведена таксономия Блума по составленным вопросам и упражнениям. Предложена таблица для определения уровней формирования понятия "смежные углы". рассмотрен способ создания условия развития пространственного мышления обучающихся на примере формирования понятия «смежные углы».

Ключевые слова: смежные углы; геометрические понятия; пространственное мышление; определение; таксономия Блума; представление; ученик; этапы формирования понятия.

CREATING CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF SPATIAL THINKING ON THE EXAMPLE OF THE FORMATION OF THE CONCEPT OF "ADJACENT ANGLES»

The relevance of the article is to correct the definition of the concept of "adjacent angles", given in a school textbook on geometry, here the sign "have a common beginning" is superfluous, and not an essential feature of this concept. It can also be noted that at each stage of the formation of concepts, attention is not paid to the development of spatial thinking of the student. The purpose of the work is to suggest the ways that determine the development of spatial thinking of students by the example of the formation of the concept of "adjacent angles". In this work, the following research methods are used: observation, comparison, experiment. The results of this work are: compilation of questions and exercises aimed at "recoding" information. The results obtained can be applied in the process of learning geometry. Conclusions: it is noted that the teacher should focus not on the empty memorization of the wording of the definition of the concept, but on the independent compilation (in all possible cases) by the student

Keywords: adjacent angles; geometric concepts; spatial thinking; definition; Bloom's taxonomy; representation; student, stages of concept formation.

Киришүү. Окуучулар мейкиндик объектилеринин касиеттерин жана катыштарын аларды активдүү пайдаланууда тааный башташат. Мейкиндикти таанып-билүү ишмердигинин ар бир деңгээлинин өзгөчөлүгүнө жараша окуучуларда элестетүүлөрдүн кору топтоло берет. Бул кордук топтом өз кезегинде түрдүү мейкиндик объектилерин жана алардын касиеттерин тереңирээк үйрөнүүгө шарт түзөт, б.а. рационалдык тааным жүрө баштайт. Мындай тааным илимий билимдердин калыптанышына негиз болуп берет. Илимий билимдердин негизги элементтеринин бири болуп түшүнүктөр эсептелинет. Түшүнүк өзү татаал жана жогорку абстрактуулукта болгондуктан, ага илимий жактан түрдүү аныктамалар берилип келет.

Түшүнүк – үйрөнүлүп жаткан объектинин олуттуу (өзгөчө, мүнөздүк) касиеттери чагылдырылган ой жүгүртүүнүн формасы. Эгерде түшүнүк реалдуу жашап турган объектини чын чагылдырып берсе, анда ал туура деп саналат [1, 84-б.].

Математикага окутуу процессинде теориялык ой жүгүртүүнү, ошонун ичинде илимий билимдердин негизги ядросу болуп саналган түшүнүктү ийгиликтүү калыптандырууга таасир этүүчү факторлорду; эске алууга зарыл болгон дидактикалык принциптерди; калыптандыруунун этаптарын жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн; окуу процессиндеги түшүнүктү калыптандыруунун ролун Г.И. Саранцев, А.В. Усова, В.В. Давыдов, Г.Д.Тонких, Н.Ф. Талызина, Р.Ф. Мамалыга, А.А. Темербекова, Н.С. Подходова, В.А. Далингер ж.б. көрсөтүшкөн.

Биздин [2, 3] эмгектерибизде болочок математика мугалиминин мейкиндик ой жүгүртүүсүн геометриялык түшүнүктөрдү аныктоо аркылуу системалык мамиледе калыптандыруу менен өнүктүрүүнүн жолдору сунушталган. Ал эми мында “жандаш бурчтар” түшүнүгүн калыптандыруунун мисалында окуучунун мейкиндик ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө шарт түзүү жолу сунушталды, ошондой эле мектептин геометрия китебинде [4] берилген аныктамага тактоо киргизилди.

Изилдөө. Геометриялык түшүнүктөрдү калыптандыруу процесси төмөндөгү этаптарды камтышы белгилүү:

1) аныктаманы кийрүү; 2) аныктаманы өздөштүрүү; 3) түшүнүктү бышыктоо.

Бул этаптардын ар биринде “жандаш бурчтар” түшүнүгүн калыптандырууга токтололу.

Аныктаманы кийрүү этабы. «Бурч» түшүнүгүнүн канчалык денгээлде калыптангандыгын төмөндөгүдөй суроолор аркылуу аныктоо менен «жандаш бурчтар» түшүнүгүн кийрүүнү уюштурууга болот:

1) Эки бурчтун суммасы тар бурч болушу мүмкүнбү? Кең бурччу?

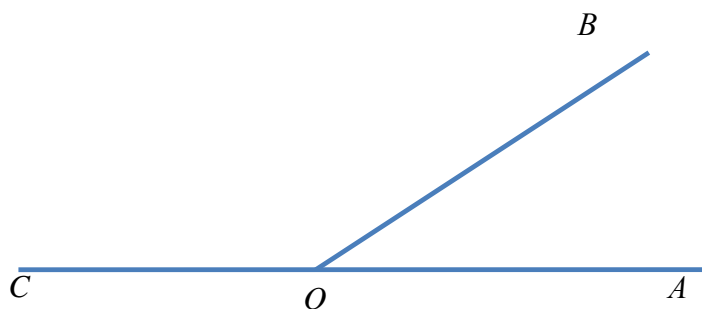
1) Эки бурчту кошууда кандай өзгөчө учурга ээ болушубуз мүмкүн?

2) Эки тик бурчту кошуу менен кандай бурчка ээ болобуз?

Бул суроолорго жооптор «элестетүү» методу менен гана алынат жана окуучулар мугалимдин «кичине» гана жардамы менен «жандаш бурчтар» түшүнүгүнө өз алдынча аныктама берүүгө өтүшөт. Ушундай жол менен мугалим окуучуларга проблемалык жагдай жаратуу аркылуу алардын ойлоо процессинин башталышына таасир этет. Мугалимдин «кичине» жардамы төмөндөгүдөй иш аракеттерден турушу мүмкүн:

1. Окуучулардын жоопторунан улам (окуучулар эки бурчту жана эки тик бурчту кошууда өзгөчө учурга: жалпы жакка ээ болгон, калган эки жагы бир түз сызыкка жаткан эки бурчка ээ болушат) мугалим доскага 1-сүрөттөгү сүрөттөлүштү түзөт. Жөн гана $\angle AOB$ жана $\angle BOC$ бурчтарынын жандаш бурчтар болушун гана айтат.

2. Мында окуучуларга өз алдынча төмөндөгүдөй (түшүнүктүн мазмунун аныктоо карата) суроолорунун негизинде «жандаш бурчтар» түшүнүгүнө аныктама келтирүүгө шарт түзүлөт:

1-сүрөт - Жандаш бурчтар

- 1) Жандаш бурчтар канча бурчтан турат экен?
- 2) Бул бурчтардын жайланышынын өзгөчөлүгү эмнеде экен?
- 3) Демек, жандаш бурчтар деп кандай бурчтарды айтат экенбиз?

Окуучулар «жандаш бурч» түшүнүгүнө берген аныктаманын формулировкасы мугалим тарабынан (зарыл учурда) оңдоп-түзөтүлөт: «бир жагы жалпы, калган эки жагы бир түз сызыкка жаткан эки бурч жандаш бурчтар деп аталат». Мында каралып жаткан түшүнүккө аныктаманын формулировкасына ээ болуудан (күтүлүүчү натыйжадан) да, окуучуларда ой жүгүртүү процессинин жүргөндүгү маанилүү. Демек, мугалим окутуунун күтүлүүчү натыйжаларына жетүү менен анын процессуалдык жагынын маанилүүлүгүн да эстен чыгарбоосу керек.

Аныктаманы өздөштүрүү этабы. Окуучуларга бул аныктаманын канчалык деңгээлде түшүнүктүү болгондугун мугалим төмөндөгүдөй суроолор аркылуу аныкташы мүмкүн:

«Жандаш бурчтарга» төмөндөгүдөй аныктамаларды берүүгө болобу:

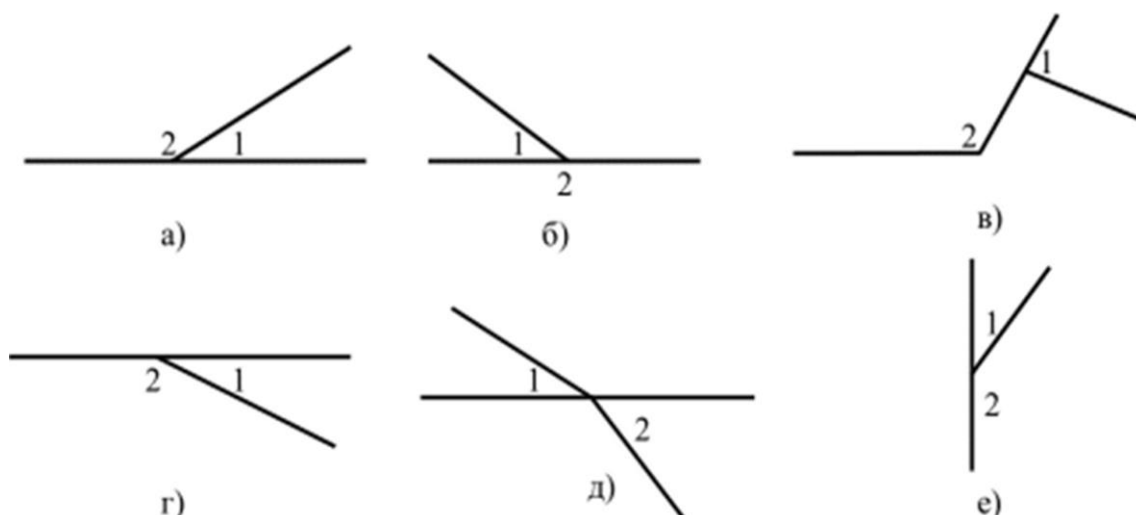
1. «Жалпы чокуга ээ болуп, суммасы 180° га барабар болгон эки бурч жандаш бурчтар деп аталат»;
2. «Эгерде эки бурчтун эки жагы бир түз сызыкка жатып, жалпы чокуга ээ болушса, анда бул эки бурч жандаш бурчтар деп аталат»?

Түшүнүктүн аныктамасынын логикалык түзүлүшүн өздөштүрүүгө ылайык иш аркеттерди аткарууну уюштуруу үчүн атайын көнүгүүлөрдү иштеп чыгуу керек. Мисалы, түшүнүккө тиешелүү болгон объектилерди таанууга карата көнүгүүлөрдү сунуштоого болот. Мында көнүгүүлөр маалыматтын кодун алмаштырууга багытталуусу максатка ылайыктуу: графикалык көрсөтмөлүүлүктүн (мисалы, сүрөттөлүшүнүн) негизде түшүнүк тууралуу элести жаратуу; символдук көрсөтмөлүүлүктөн түшүнүк тууралуу элести жаратуу же (жана) сүрөттөлүшүн түзүү; түшүнүк тууралуу жаратылган элестин сүрөттөлүшүн түзүү же (жана) символдук көрсөтмөлүүлүккө өтүү.

- 1) Берилген бурчтарды жандаш деп айтууга болобу (2-сүрөт)?
- 2) Жалпы жакка ээ болгон эки тар бурч жандаш болобу? Сүрөттөлүшүн бергиле.
- 3) Эгерде эки бурчтун биригүүсү жарым тегиздикти берсе, анда алар жандаш болобу?

Объект кабылданат, ошого жараша элес жаратылат, андан кийин ал жөнүндө түшүнүк пайда болот. Объект тууралуу түшүнүктүн үстүнөн ой жүгүртүү амалдары (анализ, синтез, салыштыруу, жалпылоо) жүргүзүлөт. Бул амалдарды «жандаш бурчтар» түшүнүгүн өтүүдө төмөндөгүдөй суроолор аркылуу калыптандыруу мүмкүн:

- 4) Эки бурч жалпы жакка ээ. Алар жандаш болушу үчүн кандай шартты кошуу зарыл?
5) Берилген бурчка жандаш болгон канча жандаш бурчту түзүүгө болот?

2-сүрөт - Жандаш бурчтар

Түшүнүктү бышыктоо этабы

Таблица 1 - Жандаш бурчтар

Түшүнүк	Мазмуну	Аныктамасы	Сүрөттөлүшү	Касиеттери
Жандаш бурчтар (ЖБ)	1) Эки бурч; 2) Жалпы чокуга ээ; 3) Жалпы жакка ээ; 4) Жалпы эмес жактары бир түз сызыкка жатат	Бир жагы жалпы, калган эки жагы бир түз сызыкка жаткан эки бурч.		1. ЖБ суммасы 180° (жайылган бурчка барабар); 2. ЖБ барабар болсо, анда алар тик болушат; 3. ЖБ бирөөсү тар бурч болсо, экинчиси кең бурч болот.

Бул таблицаны да окуучулардын өзүлөрү толтурушат. Бул этаптын акырында окуучулар «жандаш бурчтар» боюнча мугалимдин төмөндөгүдөй көрсөтмөлөрүнүн негизинде жыйынтык чыгарышат:

- 1) Бурчтардын жандаш экендигин аныктоо үчүн кандай суроолорду берүүгө болот?
- 2) Жандаш бурчтардын аныктамасына эки бурчтун жалпы чокуга ээ болушун кошуу зарылбы?

Жандаш бурчтардын «жалпы чокуга ээ болуу» белгиси аны аныктоодо олуттуу белги болуп эсептелинбейт. Бул түшүнүктүн аныктамасында ашыкча белги болуп саналат. Окуучулар элестетүү аркылуу бир жагы жалпы, калган эки жагы бир түз сызыкка жаткан

эки бурчтун сөзсүз жалпы чокуга ээ болушуна келишет да, окуу китебиндеги «жандаш бурчтар» түшүнүгүнө берилген аныктамага баа (оңдоо киргизишет) беришет.

«Жандаш бурчтар» түшүнүгүн калыптандыруунун бардык этаптарын ийгиликтүү басып өтүүдөн кийин окуучуларга аны өнүктүрүү жеңил болот, тагыраак айтканда аларда бул түшүнүктүн жардамында башка түшүнүктөрдү калыптандыруу жеңил жүрөт; ар кандай башка түшүнүккө пайдалануу билгичтигине ээ болушат.

Окуучунун геометриялык фактылардын маңызын түшүнбөй жаттоосу – аны бул фактылар тууралуу геометриялык элестетүүсүнүн калыптанышуусуна алып келбейт. Түшүнүк тууралуу геометриялык элестетүүлөр кандайдыр бир мааниде анын аныктамасынын жатталган формулировкасынан кыйла маанилүүрөөк: жатталган формулировкалар пайдаланылбаса, убакыттын өтүшү менен унутулат, ал эми калыптандырылган элестетүүлөр эс тутумунда ар дайым сакталып турат; унутулган формулировкаларды маалымдама аркылуу кайра эстөө мүмкүн, ал эми түшүнүк тууралуу жаратылган элестерди мындай жол менен калыбына келтирүү мүмкүн эмес. Ошондуктан А. Эйнштейндин айткандай: «Билим берүү – адамдын бардык жаттагандары эсинен чыккандан кийинки калгандары». Демек, түшүнүктүн аныктамасын (мүмкүн болгон учурлардын баарында) окуучуларга «элестетүү» методу менен өз алдынча түздүртүүгө, анын формулировкасын маңызын түшүнүү менен элестетүү аркылуу жаттатууга аракеттин болгону оң. Себеби түшүнүктүн аныктамасын жатка билүү жана түшүнүү – түшүнүктүн үстүнөн ой жүгүртүүнүн башка амалдарын ийгиликтүү жүргүзүүгө, б.а. түшүнүктү таанып-билүүнүн жогорку тепкичине көтөрүлүү үчүн негиз (фундамент) болуп саналат.

3-сүрөт - «Жандаш бурчтар» түшүнүгүн аныктоого карата Блумдун таксономиясы

Түшүнүктүн аныктамасынын формулировкасын окуучунун «өзүнүн тили» менен маанисин бузбай айтып берүүсү – анда ушул түшүнүк тууралуу элестердин жаралгандыгын, б.а. аныктаманы түшүнгөндүгүн жана анын коддорун алмаштыра билүү (бир формадан экинчи формага өтүү, бул учурда элестетүүдөн кептик формага)

жөндөмдүүлүгүн (таанып-билүүнүн төмөнкү тепкичи), о.э. аныктамасынын негизинде касиеттерин келтирип чыгуу – материалды (түшүнүктү) түшүүнү билдирет. «Жандаш бурчтар» түшүнүгүнүн мазмунун түзүүчүлөрүнүн байланыштарын, айырмачылыктарын бөлүп карай билүү иш аракети анализдин жардамында, ал эми бул түшүнүккө карата бышыктоо этабында түзүлгөн 1-таблицаны толтуруу синтездөө ой жүгүртүүсү менен ишке ашат да, андан кийин бул түшүнүк боюнча окуучулар жалпы ой-толгоо жүргүзүшөт (баалоо – ой жүгүртүүнүн эң жогорку тепкичи) (3-сүрөт).

Жыйынтык

Ар бир окуучунун материалды өздөштүрүү деңгээли, эс тутумунун дарамети ар түрдүү экендиги белгилүү. Алардан бардык аныктамалардын, касиеттердин, теоремалардын формулировкасын жана далилдөөлөрүн түшүнбөстөн, жатка билүүнү талап кылуунун зарылдыгы жок. Ошентип, ар кандай эле геометриялык түшүнүктү калыптандыруу аркылуу окуучулардын мейкиндик ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө шарт түзүүгө болот.

Колдонулган адабияттар:

1. **Темербекова, А.А.** Методика обучения математике [Текст]: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению "Педагогическое образование / А.А. Темербекова, И.В. Чугунова, Г.А. Байгонакова. – СПб.: Ланно, 2015. – 512 с.
2. **Матиева, Г.** Системный подход к определению геометрических понятий как основа формирования пространственного мышления будущих учителей математики [Текст] / Г. Матиева, Г.М. Борбоева // Математика и математическое образование: сбор.трудов по матер. IX междун. науч. конф. Математика. Образование. Культура. - Россия: ТГУ, 2019. – С. 29 - 34.
3. **Борбоева, Г.М.** Система педагогических условий в формировании пространственного мышления будущих учителей математики [Текст] / Г.М. Борбоева // Тенденции развития науки и образования. – Самара, НИЦ Л-Журнал, 2020.– С.54-58
4. **Бекбоев, И.Б.** Геометрия: орто мектептин 7-9 кл. [Текст] / И.Б. Бекбоев, А.А. Борубаев, А.А. Айылчиев. – Б.: Билим-компьютер, 2015. – 288 б.
5. **Борбоева, Г.М.** Модели Пуанкаре геометрии Лобачевского и их место в развитии пространственного мышления [Текст] / Г.М. Борбоева, А.Н. Абдышукурова, А.К. Аманова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2020. – №1. – С. 28–34 .

Поступила в редакцию 21.05.2021г.

УДК 517.929

Жээнтаева Ж.К.

*к.ф-м. н., доцент Кыргызско-Узбекского Международного универ. им. Б.Сыдыкова,
Кыргызская Республика*

КЕЧИГҮҮЧҮ АРГУМЕНТИ МЕНЕН ТЕҢДЕМЕЛЕРДИН ЧЫГАРЫЛЫШТАРЫНЫН АСИМПТОТИКАЛЫК ЭКВИВАЛЕНТТҮҮЛҮГҮ БОЮНЧА САНДЫК ТАЖРЫЙБАЛАР

Мурда жарыяланган макалаларда убакыттын чексиз өсүүсүндө жарым окто аныкталган функциялардын топтору үчүн асимптотикалык эквиваленттүүлүгүнүн аныктамасы киргизилген. Макалада убакыттын чексиз өсүүсүндө чектелген кечигүүчү аргументи менен сызыктуу дифференциалдык теңдемелер үчүн баштапкы маселелердин чыгарылыштарынын

Физико-математические науки

асимптотикалык жүрүм-туруму изилденет. Теңдемелердин мейкиндиктеринде асимптотикалык эквиваленттүүлүгүнүн бар болуусун камсыз кылуучу коэффициенттин чектерин табуу маселеси коюлду. Бул үчүн дифференциалдык теңдемелерди айырма теңдемелери менен жакындаштыруу жана сандык эксперименттердин усулдугун пайдалануу сунушталат. Кечигүү менен айырма теңдемелеринин системасы түзүлдү. Баштапкы шарттар жана коэффициенттин маанилери кокустан тандалат. Бул система кадамдар усулу менен чыгарылат. Теңдемелердин мейкиндиктеринин асимптотикалык бир өлчөмдүгүн камсыз кылуучу коэффициенттин чектери табылды. Иштелип чыккан усулду динамикалык системалар үчүн баштапкы маселелердин башка түрлөрүнүн чыгарылыштарынын асимптотикалык жүрүм-турумун изилдөө үчүн колдонсо да болот.

Негизги сөздөр: эволюциялык теңдеме; Вольтерра тибиндеги теңдеме; сандык тажрыйба; дифференциалдык теңдеме; кечигүүчү аргумент; баштапкы маселе; асимптотика; эквиваленттүүлүк.

ЧИСЛЕННЫЕ ЭКСПЕРИМЕНТЫ ПО АСИМПТОТИЧЕСКОЙ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ РЕШЕНИЙ УРАВНЕНИЙ С ЗАПАЗДЫВАЮЩИМ АРГУМЕНТОМ

В ранее опубликованных статьях было введено определение асимптотической эквивалентности при неограниченном увеличении времени для семейств функций, определенных на полуоси. В статье исследуется асимптотическое поведение решений начальных задач для линейных дифференциальных уравнений с одним ограниченным запаздыванием при неограниченном увеличении времени. Поставлена задача найти границы для коэффициента, обеспечивающие наличие асимптотической эквивалентности в пространстве решений. Для этого предлагается использовать приближение дифференциальных уравнений разностными уравнениями и методику численных экспериментов. Построена система разностных уравнений с запаздыванием. Начальные условия и значения коэффициента выбираются случайно. Эта система решается методом шагов. Найдены границы для коэффициента, обеспечивающие асимптотическую одномерность пространства решений. Разработанная методика может применяться для исследования асимптотического поведения решений других видов начальных задач для динамических систем.

Ключевые слова: эволюционное уравнение; уравнение типа Вольтерра; численный эксперимент; дифференциальное уравнение; запаздывающий аргумент; начальная задача; асимптотика; эквивалентность

NUMERICAL EXPERIMENTS ON ASYMPTOTICAL EQUIVALENCE OF SOLUTIONS OF EQUATIONS WITH RETARDED ARGUMENT

Supra, the author introduced definition of asymptotical equivalence of families of functions as time tends to infinity. In the paper asymptotical behavior of solutions of initial value problems for differential equations with one bounded delay of argument as time tends to infinity is investigated. The problem to find boundaries for the coefficient providing existence of asymptotical equivalence in the space of solutions is put. To do it approximation of differential equations by difference ones and methodic of numerical experiments is proposed to be used. A system of difference equations with delay is constructed. Initial conditions and values of the coefficient are chosen randomly. The system is solved by the method of steps. Boundaries for the coefficient providing asymptotical one-dimensionality of the space of solutions are found. The methodic developed can be applied to investigate asymptotical behavior of solutions of another types of initial value problems for dynamical systems.

Keywords: evolutional equation; Volterra type equation; numerical experiment; differential equation; retarded argument; initial value problem; asymptotic; equivalence.

Введение. В [6] было введено определение асимптотической эквивалентности решений начальных задач для уравнений с запаздывающим аргументом при увеличении

времени. В [5] была предложена методика численных экспериментов для исследования свойств решений начальных задач.

Цель настоящей статьи - организация численных экспериментов для поиска условий асимптотической эквивалентности решений.

В первом разделе представлены необходимые определения.

Во втором разделе описана постановка начальной задачи для дифференциального уравнения с запаздывающим аргументом. Для таких уравнений в работах ряда авторов, в том числе в [1], [2] (см. обзор в [3] и результат [4]) было установлено, что асимптотическое поведение решений начальных задач (образующих бесконечномерное множество) определяется не знаками (положительными, отрицательными) некоторых коэффициентов, а величиной запаздывания.

Для некоторых типов дифференциальных уравнений используется приближение дифференциальных уравнений разностными уравнениями.

С запаздыванием нами эти результаты были обобщены на некоторые типы операторных уравнений. Также было установлено, что в построении указанной асимптотики ведущую роль играет конечномерное пространство так называемых «специальных» решений дифференциальных уравнений. Это понятие также было обобщено нами на операторные уравнения.

1. Определения асимптотической эквивалентности и асимптотического фактор-пространства

Сначала запишем решения динамических систем в наиболее общем виде. Наложение условий на элементы пространства решений, непосредственно обеспечивающих наличие соответствующих явлений, методически удобно тем, что, в свою очередь, можно накладывать условия на исходные данные различных типов динамических задач, приводящих к одному и тому же динамическому пространству решений.

Для единого изложения задач с непрерывным и дискретным временем будем предполагать, что аргумент искомых функций t принадлежит вполне упорядоченному множеству A , имеющему наименьший элемент (будем обозначать его «0»), но не имеющему наибольшего элемента. Обычно используется $A = \mathbf{R}_+ \equiv [0, \infty)$ или $A = \mathbf{N}_0 = \{0, 1, 2, 3, \dots\}$.

В данной работе мы рассматриваем только начальные задачи. Если предположить, что начальная задача всегда имеет решение; это решение единственно; это решение является глобальным, то есть продолжается на все множество A , то пространство решений некоторой динамической системы с начальным условием φ можно представить в виде оператора $W(t, \varphi): A \times \Phi \rightarrow Z$, Φ - топологическое пространство начальных условий, Z - топологическое пространство значений решений.

В случае $A = \mathbf{R}_+$ будем предполагать, что $W(t, \varphi)$ непрерывен по t .

Будем рассматривать следующие виды пространств Φ и Z :

линейные одномерные ($\mathbf{R}$); линейные многомерные ($\mathbf{R}^d$);

- линейные нормированные; метрические.

О п р е д е л е н и е 1. Пусть задана функция $\psi: \Lambda \rightarrow \mathbf{R}_{++}$. Следующее отношение эквивалентности в пространстве Φ будем называть отношением асимптотической эквивалентности по функции ψ :

Если Z - линейное нормированное пространство, то

$$(\varphi_1 \sim_{\psi(t)} \varphi_2) \Leftrightarrow (\lim\{ \psi(t) \|W(t, \varphi_1) - W(t, \varphi_2)\|_Z : t \rightarrow \infty\} = 0).$$

Если Z - метрическое пространство, то

$$(\varphi_1 \sim_{\psi(t)} \varphi_2) \Leftrightarrow (\lim\{ \psi(t) \rho_Z(W(t, \varphi_1), W(t, \varphi_2)) : t \rightarrow \infty\} = 0).$$

При $\psi(t) \equiv 1$ получаем

О п р е д е л е н и е 2. Следующее отношение эквивалентности в пространстве Φ будем называть отношением асимптотической эквивалентности:

Если Z - линейное нормированное пространство, то

$$(\varphi_1 \sim \varphi_2) \Leftrightarrow (\lim\{ \|W(t, \varphi_1) - W(t, \varphi_2)\|_Z : t \rightarrow \infty\} = 0).$$

Если Z - метрическое пространство, то

$$(\varphi_1 \sim \varphi_2) \Leftrightarrow (\lim\{ \rho_Z(W(t, \varphi_1), W(t, \varphi_2)) : t \rightarrow \infty\} = 0).$$

В качестве «функций сравнения ψ » обычно используются экспоненциальные функции. Поэтому предлагается отдельное

О п р е д е л е н и е 3. Следующее отношение эквивалентности в пространстве Φ будем называть отношением λ -экспоненциальной асимптотической эквивалентности ($\lambda > 0$):

Если Z - линейное нормированное пространство, то

$$(\varphi_1 \sim_{\lambda} \varphi_2) \Leftrightarrow (\sup\{ \|W(t, \varphi_1) - W(t, \varphi_2)\|_Z \exp(\lambda t) : t \in \Lambda\} < \infty).$$

Если Z - метрическое пространство, то

$$(\varphi_1 \sim_{\lambda} \varphi_2) \Leftrightarrow (\sup\{ \rho_Z(W(t, \varphi_1), W(t, \varphi_2)) \exp(\lambda t) : t \in \Lambda\} < \infty).$$

Данные определения мы будем использовать для исследования асимптотики.

2. Дифференциальное уравнение с запаздыванием

Рассматривается задача вида

$$x'(t) = \begin{cases} P(t)\varphi(t-h), & t \in [0, h] \\ P(t)x(t-h), & t \in (h, \infty) \end{cases}, \quad x(0) = \varphi(0), \quad (1)$$

для $x(t) \in C(\mathbf{R}_+)$, где $\varphi(t) \in \Phi = C[-h, 0]$ и $P(t) \in C(\mathbf{R}_+)$ – заданные функции, $Z = \mathbf{R}$.

В случае автономного уравнения ($P(t) = p = const$) полное асимптотическое представление решений начальной задачи (1) при $t \rightarrow \infty$ дает теория Флоке (см. например, [1], [2]): алгебраическое характеристическое уравнение

$$\lambda = p \cdot \exp(-\lambda h) \quad (2)$$

имеет бесконечное количество решений $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3, \dots$ в комплексной плоскости, таких, что $\lim\{ \operatorname{Re} \lambda_k / k \rightarrow \infty\} = -\infty$, и решение представимо в виде сходящегося или асимптотического ряда

$$X(t; \varphi(s) : s \in [-h, 0]) = C_1 \varphi(s : s \in [-h, 0]) \exp(\lambda_1 t) + C_2 \varphi(s : s \in [-h, 0]) \exp(\lambda_2 t) + \dots \quad (3) \\ + C_k \varphi(s : s \in [-h, 0]) \exp(\lambda_k t) + \dots$$

где C_k - некоторые линейные функционалы от начальной функции. Таким образом, исследование автономного уравнения сводится к исследованию уравнения (3). Мы будем рассматривать неавтономный случай.

Если переносить соотношения вида (3) на неавтономный случай, то нужно сравнивать некоторые «базовые» решения $\xi_k(t)$ между собой. Поскольку они могут быть колеблющимися, мы выдвигаем гипотезу исследования в следующем виде.

Гипотеза 1. Для некоторого натурального числа $n > 1$ существуют такие решения $\xi_1(t), \xi_2(t), \dots, \xi_n(t)$ начальной задачи (1) и такое число $M = \text{const} > 0$, что для любое решение $W(t, \varphi(\cdot))$ будет асимптотически эквивалентно сумме $C_1(\varphi(\cdot))\xi_1(t) + C_2(\varphi(\cdot))\xi_2(t) + \dots + C_n(\varphi(\cdot))\xi_n(t)$ по функции $(\max\{|\xi_n(s)| : t - M \leq s \leq t\})^{-1}$ при достаточно малом запаздывании.

3. Гипотеза для уравнений устойчивого типа

Для подтверждения этой гипотезы для уравнений устойчивого типа ($P(t) < 0$) мы провели следующие построения. Ее уточнение для таких уравнений с $n=2$ назовем *Гипотеза 2*.

Возьмем начальную функцию $\varphi_1(t) = 1$ при $t=0$ и $\varphi_1(t) = 0$ при $t < 0$, и еще две случайно выбранных начальных функции $\varphi_2(t), \varphi_3(t)$. Они, соответственно, дают три решения, которые можно записать в виде

$$\begin{aligned} X_1(t) = X(t, \varphi_1(\cdot)) &\equiv \xi_1(t), \quad X_2(t) = X(t, \varphi_2(\cdot)) = c_{21}\xi_1(t) + c_{22}\xi_2(t) + \eta_2(t), \\ X_3(t) = X(t, \varphi_3(\cdot)) &= c_{31}\xi_1(t) + c_{32}\xi_2(t) + \eta_3(t). \end{aligned} \quad (4)$$

Гипотеза состоит в том, что существуют такие коэффициенты $c_{21}, c_{22}, c_{31}, c_{32}$ и функция $\xi_2(t)$, что

$$X_2(t) \sim c_{21}\xi_1(t) \text{ и } X_3(t) \sim c_{31}\xi_1(t) \text{ по функции } 1/\xi_1(t);$$

$$X_2(t) \sim c_{21}\xi_1(t) + c_{22}\xi_2(t) \text{ и } X_3(t) \sim c_{31}\xi_1(t) + c_{32}\xi_2(t) \text{ по функции } 1/\xi_2(t).$$

Построение. Поскольку функции $\varphi_2(t), \varphi_3(t)$ выбраны случайно, должны быть $c_{21} \neq 0, c_{31} \neq 0$. Тогда должно выполняться

1-е следствие Гипотезы 2: существуют пределы

$$\lim\{X_2(t)/X_1(t) | t \rightarrow \infty\} = p_{21} \neq 0, \quad \lim\{X_3(t)/X_1(t) | t \rightarrow \infty\} = p_{31} \neq 0. \quad (5)$$

Если это следствие подтверждается, тогда находим: $c_{21} = p_{21}, c_{31} = p_{31}$.

Подставляя в (4), получим

$$X_2(t) = p_{21}\xi_1(t) + c_{22}\xi_2(t) + \eta_2(t), \quad X_3(t) = p_{31}\xi_1(t) + c_{32}\xi_2(t) + \eta_3(t).$$

Вводя соответствующие обозначения, получаем

$$Y_2(t) := X_2(t) - p_{21}X_1(t) = (c_{22} - p_{21})\xi_2(t) + \eta_4(t),$$

$$Y_3(t) := X_3(t) - p_{31}X_1(t) = (c_{32} - p_{31})\xi_2(t) + \eta_5(t),$$

где обозначены некоторые функции $\eta_4(t) \sim o(\xi_2(t)), \eta_5(t) \sim o(\xi_2(t))$ при $t \rightarrow \infty$.

2-е следствие Гипотезы 2: существуют пределы

$$\lim\{ Y_2(t)/ X_1(t) | t \rightarrow \infty \} = 0, \lim\{ Y_2(t)/ X_1(t) | t \rightarrow \infty \} = 0.$$

С математической точки зрения, эти соотношения являются непосредственными следствиями равенств (5), но с вычислительной точки зрения они являются дополнительной проверкой правильности вычисления чисел p_{21} и p_{31} .

Поскольку решения были выбраны случайно, должно быть $c_{22} - p_{21} \neq 0, c_{32} - p_{31} \neq 0$. Тогда должно выполняться

3-е следствие Гипотезы 2: существует предел

$$\lim\{ Y_3(t)/ Y_2(t) | Y_2(t) > \Omega_2(t), t \rightarrow \infty \} \neq 0, \tag{6}$$

где $\Omega_2(t)$ – некоторая положительная функция такая, что сколь угодно далеко вправо существуют такие точки, для которых $Y_2(t) > \Omega_2(t)$.

Выполнение этих трех следствий подтверждает гипотезу.

4. Переход к разностному уравнению и подтверждение гипотезы

Не умаляя общности, заменой независимой переменной можно считать, что h – натуральное число. Шаг по t возьмем равным 1.

$$\begin{aligned} \text{Обозначим } A[m] &= P(m), X[m] \approx x(m), m = 1, 2, \dots, \\ X[m] &= \varphi(m), m = -h, -h+1, \dots, 0. \end{aligned} \tag{7}$$

Тогда из (1) получаем для любого n :

$$X[m] = X[m-1] + A[m]X[m-h-1], m = 1, 2, 3, \dots, n. \tag{8}$$

Поскольку решения задачи (1) могут обращаться в нуль, непосредственное вычисление отношений вида (6) без $\Omega_2(t)$ может привести к аварийной остановке программы. Поэтому было выбрано $\Omega_2(t) = 0.00001$.

Начальные условия были взяты следующие:

$$X_1[-h.., 0] = \{0..0, 1\}; X_2[-h.., -[h/2]..0] = \{0..0, 1, 0..0\}; X_3[-h.., 0] = \{1, 0..0\},$$

$$X_4[-h.., -[h/3]..0] = \{0..0, 1, 0..0\} \text{ (здесь } [\cdot] \text{ – целая часть числа).}$$

Также исходными данными являются нижняя и верхняя граница диапазона для (безразмерной величины) $P(t)h$.

Значения $A[1], \dots, A[n]$ выбираются случайно – нижняя или верхняя граница указанного пользователем диапазона.

Таким образом, была подтверждена Гипотеза 2 для $-0.3 \leq P(t)h \leq -0.1$.

Вывод

Числовые эксперименты на компьютере могут применяться для решений различных динамических систем с целью установления качественных и асимптотических свойств пространства решений, что потом может быть доказано другими методами.

Список литературы:

1. **Пинни, Э.** Обыкновенные дифференциально-разностные уравнения [Текст] / Э. Пинни. – М.: Иностранной литературы, 1961. – 248 с.
2. **Мышкис, А.Д.** Линейные дифференциальные уравнения с запаздывающим аргументом [Текст] / А.Д. Мышкис. – М.: Наука, 1972. – 351 с.
3. **Жэнтаева, Ж.К.** Исследование асимптотики решений уравнений с малым запаздыванием [Текст] / Ж.К. Жэнтаева. – Saarbrücken, Deutschland: Lap Lambert Academic Publishing, 2017. – 64 с.
4. **Жэнтаева, Ж.К.** Кечигүү менен сызыктуу дифференциалдык теңдемелердин чыгарылыштарынын асимптотикасын мейкиндикти ажыратуу жана далил бөлө алуучу эсептөөлөр жардамында изилдөө [Текст] / П.С. Панков, Ж.К. Жэнтаева // Доклады НАН КР, 2017.-№ 1.- С. 10-14.
5. **Жэнтаева, Ж.К.** Методика экспериментального исследования асимптотики решений уравнений с запаздывающим аргументом [Текст] / Ж.К. Жэнтаева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2017.-№ 2. - С. 26-29.
6. **Панков, П.С.** Асимптотическая эквивалентность решений эволюционных уравнений на полуоси [Текст] / П.С.Панков, Ж.К. Жэнтаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана.- Бишкек, 2019.-№ 12.- С. 69-72.
7. **Жэнтаева, Ж.К.** Условия для существования специальных решений уравнений с запаздывающим аргументом [Текст] / Ж.К.Жэнтаева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2018. – №1. – С. 41– 47.

Поступила в редакцию 22.05.2021 г.

УДК:338.23

Шакиев Ш.О.

к.э.н., и.о.проф. Кыргызско-Узбекского Международного универ. им. Б.Сыдыкова,
Кыргызская Республика

УЛУТТУК ЭКОНОМИКАДАГЫ ЧАКАН ИШКЕРДҮҮЛҮК

Изилдөөнүн предмети катары өнүккөн өлкөлөрдөгү чакан ишканалардын экономикадагы натыйжалуулугу жана орду эсептелинди. Макаланын негизги максаты - чакан жана орто ишканалардын ишкердик механизмдин айырылмалаган өзгөчөлүктөрүн жана учурда экономика тутумундагы салыштырмалуу артыкчыларын кароо болуп саналат. Макалада чакан ишканалардын ишмердигинен тартып чарбалык-каржылык жыйынтыктарын баалоо механизмдери көрсөтүлгөн жана чакан ишканалардын өндүрүштү көтөрүүдөгү натыйжалуулугуна талдоо жасоо аракети каралган.Андан сырткары чакан ишкердиктин калыптануусундагы жана өнөгүүсүндөгү кээ бир маселелерге орун берилген. Изилдөөнүн жыйынтыгында улуттук экономиканын ички дүң продукциясындагы кичи жана чакан бизнестин үлүшү өнүккөн жана өнүгүү жолуна түшкөн мамлекеттердин экономикасындагы көрсөткүчтөрүнөн бир топ аз экендиги аныкталды. Чакан жана орто бизнестин улуттук экономиканын түзүмүндөгү үлүшүн жогорулатуунун жолдору айтылды.

Негизги сөздөр: чакан бизнес; эмгек ресурстары; капиталдык салымдар; чакан бизнестин экономикасы; инвестициялык саясат; ийкемдүүлүк; талдоо.

МАЛОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ

В статье рассмотрены некоторые вопросы становления и развития малого предпринимательства. Изложены механизмы функционирования предприятий малого бизнеса от создания до оценки финансовых результатов и государственного регулирования. Сделана попытка анализа малого бизнеса в повышении эффективности производства, а также проанализированы особенности и сравнительные преимущества малых предприятий. Цель данного исследования - рассмотреть отличительные особенности механизма функционирования малых и средних предприятий, проанализировать их место и роль в современной экономической системе. Основная задача - дать необходимые навыки по организации деятельности предприятий малого и среднего бизнеса, принятию оперативных управленческих решений. В процессе исследования определены, что доля малого и среднего бизнеса в ВВП национальной экономики страны на много меньше, чем развитые страны мира. Предложены пути повышения доли малого и среднего бизнеса в структуре национальной экономики страны.

Ключевые слова: малый бизнес; трудовые ресурсы; капитальные вложения; экономика малого бизнеса; инвестиционная политика; анализ.

SMALL ENTREPRENEURSHIP IN THE NATIONAL EKONOMU

The article discusses some of the issues of the formation and development of small business. The mechanisms of functioning of small businesses from creation to assessment of financial results and state regulation are outlined an attempt was made to analyze small business in increasing the efficiency of production, and also analyzed the features and comparative advantages of small businesses the purpose of this study is to consider the distinctive features of the mechanism of functioning of large and medium-sized enterprises to analyze their place and role in the economic system. The main task is to give the necessary skills for organizing the activities of small and medium-sized businesses, making preliminary management decisions. In the process of the study, it was determined that the share of small and medium-sized businesses

in the GDP of the country's national economy is much lower than that of the developed countries of the world. The ways of increasing the share of small and medium-sized businesses in the structure of the national economy of the country are proposed.

Key words: *small business; labor force; competition; capital investment; small business economics; investment policy; analysis.*

В Кыргызстане неотвратимо осуществляются экономические реформы, хотя и не всегда последовательно и обоснованно. Результатом реформ является становление и развитие новых экономических, финансовых, социальных и других отношений, базирующихся на формировании рыночной экономики, в которой ведущими субъектом хозяйствования являются предприниматели. Происходит осознание того, что альтернативы здесь просто нет, если мы действительно хотим жить лучше. Весь мировой опыт доказал жизнеспособность и эффективность рыночной экономики.

Стоимостная экономика означает создание социально ориентированную экономику, повернуть все производство к запросам потребителя, на деле обеспечить экономическую свободу граждан, установить условия для поощрения трудолюбия, творчества и инициативы, высокой производительности.

В системе мер, направленных на развитие новых хозяйственных отношений, совершенствование отраслей и региональной организации производства и управления, эффективное использование трудовых ресурсов, наиболее полное удовлетворение потребности в товарах и услугах, важное значение имеет развитие сети малых предприятий.

Опыт работы небольших предприятий за рубежом, а также в нашей стране показал ряд их существенных преимуществ перед крупными предприятиями. Им присущи более высокая маневренность, чуткое реагирование на спрос потребителей, способность к быстрому внедрению новой техники и технологии, созданию новых производственных мощностей и лучшему их использованию.

Малые предприятия широко распространены в странах с развитой рыночной экономикой. Так, в Германии при численности 80 млн. человек функционирует около 2 млн. малых и средних предприятий, которые выпускают 4/5 всего объема продукции. В Японии 9/10 трудоспособного населения заняты в мелком бизнесе, на его долю приходится 79% всех продаж.

По данным американских экономистов, один доллар, вложенный в малую фирму, приносит доход в 17 раз больше, чем в крупной фирме.

Учитывая опыт зарубежных стран, согласно которому именно «малая» экономика, а не крупные гиганты – монополисты способна, причем в кратчайшие сроки, решить проблему структурной перестройки народного хозяйства страны, необходимо поддерживать на государственном уровне развитие и совершенствование в ближайшие годы субъектов рыночной экономики-предприятий различных форм образований, порожденных частнопредпринимательской инициативой.

Развитие сети малых предприятий позволит начать реальную борьбу с монополией крупных предприятий на рынке различных товаров и услуг, благотворно повлияет на экономическое положение и социальную обстановку в трудоизбыточных районах, малых и средних городах, будет способствовать закреплению трудовых ресурсов, особенно в сельской местности, приближению сферы производства и услуг потребителю, лучшему

использованию местных сырьевых ресурсов. Это особенно актуально для условий южных регионов страны.

Южный регион характеризуется значительным приростом трудовых ресурсов, их недостаточной профессиональной подготовкой, отсутствием производственных навыков в области сложных технологий, малой мобильностью, что обуславливает необходимость рационального их использования. Здесь сложилась такая система расселения, при которой 65% жителей приходится на долю сельской местности, где в основном и сосредоточены свободные трудовые ресурсы. Это определяет целесообразность организации здесь небольших трудоемких, несложных производств с размещением их в малых городах, поселках городского типа, райцентрах, в крупных сельских поселениях.

В целях максимального вовлечения быстрорастущих трудовых ресурсов в общественное производство, более полного использования местных видов ресурсов и сырья в республике проводится большая работа и накоплен определенный опыт по созданию и развитию малых предприятий, филиалов, цехов и отдельных производств в машиностроении, легкой, пищевой и местной промышленности, системе бытового обслуживания населения и других отраслях народного хозяйства.

В настоящее время малые и средние предприятия дают 46% ВВП, или создано более половины рабочих мест в стране, выпущено продукции и товары на миллиарды сомов, десятки миллионов ушли на благотворительность [1].

Для реализации поставленных задач, успешного интегрирования малых предприятий в экономике страны необходимо обеспечение определенных экономических, правовых и организационных условий, способствующих нормальному функционированию малого бизнеса.

Необходимо поднимать регионы через принятия соответствующих законов. В каждой области или районе свои ресурсы надо их задействовать. Особенно заострить внимание на следующих задачах: нужно изменить критерии определения малого и среднего бизнеса, приблизить их к европейским стандартам.

Лучшую приспособленность к новым условиям показал малый бизнес – это совокупность небольших компаний и предприятий, отличающихся сегодня ускоренной реакцией на конъюнктуры рынка, гибкостью проведения коммерческих операций, ориентацией на индивидуальность потребления.

Возникновение малого бизнеса обусловлено также определенными объективными причинами, носящими как всеобщий характер, так и специфическими, присущими странам с определенным общественным строем.

К первой группе можно отнести следующие причины:

- дробление рынка, появление большого количества узких групп потребителей с особыми запросами и качеством и специфическим свойствам товаров и услуг, что привело к увеличению потребностей продукции, рассчитанной на узкие рынки, на определенные круги потребителей;
- возникновение в условиях высокой концентрации производства «экономических ниш», заполнение которых не представляет интереса для крупных предприятий с массовым и крупносерийным производством;

- совершенствование компьютерной техники, снижение ее стоимости способствовало внедрению в практику малых предприятий современных информационных и управленческих систем.

К специфическим причинам можно отнести:

- потребность в ускоренной индустриализации (для развивающихся стран и регионов);
- необходимость в создании новых рабочих мест (для развитых капиталистических и развивающихся стран и регионов);
- исчерпание рынка свободных трудовых ресурсов, которое диктует необходимость повышения эффективности использования занятого населения и изыскания путей вовлечения населения в производство за счет льготного режима рабочего времени;
- замедление темпов экономического роста и стремление правительства не допустить значительного падения жизненного уровня;
- изменение отношений к собственности, предпринимательству и инициативе.

Наличие в экономике страны малых и средних фирм повышает ее жизнеспособность, придает ей необходимую степень гибкости. Этим и объясняется тенденция к количественному росту малого бизнеса в экономике страны за последнее десятилетие [2].

Для большинства малых предприятий характерна высокая интенсификация производства, высокая скорость переналадки оборудования для выпуска новых видов продукции, а также повышена продолжительность рабочей недели (в среднем на 3-5 часов больше, чем на крупных фирмах). Вместе с тем мелкие фирмы, работающие на острие науки и техники, предоставляют работникам больше возможности для реализации своих творческих способностей. Здесь возможно использование специалистов высокой квалификации, богатого опыта пожилых работников, которым трудно адаптироваться в условиях конвейерного, крупномасштабного производства.

Создание малых предприятий способствует обеспечению гибкости национальной экономики, оживлению инновационной политики, усилению позиции страны в конкурентной борьбе на внешнем рынке сбыта.

Активизация развития малых предприятий способствует преодолению трудностей в инвестиционной политике, а также вызванных уменьшением численности трудоспособного населения и сокращением покупательского спроса из-за расширения импорта товаров широкого потребления.

Развитие малой экономики диктуется потребностями научно – технического прогресса, возросшим спросом на небольшие партии продукции высокого качества и соответственно ориентацией на гибкие, быстроналаживаемые производства. Жизненность этих структур определяется, с одной стороны, миниатюрностью формы, а с другой – мобильностью, возможностью быстро переключаться на новые виды продукции, внедрять самую передовую технологию [3].

Выводы:

1. Способствует развитию специализации, освобождают крупные корпорации от производства мелкосерийной продукции, занимаются поиском, доработкой и освоением новых изделий, охотнее идут на риск, быстрее реагируют на меняющийся спрос; в условиях приоритетной роли внедрения НТП в производство именно малые и средние предприятия становятся наиболее динамичной частью производственной структуры:

- на МП появляется возможность оперативно производить собственные разработки новых видов продукции по заказам и спецификациям заказчика.

2. МП способствует установлению тесных контактов с клиентами;

3. МП обеспечивают надежность оперативного технического сервиса:

- на МП широко используется маркетинг (гибкая организация производства и маркетинговая деятельность в соответствии с требованиями рынка и изменением рыночной ситуации);

- они выполняют важную социальную функцию своеобразного резервуара, поглощающего «избыточную» рабочую силу;

- в небольших трудовых коллективах у рабочих возрождается чувство хозяина средств производства, устраняются элементы бюрократизма, свойственные крупным хозяйственным системам, легче и с минимальными потерями разрешаются трудовые конфликты между администрацией и рабочими.

4. МП более полно и эффективно используют местные сырьевые и трудовые ресурсы, отходы производства:

- для МП характерна простота управления, короткие сроки строительства и освоения проектных мощностей, быстрая окупаемость капитальных вложений, высокая скорость оборота капитала (в 2.5 раза выше, чем на крупных предприятиях);

- они более гармонично вписываются в экологическую среду малых городов и поселков; позволяют смягчить такие негативные моменты, как сверхнагрузка на коммунальные службы и социальную инфраструктуру.

В процессе исследования определено, что доля малого и среднего бизнеса в ВВП национальной экономики страны на много меньше, чем развитые страны мира.

Внедрение предложений в систему государственного управления позволит повысить долю малого и среднего бизнеса в структуре ВВП национальной экономики страны.

Список литературы:

1. **Мазоль, С.И.** Экономика малого бизнеса [Текст] / С.И. Мазоль. – М.: Книжный дом, 2004.- 270с.
2. **Лапуста, М.Г.** Малое предпринимательство [Текст]: учеб. пособие / М.Г. Лапуста, Ю.Л. Старостин.- М.: ИНФРА-М, 2002.-272с.
3. **Шакиев, Ш.О.** Инновации как фактор повышения конкурентоспособности государства [Текст] / Ш.О. Шакиев, М.М. Сотволдиева // Известия ВУЗов (Кыргызстан).- 2011-№7. - С. 79-81.
4. **Шакиев, Ш.О.** Внешнеэкономическая торговая политика в условиях экономической интеграции [Текст] / Ш.О.Шакиев, Аданбай к.Б.// Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2019. – №1. – С. 49–52.
5. **Шакиев, Ш.О.** Влияние экономической интеграции на развитие малого и среднего бизнеса в Кыргызстане [Текст] / Ш.О. Шакиев, Е.М. Давлетшина // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2018. – №1. – С. 74–80.
6. **Шакиев, Ш.О.** Экономическая сущность инвестиций [Текст] / Ш.О. Шакиев // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2017. – №1. – С.42 –45.
7. **Шакиев, Ш.О.** Путь в малый бизнес: проблемы и решения [Текст] / Ш.О. Шакиев // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2017. – №1. – С.45 –50.

Поступила в редакцию 26.04.2021 г.

УДК 338.43

Сартбаева Г.П.

ст. препод. Междун. универ. им К.Ш. Токтомаматова, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЙЫТТАРЫНДА ОРУН АЛГАН КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

Макалада изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасындагы жайыттарынын абалы саналат. Изилдөөнүн максаты – жайыттардын учурдагы абалына баа берүү, анда орун алган көйгөйлөрдү аныктоо жана аларды чечүүнүн жолдорун сунуштоо. Макалада даярдоодо изилдөөнүн талдоо жана илимий жалпылоо, салыштыруу жана баалоо ыкмалары колдонулду. Эң негизги көйгөйлөрдүн катарында жайыттардын деградацияга кабылуусунун күчөп бара жаткандыгы, алыскы жайыттардын жол, көпүрө сыяктуу керектүү инфратүзүмдүн жок болгондугунун айынан колдонулбай калып, зыяндуу жана жараксыз бадалдар басып бара жаткандыгы көрсөтүлгөн. Жайыттардын деградациялануу даражасы жөнүндөгү маалыматтар келтирилип, бул жагдайга баа берилди. Изилдөөнүн жыйынтыгында жайыттарды башкаруу ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган, практикалык колдонулууга ээ болуучу илимий натыйжалар иштелип чыгылды. Алар жайыттарда орун алган көйгөйлөрдү бүгүнкү күндүн шарттарына жараша чечүүгө арналгандыгы менен айырмаланып, жергиликтүү бийликтердин, жайыт комитеттеринин ишмердүүлүгүндө кеңири пайдалануусу мүмкүн.

Негизги сөздөр: айыл чарбасы; жайыт; деградация; тоют өндүрүү; ветеринария; асыл тукумдаштыруу; инфратүзүм; инвестиция; кыртыштын эрозиясы.

ПРОБЛЕМЫ ПАСТБИЩ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Предмет исследования – современное состояние пастбищ Кыргызской Республики. Целью исследования является оценка состояния пастбищ Кыргызской Республики, выявление существующих проблем и выработка путей их решения. При подготовке статьи применены методы анализа и научного обобщения, сравнения и оценки. Среди основных проблем отмечены возрастающая деградация пастбищ, отсутствие необходимой инфраструктуры, такой как дороги и мосты на отдаленных пастбищах, а также наличие вредных и непригодных для использования кустарников. Были приведены и оценены данные о степени деградации пастбищ. В ходе исследования были разработаны и предложены научные результаты, направленные на повышение эффективности управления пастбищами, имеющие важное практическое значение в данной деятельности. Они отличаются своей научной новизной тем, что направлены на решения проблем пастбищ в соответствии с реалиями сегодняшнего дня и могут быть применены в деятельности органов местного самоуправления, пастбищных комитетов.

Ключевые слова: сельское хозяйство; пастбища; деградация; кормозаготовка; ветеринария; разведение; инфраструктура; инвестиция; эрозия почвы.

PROBLEMS OF PASTURES IN THE KYRGYZ REPUBLIC AND WAYS TO SOLVE THEM

The subject of research in the article is the current state of pastures in the Kyrgyz Republic. The purpose of the study is to assess the state of pastures in the Kyrgyz Republic, identify existing problems and develop ways to solve them. When preparing the article, the methods of analysis and scientific generalization, comparison and evaluation were applied. Among the main problems noted were the increasing degradation of pastures, the lack of necessary infrastructure such as roads and bridges in remote pastures, and the presence of harmful and unusable shrubs. Data on the degree of pasture degradation were presented and assessed. In the course of the study, scientific results were developed and

proposed, aimed at increasing the efficiency of pasture management, which are of great practical importance in this activity. They are distinguished by their scientific novelty in that they are aimed at solving the problems of pastures in accordance with the realities of today and can be applied in the activities of local self-government bodies, pasture committees.

Key words: *agriculture; pastures; degradation; forage procurement; veterinary medicine; improvement of animal breeds; infrastructure; investment; soil erosion.*

Киришүү. Макалабызды даярдоонун алдынан койгон максатыбыз Кыргызстандагы жайыттардын республиканын калкынын жашоо-тиричилигиндеги ордун жана ролун жалпылоо менен анын учурдагы абалына баа берип, орун алган жагдайды жакшыртуу жолдорун сунуштоо болду.

Кыргыз эли байыртадан бери мал чарбачылыгы менен алектенип келген. Совет мезгилинде мал чарбасы Кыргызстандагы негизги тармак болгон. Үрөн өстүрүү, тоют өндүрүү, ветеринария, илим изилдөө институттары жана лабораториялар мал чарбачылыгын колдоого багытталган.

Негизги бөлүгү. Союз мезгилинде союздук бюджеттин колдоосу менен Кыргызстандын мал чарбасы олуттуу каржылык, илимий-техникалык жана адамдык ресурстарды алып турган. Каражат илимий изилдөөлөргө, малдын тукумун жакшыртуу максатындагы малды асыл тукумдаштыруу иш-чараларына жана өлкөнүн айыл чарба жерлеринин 78 пайызын түзгөн тогуз миллион гектардан ашык жайыттарды жакшы абалда кармоо үчүн жумшалган [1, 1-б.].

Совет доорунда жайыттар такай изилденип, деградация болгон жерлерди калыбына келтирүү үчүн керектүү чаралар көрүлүп турган. Мал чарбачылыгы үчүн керек болгон жолдор, көпүрөлөр жана суу булактары сыяктуу бардык инфратүзүм түзүлүп, натыйжалуу тейленген.

Андан кийин бири ырааттуу, экинчиси тез орун алган эки жагдай баарын өзгөрттү.

Модернизациялоонун жана айылдардагы калк ыңгайлуу отурукташкан жашоо образына өткөндүгүнүн айынан кыргыздар акырындап көчмөн жашоону сүрбөй калышты, бирок малды ары-бери көчүрүү жүрүп турду. Кырдаал 1990-жылы Советтер Союзунун кулашы менен дагы радикалдуураак өзгөрдү. Эгемендүүлүктү алгандан берки жылдарда Кыргызстан айыл чарба тармагында олуттуу реформаларды жүргүздү. Бардык колхоздор менен совхоздордун мүлктөрү – жер, мал, шаймандар жана техникалар дыйкандарга бөлүштүрүлүп берилди.

Бирок айыл чарба секторуна салынган мамлекеттик, жеке жана чет өлкөлүк инвестициялардын бүткү көлөмү совет мезгилиндеги инвестициялардын бир бөлүгүнө деле жетпеди. Дээрлик колдонулбай жана жумушчу абалда кармалбай калган жолдор, көпүрөлөр, суунун жасалма булактары талкаланып жок болду, мунун натыйжасында алыскы жайыттарга жетүүнү татаалдатты. Конуштарга жакын жайыттар мал өтө көп жайылгандыгынын айынан деградацияга учурай баштады [1, 2-б.].

Жайыттар – Кыргыз Республикасынын эң маанилүү жаратылыш байлыктарынын бири. Жайыттарды пайдалануу мезгил аралыгында учурдагы саясий тартиптин жана коомдук системалардын чагылдырылышы болуп келген. Советтер Союзунун жоюлушунун натыйжасында коомдук, саясий жана экономикалык тутумдун түп тамырынан бери өзгөрүсү коомдогу кескин жана татаал өзгөрүүлөргө алып келди. Коомдун бардык деңгээлдерине таасир этүү менен, бул өзгөрүүлөр адамдардын күнүмдүк дүйнөсү менен

байланышкан коопсуздуктун жана баалуулуктардын орун алган салттуу шарттарын жоготуп, аларды башкача негизде карап чыгуу жана калыбына келтирүү зарылчылыгын жаратты.

Кыргыз Республикасынын 2009-жылы кабыл алынган “Жайыттар жөнүндөгү” Мыйзамында өлкөдөгү бардык жайыттар улуттук менчик болуп саналат жана эч качан жеке менчикке берилбейт деп көрсөтүлгөн. Жайыттарды башкаруу боюнча бардык укуктар жана ыйгарым укуктар мыйзамдуу түрдө Жайыт пайдалануучулар бирикмесине жана жергиликтүү жайыт комитеттерине – курамына фермерлердин өздөрү да киришкен коомдук уюмдарга жүктөлгөн. Донордук уюмдардын колдоосу менен жайыт комитеттеринин мүчөлөрү негизги тренингдерден өтүштү, бирок жайыттарды туруктуу башкаруу жаатында билимдин жана тажрыйбанын жетишсиздиги көйгөйү курч бойдон калууда.

Кыргызстандагы жайыттардын жалпы аянты 9 миллион 147 миң гектарды түзөт. Алар жалпы айыл чарба багытындагы жер аянтынын 85% нан ашуун бөлүгүн ээлейт. Учурда калктуу конуштарга жакын жайгашкан жайыттар эң начар абалда – алар толугу менен деградацияга учураган, анткени бүгүнкү күндө мал негизинен айылдардын айланасында жайылып жүрөт. Алыскы жайыттардын кеңири аймактары таштанды болуп каралбай, зыяндуу чөптөр басып кеткен.

Кыргызстандагы жайыттардын абалына төмөнкү маалыматтар боюнча баа берели (1-3-таблицалар).

Таблица 1 – Кыргыз Республикасынын жайыттарынын аянттары, га

№	Областтар	Жайыттардын жалпы аянты	Жазгы-күзгү	Жайкы	Кышкы
1	Баткен	590 430	251 997	127 576	210 857
2	Жала-Абад	1 638 220	1 012 330	418 957	206 933
3	Нарын	2 591 286	707 355	1 157 368	761 563
4	Ош	1 397 651	55 581	975 536	366 534
5	Талас	366 534	373 009	106 603	176 598
6	Ысык-Көл	1 413 301	248 258	839 942	325 101
7	Чүй	762 783	268 309	315 489	178 985
	Республика боюча	9 030 890	2 916 839	3 941 471	2 168 690

Булагы: автор тарабынан Жайыттар, мал чарбасы жана балык чарбасы департаментинин маалыматтары боюнча даярдалды

Таблица 2 – Кыргыз Республикасынын жайыттарынын деградациялануу деңгээли

Жайыттардын түрлөрү	Аянты (миң га)	Жалпы аянттан % менен	Деградациянын аянты (миң га)	Деградация даражасы (% менен)
Алыскы жайыттар (жайлоолор)	3951,0	43	1432,0	36
Интенсивдүү жайыттар (күзгү-жазгы)	2756,0	30	1378,0	50
Айыл чекебелиндеги жайыттар (кыштоолор)	2440,0	27	1718,0	70
Жалпы аянты	9147,0	100	4528,0	49

Таблица 3 – Кыргыз Республикасынын областтары боюнча жайыттарынын деградациясы, миң га

	Баары	Ысык- Көл	Нарын	Чүй	Талас	Жалал- Абад	Ош	Баткен	
Деградацияга кабылганы	1808	179	576	346	85	279	241	102	147 миң гектарга көбөйдү
Түрдүү даражада эродацияланганы	689	81	186	63	3	166	140	50	273 миң гектарга көбөйдү
Тик кырлуу (40% дан ашуун), колдонуудан чыгарылуусу керек	372	27	101	25	20	111	49	39	Өзгөргөн эмес
Бадалданып кеткени	1814	417	425	58	75	541	278	20	162 миң гектарга көбөйдү
Тоюттук эмес чөптөр басып кеткени (колдонулбай турганы, зыяндуу, катуу, уулуу)	1386	145	493	47	101	289	243	68	303 миң гектарга көбөйдү
Бадал баскан 1814 миң гектар жерден 328 миң га караган басканы				868	587	1625	1396	482	

Булагы: Кыргызгипрозем, Л.Пенкинянын докладынан, 2017-ж.

Таблицанын маалыматтарынан жалпысы 887 миң гектар жер аянтын камтыган терс өзгөрүүлөрдү көрүүгө болот.

Аталган экосистемалардын абалы жергиликтүү деңгээлдеги экономикалык жыргалчылык жана жер-жерлердеги жерди пайдалануунун стратегиялары менен түздөн-түз байланышкан. Мурунку Советтер Союзунун кулашы жана анын натыйжасында базар экономикасынын принциптеринин күндөлүк турмушка кириши жаратылыш ресурстарын туруктуу пайдаланууну камтыбаган жаңы институттук алкакты түздү. Менчиктештирүүлөрдүн өтө чоң көлөмдөрү, кирешелердин кескин төмөндөөсү жана мунун айынан пайда болгон жакырчылык жашап кетүү үчүн бир аз тандоолорду калтырды. Мал чарбасы кеңири жайылып, мунун жыйынтыгында жерге болгон кысымдын күчөшүнүн натыйжасында эгемендүүлүктөн кийинки алгачкы жыйырма жылдыкта жайыттардын деградациясынын чоң деңгээли жаралды [3, 32-б.].

Кыртыштын эрозиясы Кыргызстандын учурдагы айыл чарбасы үчүн өзгөчө олуттуу коркунуч. Республиканын бардык дыйканчылык аймактары буга чейин эрозияга дуушар болгон 6,43 млн га жер менен кошо потенциалдуу түрдө эрозияга дуушар деп эсептелинет, анын ичинде айдоо аянты 0,77 млн га жана жайыт 4,55 млн га. Мындан сырткары 5 млн га, б.а. айыл чарба жерлеринин жалпы аянтынын 45,7% ы шамал жана суу эрозиясына кабылган [4].

Мындан сырткары, азыркы учурда, жазында жана күзүндө малдарды адамдар өздөрүнүн конуштарына жакын жайышат, бул чоң кысымды жаратат, анткени малдын бир эле жерде туруктуу жайылышы топурактын тыгыздалуусуна жана топурактын профилине суунун киришинин төмөндөөсүнө алып келет, бул жайыт жерлеринин андан ары бузулушуна алып келет жана туура башкаруусуз өсүмдүктөрдүн катмарын кыскартып, топуракты жылаңачтайт жана эрозия жараяндарын тездетет. Бирок, мал чарбасы калктын, айрыкча айыл жериндегилердин көпчүлүк бөлүгү үчүн кирешенин негизги түрлөрүнүн бири. Адамдардын колундагы мал эт, сүт, тери сыяктуу продукцияларды сатуу аркылуу киреше табуу үчүн колдонулат. Мындан сырткары алар камдоо жана байлыкты топтоо каражаты катары каралат. Бул маселелерди чечүү жерди утурумдук колдонуудагы чыгымдарды жана жер ресурстарын пайдалануунун альтернативдүү жана туруктуу сценарийлерин киргизүүдөгү потенциалдуу артыкчылыктарды кайрадан карап чыгууну талап кылат.

Жогоруда айтылгандардын негизинде, жайыттарда учурда орун алган абалдан чыгуу үчүн төмөнкүдөй иш-чараларды колдоп, сунушталат:

Туруктуу аныкталган жана так сакталган потенциалдар менен жайыттарды туруктуу башкаруунун практикасын киргизүү. Мунун ичине жайыттарды которуштуруп айдоо, себүү жана кайра иштетүү, өсүмдүктөрдү изилдөө, тоют жана топурактын шарттарын талдоо боюнча чаралар кирүүсү керек. Жайыттардын чектери жана учурдагы абалы жөнүндө жергиликтүү калк маалымдалган болуусу керек.

Жердин жана жер бетиндеги экосистеманын пайдалуулугунун артыкчылыктарынын бирдиктүү жана толук перспективаларын экономикалык жактан түшүнүү.

Фермерлердин экономикалык пайдасын сактоо менен жайыттарга кысымды азайтуу үчүн малдын продуктуулугун жогорулатуу. Мал чарбасына болгон көз карандылыкты азайтуу үчүн кирешелерди диверсификациялоо.

Жыйынтык

Жайыттар боюнча билим жана тажрыйба алмашуу үчүн бирдиктүү жана жеткиликтүү жалпы аянтчаны түзүү. Кыргыз Республикасынын аймагындагы жерди пайдалануу жана жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу маселелери боюнча билим базасын өнүктүрүүдө зарыл болгон деңгээлге жана биримдикке жетүү үчүн тармактарды түзүү зарыл. Бүгүнкү күндө донорлор тарабынан каржыланган ар кандай көптөгөн долбоорлор өлкө боюнча жерди жана жайыт жерлерин туруктуу пайдаланууну камсыз кылуу иш-аракеттеринин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн бир аянтчага бириктирилүүсү керек. Бул ыктоо донорлор жана башка кызыкдар тараптар үчүн координация жана байланыш борборунун милдетин да аткара алат.

Колдонулган адабияттар:

1. Пастбища. Сокровище Кыргызстана. Режим доступа: <http://www.fao.org/europe/news/detail-news/ru/c/308276/>
2. Кыргызгипрозем агенттигинин маалымат булактары. -2017-2018.
3. **Liechti, K.** Значения пастбищ в прениях о деградации ресурсов: доказательства из Пост-Советских окраин сельской местности Кыргызстана [Текст] / К. Liechti // Исследования и развитие Горных районов (MRD).- 2012.- 32с.
4. Земельный Кадастр Кыргызской Республики. Использование земель в Кыргызской Республике. Кыргызская Республика.- Бишкек: Кыргызстан, 2015.
5. **Эргешов, К.А.** Особенности аграрной реформы Кыргызской Республики в условиях рыночных отношений [Текст] / К.А. Эргешов, К.М. Маатов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2017. – №1. – С. 23–26.
6. **Эргешов, К.А.** Повышение эффективности сельскохозяйственного производства за счет улучшения использования основных фондов [Текст] / К.А.Эргешов, Г.А. Маметова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2017. – №1. – С.26 –30.
7. **Кадыров, А.А.** Тенденции развития органического сельского хозяйства [Текст] / [А.А. Кадыров, А.О. Кожошев, А.М. Абарбекова] // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2019. – №3. – С. 35–39.

Поступила в редакцию 05.06.2021г.

УДК 598.2/9:504.54.05

Кулбаев А.З.

ст. преп. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

Стамалиев К.Ы.

к.б.н., доцент Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Арстанова А.А.

магистрант Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

ОШ ШААРЫНЫН АЙМАГЫН БАЙЫРЛАГАН ЧАБАЛЕКЕЙ СЫМАЛДАРДЫН ТАРАЛУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Макалада изилдөө предмети болуп урбанизацияланган ландшафтардын орнитофаунасын үйрөнүү болуп саналат. Изилдөөнүн максаты болуп Ош шаарында кездешкен чабалекейлер (*Hirundinidae*) уруусунун учурдагы абалын жана алардын санынын азаюу себептерин аныктоо. Изилдөөлөр Ош шаарынын чегиндеги 5 станцияларда (биотоптордо) жүргүзүлдү. Сандык маалыматтар Ю.Равкиндин усулу менен уюштурулган туруктуу так фиксирленген эмес маршрутук эсеп менен алынды. Ош шаарында чабалекейлер (*Hirundinidae*) уруусуна кирген үч түрдөгү канаттуу жаз-жай мезгилинде байыр ала тургандыгы, станциялар боюнча таркалуусу бир келки эместиги аныкталды. Келүү өзгөчөлүктөрү негизинен жаз мезгилинин келишине түздөн-түз көз каранды болуп, апрель айынын биринчи жана экинчи декадасына туура келет. Эң көп санда кешдешкени шаар чабалекейи (ак куйрук чабалекей, *Delichon urbica* (Linnaeus, 1758)) экендиги далилденди.

Негизги сөздөр: чабалекей сымалдар; синантроп; урбанизация; адаптация; биотоп; климат; особ; доминант; субдоминант; рекреациялык аймактар; антропогендик.

ОСОБЕННОСТИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ЛАСТОЧКОВЫХ ОБИТАЮЩИХ В ГОРОДЕ ОШ

Предметом исследования является орнитофауна урбанизированных ландшафтов. Целью нашего исследования является изучение современного состояния представителей семейства ласточковых (*Hirundinidae*) встречающихся в городе Ош, а также установления причины их сокращения численности. Исследования проводилась в пределах города Ош в 5 станциях (биотопах). Информация о численности видов было получена с использованием метода Ю.Равкина, то есть методом постоянного не фиксированного маршрутного учета. Подтверждено, что все три вида относящихся к семейству ласточковых (*Hirundinidae*) являются прилетными птицами и они распространены не равномерно. Особенности прилета в основном зависит от наступления весеннего периода, обычно наступает на первой или во второй декаде апреля. Выявлено, что из трех видов самым многочисленным является городская ласточка (воронка, *Delichon urbica* (Linnaeus, 1758)).

Ключевые слова: ласточковые; синантроп; урбанизация; адаптация; биотоп; климат; особь; доминант; субдоминант; рекреационные зоны; антропогенный.

DISTRIBUTION FEATURES OF SWALLOW OWNS INHABITING THE CITY OF OSH

The subject of the research is the avifauna of urbanized landscapes. The purpose of our study is to study the current state of representatives of the swallow family (*Hirundinidae*) found in the city of Osh, as well as to establish the reasons for their decline. The research was carried out within the city of Osh, in 5 stations (biotopes). Information on the number of species was obtained using the method of Yu. Ravkin,

that is, by the method of constant non-fixed route accounting. It is confirmed that all three species of the swallow family (*Hirundinidae*) are migratory birds and are not evenly distributed. The peculiarities of arrival mainly depend on the onset of the spring period of the year, usually it occurs in the first or in the second decade of April. It was revealed that the most numerous of the three species is the city swallow (funnel, *Delichon urbica* (Linnaeus, 1758)).

Key words: swallowtail, *synanthropus*, urbanization, adaptation, biotope, climate, individual, dominant, subdominant, recreational zones, anthropogenic.

Актуальность исследования. Строительство новых городских объектов, сокращение степных и лесных биотопов приводит к разрушению среды обитания животных и повышению уровня урбанизации. В результате животные вынуждены существовать в новых урбанизированных комплексах. Животные к новым условиям среды адаптируются двумя способами: некоторые виды еще в ходе строительства объектов или после окончания строительства оставляют эти новые среды обитания и будут жить в адекватных биотопах. А некоторые виды приспособившись к городской среде выбирают совпадающей топическим условиям городских биотопов. К таким видам относятся и семейства ласточковые (*Hirundinidae*). Изучения особенности распространения ласточковых (*Hirundinidae*) в городской среде является актуальной задачей настоящего времени.

Ласточковые питаются насекомыми, играют важную роль в природе и в жизни человека. Человек с одной стороны отрицательно влияет на существования птиц, с другой стороны создает благоприятные условия. Все это, безусловно влияет на видовой состав, биологию, экологию птиц и приводит к их изменению. Поэтому уточнение видового состава, особенности распространения в различных станциях имеет важное значения.

Цели исследования. Синантропные птицы являются важной составляющей частью городской экосистемы, поэтому целью нашего исследования является изучение современного состояния представителей семейства ласточковых (*Hirundinidae*) и установление причины сокращения их численности. Для этого, перед собой поставили следующие задачи:

- Определить видовой состав ласточковых (*Hirundinidae*) и их распределение по станциям;
- Определить особенности прилета видов ласточковых (*Hirundinidae*) встречающихся в пределах города Ош;
- Определить плотности населения видов ласточковых, (*Hirundinidae*) встречающихся в пределах города Ош.

Место исследования. Безусловно установление причины резкого сокращения качества и количества ласточковых, и необходимых мер по их сохранению, а так же видовой разнообразия является актуальной задачей орнитологии и вызовет живой интерес среди зоологов и экологов, работающих в этом направлении.

Кроме того большое эстетически-нравственное и научно практическое значение имеет определение видовой состава, плотности их населения в искусственных экосистемах и особенно птиц, распространенных в городах.

Таблица 1- Ландшафты проведенных исследований (станции)

№	Ланшафты (станции)	Характеристика станции
1.	Одноэтажные дома	Ланшафты сельского типа (села Озгур и Тулейкен)
2.	Многоэтажные дома	Ландшафты городского типа (микрорайоны Курманжан датка, Манас ата и Черемушки)
3.	Берега реки Ак-Буура	С конца села Озгур до западной части города(до границы Р.У.)
4.	Прибрежия каналов	Прибрежие каналов Увам, Ноокат-Араван и Кайрыма
5.	Парки	Парки Т. Сатылганова, А.Навойи, Жеңиш п, сад лечебного центра«Ак-Буура», микро районы «Черемушка» и «Манас-Ата»

Исследование проводилось в период с 2019-2020 годов, были организованы 50 маршрута учета и пройдено около 250 км расстояния.

Методы исследования. Материалы были собраны 5 станциях города Ош, которые нашли свое отражение в таблице 1. Информация о численности видов было получена с использованием метода Ю.Равкина, то есть методом постоянного, но строго не фиксированного маршрутного учета [3; 5]. А для определения видовой принадлежности были использованы следующие монографии и определители: Птицы СССР (Иванов и др., 1951); «Птицы Киргизии» (Янушевича, 1959, 1960, 1961); «Птицы Киргизии» (Шукуров, 1981, 1986а); «Определитель позвоночных животных фауны СССР» (Кузнецов, 1974); «Определитель птиц фауны СССР» (Второв, Дроздов, 1980); «Каталог птиц СССР» (Иванов, 1976); «Птицы Киргизии» (Шукуров 1981, 1986а); «Птицы Киргизии» (Янушевич и др., 1959, 1960, 1961); «Состав и распределение птиц фауны СССР» (Л.С.Степаняну 1978).

Результаты исследований. В ходе нашего исследования нами было установлено, что в городе Ош встречаются 3 вида семейства ласточковых (*Hirundinidae*) и все они являются синантропными птицами (таблица - 2).

Таблица 2 - Список видового состава семейства Ласточковых (*Hirundinidae*) встречающихся в городе Ош

	Кыргызское название	Латинское название	Русское название
1	Чабалекей	<i>Hirundo rustica</i> Linnaeus, 1758	Деревенская ласточка, касатка
2	Күрөң бел чабалекей	<i>Hirundo daurica</i> Linnaeus, 1771	Рыжепоясничная ласточка
3	Ак куйрук чабалекей	<i>Delichon urbica</i> (Linnaeus, 1758)	Городская ласточка, воронок

Деревенская ласточка, касатка (*Hirundo rustica Linnaeus, 1758*) прилетает в зависимости от прихода весны с 5 по 15 апреля и улетает в конце августа в начале сентября. Так в 2019 году было отмечено, что они прилетели 12 апреля. Ласточки строят свои гнезда в пределах города в одноэтажных домах сельского типа.

Рыжепоясничная ласточка (*Hirundo daurica Linnaeus, 1771*) прилетает чуть позже, 15-23 апреля, и они также улетают в конце августа или в начале сентября. В 2019 году отмечено, что они прилетели 19-апреля. Они с большим искусством строят свои красивые гнезда на потолках одноэтажных и многоэтажных домов города.

Городская ласточка, воронок (*Delichon urbica (Linnaeus, 1758)*) самый распространенный вид ласточек. Они прилетают с 5 по 15 апреля, а улетают в конце августа или в начале сентября. В 2019 году было установлено, что они в городе Ош появились 8 апреля. Строят свои гнезда на кровлях и в углах балконов многоэтажных домов. Но последнее время отмечается, что в результате антропогенного воздействия под влиянием домашнего (*Passer domesticus*) и полевого видов воробьев (*Passer montanus*), а также майны (*Acridotheres tristis*) количество резко уменьшается.

Таблица 3- Распространение по станциям видов семейства ласточковых (*Hirundinidae*) в городе Ош

№	Виды	Особенности прилета	Станции				
			Многоэтажные дома	Одноэтажные дома	Берега реки Ак-Буура	Прибрежия каналов	Парки
1	Деревенская ласточка, касатка	прилетная	сп	бк	сп	сп	сп
2	Рыжепоясничная ласточка	прилетная	мк	сп	мк	мк	мк
3	Городская ласточка, воронок	прилетная	бк	мк	бк	бк	бк

Примечание:

Сп – вид встречающейся средней плотности (на 1 км.² 50-200 особ)

Бк – вид встречающийся в большом кол-ве (если на 1 км.² 201 выше особ)

Мк – вид встречающийся в малом количестве (на 1 км.² 50 менее особ)

Установлено, что последнее время в результате хозяйственной деятельности человека с каждым годом количество ласточковых уменьшается (таблица 4).

Таблица 4 - Пары синантропных птиц населяющих и гнездящихся в многоэтажных домах (без балкона)

№	Виды птиц	Количество гнездований в разные годы					
		2013	2014	2015	2017	2019	2020
1.	Городская ласточка, воронок (<i>Delichon urbica</i>)	56	54	21	3	-	-
2.	Рыжепоясничная ласточка (<i>Hirundo daurica</i>)	4	3	3	2	-	-
3.	Полевой воробей (<i>Passer montanus</i>)	42	45	48	43	51	58
4.	Домовый воробей (<i>Passer domesticus</i>)	13	11	11	14	17	23
5.	Майна (<i>Acridotheres tristis</i>)	18	18	20	15	21	24
6.	Черный скворец (<i>Sturnus unicolor</i>)	16	19	21	25	12	6

Установлено, что в здании учебного корпуса №2 КУУ (здания без балкона) с 2019 года городская ласточка (воронок) не встречается. И в то, же время количественные показатели полевого воробья и домового воробья, а также обыкновенной майны увеличивается.

Кроме антропогенного фактора, основной причиной исчезновения городской ласточки воронка и рыжепоясничной ласточки в зданиях без балкона является распространение другого вида птиц: обыкновенная майна, которая питается яйцами и птенцами ласточковых. А другие воробьиные захватывают старые гнезда ласточковых до их прибытия. Для ласточковых такие условия, как трещины на зданиях, старые гнезда являются самыми благоприятными. Подводя итоги исследования можно сказать, что безусловно выявление причины резкого сокращения численности ласточковых и определение мер по сохранению их видового разнообразия, способствует проявлению интереса научных учреждений, работающих в этом направлении.

Выводы:

1. Потверждено, что все три вида относящихся к семейству ласточковых (*Hirundinidae*) являются прилетными птицами и они распространены не равномерно;

2. Особенности прилета видов семейства ласточковых (*Hirundinidae*), встречающихся в городе Ош в основном зависит от наступления весеннего периода года, обычно она наступает на первой или во второй декаде апреля;

3. Выявлено, что из трех видов представителей семейства ласточковых (*Hirundinidae*) самым многочисленным является городская ласточка, воронка *Delichon urbica* (Linnaeus, 1758).

Список литературы:

1. **Абдыкааров, А.М.** Птицы как биоиндикаторы экологического состояния города Ош и его окрестностей [Текст] / А.М. Абдыкааров, К.Ы. Стамалиев // Вестник ОшГУ.- Ош: ОшГУ, 2001. - №1. – С.71-78.
2. **Абдыкааров, А.М.** Охрана и рациональное использование птиц урбанизированных ландшафтов юга Кыргызстана [Текст] / А.М. Абдыкааров, К.Ы. Стамалиев, Н.А. Маматураимова // Вестник ЖаГУ. Спец.выпуск. –Дж.-Абат: ЖаГУ, 2006. –С.91-93.
3. **Кулназаров, Б.К.** Методические указания для проведения НИР по зоологии и экспериментальной экологии в экспедиции, на производственной практике и камеральной обработке полевых материалов в лаборатории: Для аспирантов, дипломников и соискателей [Текст] / Б.К. Кулназаров. – Ош, 1993. –73с.
4. Птицы Киргизии. Т.1-3. [Текст] / [А.И.Янушевич, П.С.Тюрин, И.Д.Яковлева и др.] –Фрунзе: АН КиргССР, 1959 - 1961.
5. **Равкин, Ю.С.** К методике учетов птиц лесных ландшафтов // Природа очагов клещевого энцефалита на Алтае. – Новосибирск: Наука, 1967. – С.66 - 75.
6. **Шукуров, Э.Ж.** Батыш Тянь-Шандын жандуу казыналары [Текст] / Э.Ж. Шукуров.–Бишкек, 2004. –50б.

Поступила в редакцию 15.05.2021г.

УДК 502.3 504.9 604.6

Бердибаева Ж.Р.

преп. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика

АТМОСФЕРАНЫН БУЛГАНЫШЫНЫН АДАМЗАТКА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары атмосферанын булганышы, экологияга таасир этүү жараяны каралат. Жумуштун максаты болуп антропогендик факторлорлордун адамдын ден-соолугуна тийгизген таасирин аныктоо эсептелинет. Изилдөөдө автоунаалардын кыймылдаткычынан чыккан зыяндуу заттардын химиялык касиеттерин аныктоо жана байкоо жүргүзүү усулдары колдонулган. Изилдөөнүн жыйынтыгында айлана-чөйрөнүн булганышы адамдын ден-соолугуна тийгизген таасирлери, экологиялык оорулары аныкталган. Алынган жыйынтык экологиялык коопсуздукту алдын алуу, чараларды көрүү максатында экологиялык жана техникалык коопсуздук боюнча мамлекеттик инспекциясы, Атмосфералык абаны коргоо бөлүмү, мамлекеттик көзөмөл органдары жана медициналык кызматкерлер менен биргеликте алгылыктуу иш алып барылуусу сунушталат.

Негизги сөздөр: антропогендик факторлор; атмосфера; биосфера; ксенобиотиктер; катализатор; мутация; транспорт; экогенетика.

ВЛИЯНИЕ ЗАГРЯЗНЕНИЯ АТМОСФЕРЫ НА ЧЕЛОВЕКА

Предметом исследования является загрязнение воздуха и процесс воздействия на окружающую среду. Целью данной работы является определение влияния антропогенных

факторов на здоровье человека. В исследовании использовались методы определения и мониторинга химических свойств загрязняющих веществ, выбрасываемых автомобильными двигателями. Исследование выявило влияние загрязнения окружающей среды на здоровье человека и болезни окружающей среды. Результаты рекомендуется принять в сотрудничестве с Государственной инспекцией по экологической и технической безопасности, Департаментом охраны атмосферного воздуха, государственными регулирующими органами и медицинским персоналом с целью принятия мер по предотвращению экологической безопасности.

Ключевые слова: антропогенные факторы; атмосфера; биосфера; ксенобиотики; катализатор; мутация; транспорт; экогенетика.

THE IMPACT OF AIR POLLUTION ON HUMANS

The subject of research is air pollution and the process of environmental impact. The aim of this work is to determine the influence of anthropogenic factors on human health. The study used methods for determining and monitoring the chemical properties of pollutants emitted by automobile engines. The study revealed the impact of environmental pollution on human health and environmental disease. The results are recommended to be taken in cooperation with the State Inspectorate for Environmental and Technical Safety, the Department of Atmospheric Air Protection, state regulatory authorities and medical personnel in order to take measures to prevent environmental safety.

Key words: anthropogenic factors; atmosphere; biosphere; xenobiotics; catalyst; mutation; transport; ecogenetics.

Адамдын ден-соолуктары начарлашына жана оорулардын көбөйүшүнө айлана-чөйрөнүн таасирлери терс жооп катары каралышы керек, анткени организм айлана-чөйрө менен толук түрдө байланышта.

Жаратылыш дегенде биз белгилүү бир аймактын адамзат жана башка тирүү организмдердин жашоосундагы ыңгайлуу шарттарды түшүнөбүз.

Адам бул жаратылыштын бөлүнбөс бир бөлүгү. Анткен менен адамдын пайда болушуна байланыштуу, табияттын табигый процесстери бузулуп, өз изинен тая баштады. Мындай терс көрүнүштөр көбүнчө айыл-чарбалык, жашоо-тиричилик иштеринин натыйжасында пайда болуп жатат. Техникалык каражаттардын бир тарабы пайдалуу болсо, экинчи жагынан жаратылышка антропогендик таасири күч болуп жатат. Анын натыйжасында жер бетиндеги табигый системалары нугунан чыгып жатканы өкүнүчтүү.

Айлана-чөйрөгө болгон антропогендик таасирлердин терс көрүнүштөрү суунун, абанын, жер кыртышынын бузулушу менен мүнөздөлөт.

Атмосфера эки түрдүү жол менен булганат.

1-түрү - табигый жол менен жаратылыш түрүндө

2-түрү - антропогендик жасалма өнөр жайлык булгануулар түрүндө

Атмосферадагы кескин өзгөрүүлөр, табигый кыйроо кырсыктарынан улам болушу мүмкүн.

Ал эми адамдын ишмердүүлүгү тиричилик аракети, айыл-чарба иштери атмосферага таасир берип, абанын курамын булгап, зыяндатат. Ошол эле убакта төмөнкү сапаттагы күйүүчү заттар менен жүрүүчү жүк ташуучулар менен товар ташуу көбөйдү. Ушуга байланыштуу сапатсыз бензин, солярка жана ар кандай майлоочу майлардан токсикалык уулу заттар атмосферага арбын көтөрүлө баштады.

Абаны булгоочулар группасына төмөнкүлөр кирет:

- күйүүчү заттарды күйгүзүү аркылуу булгоочулар – авиация, деңиз автомобилдери, суудагы жана кургак жердеги транспорттордун иштеши;
- өнөр-жай ишканаларынын бөлүп чыгарган булганыч заттары, химиялык элементтер, ар түрдүү жагымсыз жыттар, газ сымал бирикмелер;
- турмуш-тиричилик жана өнөр жай калдыктарын көмүү, өрттөө, чаң ж.б.

С.М.Беловдун маалыматы боюнча атмосферанын техногендик булгоолор КМШ өлкөлөрүнүн маторлуу унаалары басымдуу көпчүлүгүн ээлеши менен 13,3%ын түзүп турат. Маторлуу унаалардын тышка чыгарган уулуу заттардын катарына: CO , NO , H_2O , SO_2 , SO_3 , NH_3 ж.б. кирет.

Атмосфераны булгоочу заттар негизинен отунду күйгүзүү учурунда бөлүнүп чыгуучу C_2O – көмүркычкыл газы, углевод оксиди CO_2 күйбөй калган углеводдор же кычкылдандыруучу альдегиддер жана кислоталар, күкүрт газы - SO_2 жана күкүрт альдегиди SO_3 – сууга же бууга кошулганда H_2O_4 кислотасына өтүп кетүүчү альдегиддер, NO жана NH_3 азоттун оксиддери күйбөй калган отундун ышы, түтүн, чаң жана башка заттар менен айлана- чөйрө булганат[1].

Шаарыбыздын көчөлөрүндө күн сайын миңдеген автоунаалар жүрөт. Алардын чыккан уулуу газ - шаардын абасын булгаган эң негизги булак. Дегеле бүгүнкү күндө жашоочуларыбыз кандай абадан дем алып жатышат? Автоунаалар абага кандай зыян келтирип жатат? Деген маселенин үстүндө иш жүргүзүлүүсү кажет.

Автоунаалардын кыймылдаткычынан чыккан зыяндуу заттар өтө көп. Себеби авто тыгындарда экологиялык жактан толук кандуу талапка жооп бербейт. Ошондуктан бул коопсуздукту алдын алуу үчүн автомобилдик шайман катализатор боюнча түшүнүктү арттыруу керек.

Катализатор бул эмне?

Катализатор бул - автомобилдик аймакта, катализатор же каталитикалык өзгөрткүч максатта колдонулуучу шайман булгоочу газдардын көлөмүн азайтуу күйүүчү кыймылдаткычы бар унаалар тарабынан пайда болот.

Бул шайман кыймылдаткычтын жанына, тактап айтканда, жогорку температурада турган жерге, чыгуучу коллектордун чыгышына орнотулган. Унаалар үчүн каталитикалык өзгөрткүч родиум, платина жана палладий менен капталган каналдары бар керамикалык тирөөчтү каптаган болоттон жасалган. Бул элементтер башка заттардын химиялык реакциясын тездетет.

Кыймылдаткычтан чыккан булгоочу газдар катализатордун бетине тийгенде, анын айлана-чөйрөгө тийгизген терс таасири бир кыйла төмөндөйт. Тилекке каршы азыркы учурда экологиялык кайдигерликтен улам ден-соолуктан жогору коюлуп, автоунаалардын бул шайманын чыгарып, арзыбаган акчага сатылып жок болуп келүүдө.

Кыймылдаткычтан чыккан булгоочу газдардын жана бензиндердин организм үчүн кандай таасири бар?

Бензин сиздин ден-соолугуңузга кооптуу, анткени уулуу. Денеге тийүү же дем алуу жолу менен бензиндин таасири ден-соолукка зыян келтирип, уулануунун таасири бардык негизги органдарга зыянын тийгизет. Бензиндин курамында кооптуу углеводороддор болгон метан жана бензол бар.

Балким, бензиндин таасиринин эң чоң тобокелдигинин бири - анын түтүнүн дем алгандан кийин өпкөгө келтирген зыяны. Түз дем алууда көмүр кычкыл газына уулануу

пайда болушу мүмкүн. Бензин канцерогендүүлүктү азайтуу үчүн көптөгөн өзгөрүүлөргө дуушар болду, бирок ден-соолукка байланыштуу дагы деле болсо чоң коркунучтар бар. Суюк бензинге жана бензиндин түтүнүнө дуушар болгондо ар дайым этияттык менен аракет кылуу зарыл. Уулануунун алдын алуу үчүн бензин менен иштөөнүн коопсуздугун практика жүзүндө колдонуу керек.

Организм сырткы чөйрөдөн керектүү заттарды жана энергияны алып, аларда туруктуу зат алмашуу жүрүп турат. Ошондуктан, ар бир особдун жашоо тиричилиги курчап турган айлана-чөйрө менен тыгыз байланышкан. Организмдин айлана-чөйрө менен тыгыз байланышын төмөнкү факторлор менен аныктоого болот: биринчиден, организмде зат алмашуунун жүрүшү үчүн керектүү болгон биогендик химиялык элементтер, энергия сырткы чөйрөдөн алат; экинчиден, тынымсыз өзгөрүлүп турган айлана чөйрөгө болгон эволюциялык реакциялык жооп (адаптация) организмдерде гана жүрөт [2].

Ал эми организмдин абалына, өнүгүүсүнө, өсүүсүнө, көбөйүүсүнө түздөн-түз таасир этүүчү курчап турган факторлордун бардыгын чөйрө деп атайбыз.

Адамдардын ден-соолугуна терс таасирин тийгизген факторлордун катарында ар кандай булгоочу заттар биринчи орунда турат. Адамдардын иш-аракеттеринин натыйжасында биосферага 4 миллиондон ашуун жергиликтүү эмес заттар бөлүнүп чыгат. Мындан тышкары, жыл сайын айлана-чөйрөгө миңдеген жаңы заттар чыгат. Алардын көпчүлүгү ксенобиотиктер (грек тилинен *xenos* - бөтөн).

Ксенобиотиктер - алар адамдын организмине чоочун химиялык заттар, анын ичинде дары-дармектер, тамак-аш азыктары, кошулмалар, булгоочу заттар, химиялык канцерогендер жана айлана-чөйрөдөн ар кандай жолдор менен организмге кирген көптөгөн заттар. Адамдын айлана-чөйрөсү жаңы факторлор (дары-дармектер, пестициддер, тамак-аш кошумчалар) адамдын экогенетикасын толуктоо көйгөйлөрдүн кескин өсүшүнө алып келди.

Экологиялык кайдыгерликтен оорулардын көбөйүшү айлана-чөйрөнүн ар кандай өзгөрүүлөрү, анын толук кыйрашы, өндүрүштүк комплекстердин, турак жайлардын көбөйүшү, калктын санынын кескин өсүп жатышы менен адамдардын керектөөсү өсүп, башкача айтканда, "үчүнчү табият" менен байланыштуу экендиги көрүнүп турат. Ден-соолукка социалдык-экономикалык шарттардын таасири күчөп жатат. Айлана-чөйрө табигый физикалык жана химиялык жактан таза экендигине карабастан, жагымсыз социалдык-экономикалык шарттар оорулардын, өлүмдөрдүн жана тукум куума оорулардын көбөйүшүнө алып келет. Социалдык-экономикалык кырдаалдын начарлашына адамдын психологиялык абалы жана стресстик кубулуштар таасир этет. Азыркы учурда экологиянын өзгөрүшү медициналык генетиканын негизги көйгөйүнө айланды. Анткени тукум куума оорулардын саны күн санап өсүүдө.

Ошондой эле аллергиялык оорулар менен жапа чеккен адамдар да жок эмес. Организмге аллерген кирген бардык учурда эле аллергия боло бербейт. Анын өнүгүшүнө тукум куугучтук, нерв жана эндокрин системасынын абалы белгилүү роль ойнойт. Ата-эненин экөө тең поллиноз, анафилаксиялык шок, тукум куума бронх астмасы, аллергиялык мурун бүтүү сыяктуу оору менен ооруган үй-бүлөдөгү балдардын 70%ы, ал эми бири гана ооруган үй-бүлөдөгү балдардын 56%ы аллергия менен ооруйт. Мында эне-атасы ооруган оорунун өзү берилбей, экзогендик аллергендерге жооп берүүсү жогору болуп, аллергияга

жакын болушат. Аларда аллергиянын өөрчүшүнө нерв жана эндокрин системасынын функциясынын бузулуусу, мээ травмасы, терс эмоциялар, бөйрөк үстүндөгү бездин начар иштеши түрткү болот. Организмдин өз тканынын белогу менен клеткаларына (эндоаллерген) өзгөчө реакция жасоосу аутоаллергия деп аталат.

Курчап турган өнөр жайлуу өлкөбүздүн калкы өзгөчө жапа чегүүдө. Кийинки кездери шаар тургундарынын арасында онкология оорулары, кан басымдын жогорулашы, кант диабети, кургак учук, аз кандуулук, тукумсуздук жана башка бир канча оорулар көбөйүүдө. Ал чөйрөнүн булганышы, социалдык-экономикалык факторлор (алкоголь, гормондук бузулуу, тамак-аштын начарлашы жана башка) менен байланыштуу.

Экологиялык коопсуздук бул курчап турган айлана-чөйрөнү эле коргоо эмес, келечектеги жаңы муундарыбызга жаркын жашоону тартуулоо эмесби! Ал үчүн ден-соолукка, тукум куучулукка байланыштуу патологиялык реакцияларды аныктоо үчүн экологиялык факторлорду изилдөө маалымдалышы керек.

Экогенетиканын негизги максатын коомго жайылтуу негизги милдеттердин бири болуп саналат.

Бул эрте өлүмдүн алдын алат, майыптыктан жана оорулардан коргоо ар бир адам үчүн адаптациялык чөйрөнү түзүү үчүн эң маанилүү.

Адамдын генетикасы өнүгүшү менен бактериялар, вирустар жана башка инфекциялар себеп болгон кооптуу оорулардан тышкары, 2500гө жакын тукум куума оорулар бар экендиги белгилүү болгон.

Белгилүү генетик Ф.Г.Добжанский: “Эгерде биз алсыздарды жана генетикалык жактан оорулуу адамдарды сактап калсак жана алардын тукум улашына мүмкүнчүлүк берсек, анда генетиканын аягына жетебиз. Эгер алардын өлүшүнө же азап чегишине жол берсек, адеп-ахлактык жактан бузууга жетишебиз” деп айткан [3].

Адам өз жашоосунда айлана-чөйрө жана аны түзүүчү элементтер (өлгөн табият жана тирүү организмдер) менен тыгыз байланышта болот. Айлана-чөйрөдөгү ар кандай өзгөрүүлөр тирүү организмдерге ар кандай жолдор менен таасир этет. Алар тукум куучулук сапаттарында жаңы өзгөрүүлөрдү жаратышы мүмкүн. Айлана-чөйрөдөгү зыяндуу заттар адамдын клеткаларындагы мутацияны күчөтөт. Адамдарда көптөгөн айыкпас жаралардын, кийинки муундарда тукум куучу оорулардын өрчүшүнө алып келет. Ошентип, экологиялык генетика экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө генетиканын жаңы тармагы катары пайда болгон.

Экологиялык генетиканын маанилүү аспектилеринин бири айлана- чөйрөгө адамдын иш аракети менен кирген ар кандай биологиялык, физикалык, химиялык агенттердин мутагендик активдүүлүгүн аныктоо болуп саналат. Мутагендерди күнүмдүк жашоодо колдонуу гендердин концентрациясын көбөйтүп, тукум куучу оорулардын көбөйүшүнө алып келет. Башкача айтканда мутация пайда болот.

Мутация тышкы факторлордун (иондоштуруучу радиация, кээ бир биологиялык активдүү химиялык заттар жана башкалар), ошондой эле организмдин же клетканын ички шарттарынын таасиринен келип чыгат. Ген мутациясында ферменттердин синтезделиши да бузулат.

Ферменттердин жоктугу же активдүүлүгүнүн төмөндөшү зат алмашуунун тукум куума оорусун (энзимопатия) пайда кылат. Тукум куума оорулар хромосомалык оорулар,

тукум куума зат алмашуу оорулар, иммунитеттин, эндокрин системасынын тукум куума бузулушу жана башкалар болуп бөлүнөт.

Зат алмашуу тукум куума ооруларына аминокислоталардын, углеводдордун, майлардын жана минерал алмашуунун бузулушу кирет. Майлардын алмашуусунун бузулушунан көздүн көрүүсү улам начарлап, кем акылдык башка нерв оорулары менен коштолот. Бир үй-бүлөдө ата-энеси соо болуп, бир туугандарда кездешет. Ал эми углеводдордун алмашуусунун бузулушунан галактоземия пайда болот. Анда галактозанын (сүт канти) глюкозага айлануусу бузулуп, натыйжада галактоза жана анын алмашуусунан чыккан продуктулар клеткаларда топтолуп, боор, борбордук нерв системасына жана башка органдарга зыян келтирет. Мында бала төрөлгөндөн тартып ичи өтүп, кусат, сарык, катаракта пайда болот, акыл-эси, денесинин өсүүсү кечендейт. Углеводдордун алмашуусунун тукум куума бузулушуна кант диабети жана башка оорулар да кирет.

Кээ бир бөйрөк ооруларынын пайда болушунда тукум куума факторлор негизги роль ойнойт. Бөйрөктүн тукум куума оорулар нефрит, пиелонефритке окшош болуп, диагноз кыйынчылык менен коюлат [3].

Экогенетикалык ооруларды пайда кылган факторлор күн санап өсүп жаткандыгына өкүнүчтүү болууда.

1991-жылдагы изилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча Санкт-Петербургдун үстүндөгү атмосфера чөйрөсүндө 470 тонна зыяндуу заттар көтөрүлүп чыккандыгы аныкталса, анын ичинен 56%ы автотранспорт мекемелеринин үлүшүнө тиешелүү болгон.

Атмосферасы менен суулары зыяндуу заттар аркылуу булганыш себебинен Санкт-Петербург Россияда тиш оорулары остеохандрос жана эң кейиштүү – рак оорулары боюнча биринчи оорунда турат. Мунун себеби окумуштуулар 1960-жылдардагы атмосфералык булгануулардын залалдары деп эсептешет [1].

Экологиялык факторлордун түрүнө жана экогенетикалык реакциянын таасири даражасына көз каранды болгон негизги факторлор:

- Атмосферанын булганышы;
- Физикалык факторлор жана металлдар менен уулануу;
- Тамак-аш жана азык-түлүк кошулмалары.

Атмосферанын булганышы - шаарлардагы заводдорго, фабрикаларга, автоунаалардан бөлүнүп чыккан уулуу газдарга, ар кандай химиялык бирикмелерге, чандарга байланыштуу.

Айрым шаарларда жыл сайын киши башына 300-600 килограмм химиялык калдыктар атмосферага тарайт. Бул химиялык заттар өпкөдө, териде, ооздун жана мурундун былжыр чел кабыкчалары аркылуу өтүп ар кандай реакцияларды жаратат.

Абанын булганышына таасир этүүчү антитрипсиндик мутациянын жетишсиздиги. Кандагы бул белок z рецессивдүү аллель менен аныкталат. Бул аллелдин гомозиготалары 30-40 жаштан жогору калкта өнөкөт пневмония жана өпкө эмфиземасы менен 30 эсе көп. Антитрипсин ферменти кадимки шартта өпкөнүн бузулушун алдын алат жана анын жакшы иштешин камсыз кылат. Тамекинин түтүнү жана абанын булганышы антитрипсин жетишпеген адамдарда эмфиземанын өнүгүшүн тездетет. Өндүрүштө узак убакыт жагымсыз жыты бар боектор менен иштегенде боордун клеткаларындагы

ацетилтрансфераза ферменти жетишсиз адамдарда простата рагына тукум куугуч сезимталдуулугу калыпташат [4].

Өндүрүштөн чыккан көбүнчө кирпич чыгаруучу заводдор, алар көмүр менен иштетип аткандыктан сымап эле болбосо, бүгүнкү күндө көпчүлүгү пластик, жеңил бут кийим, даарат кагаздарын чыгаруучу цехтерде сырьену анан өзүнчө бир химикатты колдонушат. Себеби эритүүчү цехтерде дагы темирдин түсүн өзгөртүүчү химикат сыяктуу порошокторду колдонушат. Андан сырткары мешок чыгарган жерде полэтилен, целлофан сыяктуу жыты чыгып турат. Булар сырьену таштандыда жаткан эски полэтилен мешокторду кайра иштетип чыгарат.

Бул зыяндуу заттар адамдын өмүрүнө тийгизген таасири онкошишик, көз ооруларына, угуу органдарынын оорусуна, гипертониялык ооруларына, тери ооруларына, жүрөк оорусуна, бронхит, кант диабети, анемия жана башка патологиялык илдеттерге алып келет.

Азыркы учурда планетаны келечек муундар үчүн сактап калууга макул, бирок, анын жолу кандай, аны эч ким, ачык, даана билбейт. Анын бирден-бир жолу өзүнө адат кылып алган кай бир зыяндуу адаттарынан баш тартуулары керек. Жаратылыш кырсыктары көбөйүп кеткенде адам баласы аны алдына алуу гана эмес, убагында коргоно да албай калат. Ошон үчүн ар бир адам өзүнүн ден-соолугу жаратылыш менен байланыштуу экендигин акыл менен сезүү зарыл экендигин түшүндүрүп, мектеп жашынан баштап глобалдуу көйгөйлөрдүн үстүндө медициналык кызматкерлер менен биргеликте семинарлардын уюштурулуусу зарыл.

Таза абаны сактап калыш үчүн бизнес чөйрөсү менен такай иштеп, ошол жердеги транспорт, өндүрүштөн чыккан калдыктарды өзүнүн нормасында рекулитация жасоо, мүмкүн болсо айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин азайтуу, алдын алуу болуп эсептелинет.

Ал үчүн шаардагы чаңдарды, автоунаалардан чыккан уулу заттарды сиңирүүчү «кастан» деген дарагын санын көбөйтүп олтургузуубуз керек. Бул дарак чаңдарды, уулуу заттарды сиңиргени жөндөмдүү. Мисалы бир гектар кастан аянты суткасына жүз тоннага чейин чаңдарды кармап калууга жөндөмдүү. Ошондуктан балансты сакташ үчүн, жазгы жалбырактуулар абадагы чаңды, автоунаалардан чыккан уулуу газдарды сиңире турган болсо, ошол эле мезгилде ийне жалбырактуу дарактар абадагы бизге керектүү болгон заттарды бөлүп чыгарат. Андыктан, дарактарды олтургузууда: эс алуу, шаарга көрк берүү, санитардык-гигиеналык максаттарды эске алып, жашыл зоона түзүү муктаждыгы аныкталды.

Жыйынтыктар:

1. Адамдардын өмүрүнө жана ден-соолугуна, курчап турган чөйрөгө коркунуч жаратуучу, экологиялык факторлордун таасиринен адамзаттын ден-соолугу кескин өзгөрүп калк арасында онкологиялык оорулар, кан басымдын жогорулашы, кант диабети, эс тутумдун начарлашы, көздүн көрүүсүнүн начарлашы, кургак учук, аз кандуулук, тукумсуздук, тери оорулары, бөйрөктүн тукум куума оорулары, аллергия жана башка бир канча патологиялык оорулар көбөйүп жаткандыгы каралды;

2. Курчап турган чөйрөнүн абалына коркунуч жаратуучу, экологиялык жана техникалык коопсуздуктун талаптарын сактоо жана таасирлердин себебин, булагын аныктоо жана аларды жоюуга чараларды көрүү максатында Экологиялык жана техникалык

коопсуздук боюнча мамлекеттик инспекциясы, “Атмосфералык абаны коргоо” бөлүмү, мамлекеттик көзөмөл органдары жана медициналык кызматерлер менен биргеликте алгылыктуу иш алып барылуусу сунушталат.

Колдонулган адабияттар:

1. **Мурсалиев, А.М.** Жалпы экологиянын негиздери [Текст] / А.М. Мурсалиев, Т.З.Ниязов. – Б.: Полиграф-бумресурсы, 2017. – 480б.
2. **Кулназаров, Б.** Жалпы экология [Текст] / Б. Кулназаров. – Б.: Кыргызстан – Сорос фонду, 1999. –364 б.
3. **Бурунбетова, Қ.Қ.** Генетика негиздери: Оқулық [Текст] / Қ.Қ. Бурунбетова.– Алма-Аты: ЖШС Дәуір, 2013. – 264 б.
4. **Бигалиев, А.Б.** Экологиялық генетика: монография [Текст] / А.Б.Бигалиев.-Алма-Аты: Казак университеті, 2015.– 353 б.
5. **Эргешов, С.** Аймактык жаратылыш компонентери жөнүндө түшүнүктөр [Текст] / [С.Эргешов, А.З.Кулбаев, Ж.А.Карабаев и др.] // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2013. – №1. – С. 38–39.

Поступила в редакцию 18.05.2021г.

УДК: 373.3

Ыразаков Д.А.

преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Тиленбаева Г.Э.

преп. Кыргызско-Узбекского Междун. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

Камчыбеков А.М.

магистрант Ошского госуд. универ., Кыргызская Республика

МУЗЫКАНЫН МАДАНИЙ - РУХАНИЙ ЖАНА ЭТИКАЛЫК БААЛУУЛУКТАРГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Музыканын маңызын анын түрдүү функциялары аркылуу ачып берүүгө болот, алар мезгил өткөн сайын өзгөрүүгө дуушар болушу мүмкүн. Музыкалык искусствонун коомдун жашоосу менен болгон байланышы өз ара байланышкан үч аспект аркылуу ишке ашат. Биринчиден, ал реалдуу дүйнөнү чагылдырат, экинчиден, ага көркөм баа берет, үчүнчүдөн, адамдын социалдык турмушун кайра түзүү менен бирге, чыгармачыл функцияны аткарат. Музыка, искусствонун башка түрлөрү сыяктуу эле, адам жашоосун шыктандырып, андагы эстетикалык башатты активдештирет. Ал инсандын күнүмдүк жашоосун эле байытпастан, аны тиричиликтен жогору көтөрүп, индивиддин жана социумдун руханий жашоосунун жогорку катмарын түзүүгө өбөлгө түзөт. Музыканы, анын маңызын түшүнүүдө чечүүчү учур болуп бул феномендин коомдун турмушунда аткарган функциялары аркылуу аныкталган өзгөчөлүктөрүн аныктоо саналат. Музыкалык маданият жалпы маданият сыяктуу маанилүү социалдык-психологиялык ролду аткарат. Ал адамды калыптандыруунун негизги каражаты катары коомго жана жеке адамга багытталган.

Негизги сөздөр: музыка; дүйнө; руханийлик; чыгармачылык; функция; чагылдыруу; жанр; эмоция; эстетика; добуш.

ВЛИЯНИЕ МУЗЫКИ НА ДУХОВНО - КУЛЬТУРНЫЕ И ЭТИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ

Сущность музыки можно частично объяснить через ее различные функции, которые со временем также подвержены изменениям. Связь музыкального искусства с жизнью общества осуществляется в трех взаимосвязанных аспектах. Во-первых, оно отражает реальную действительность, во-вторых, дает ей художественную оценку и, в-третьих, осуществляет творческую функцию, преобразуя социальную жизнь человека. Музыка, как и любой другой вид искусства, одухотворяет человеческую жизнь, активизирует в ней эстетическое начало. Она не только обогащает повседневное существование человека, но возвышает его над бытом, способствуя созданию высшего слоя духовной жизни человека и общества. Решающим моментом в понимании музыки, ее сути является выявление ее специфики, определяемой прежде всего теми функциями, которые она выполняет в жизни общества. Музыкальная культура, как и культура вообще, выполняет важную социально-психологическую роль. Она направлена как на общество в целом, так и на отдельного человека, являясь инструментом формирования человека.

Ключевые слова: музыка; мир; духовность; творчество; функция; отражение; жанр; эмоция; эстетика; звук.

INFLUENCE OF MUSIC ON SPIRITUAL- CULTURAL AND ETHICAL VALUES

The essence of such a complex phenomenon as music, which, in addition, tends to change over time, can be partially explained through the various functions of music, which are also subject to change over time. The connection of musical art with the life of society is carried out in three interrelated aspects. Firstly, it reflects real reality, secondly, gives it an artistic assessment and, thirdly, performs a creative function, transforming the social life of a person. Music, like any other kind of art, inspires human life,

activates the aesthetic principle in it. It not only enriches the everyday existence of a person, but raises him above everyday life, contributing to the creation of the highest layer of the spiritual life of a person and society. The decisive moment in understanding music, its essence, is the identification of its specificity, determined primarily by the functions that it performs in the life of society. The functions of music as an art form are a ramified system.

Key words: *music; peace; spirituality; creativity; function; reflection; genre; emotion; aesthetics; sound.*

Музыка – это не просто зеркало, отражающее идеи и эмоции, она обладает значительной силой и мощными средствами воздействия на человека и его внутренний мир. Являясь одним из видов искусства, музыка решает все свойственные ему задачи: ценностные, нравственные, духовные.

Обращаясь к проблеме функций музыки и музыкальной культуры в целом, необходимо указать на крайне незначительную ее разработку в современной науке о музыкальном искусстве. Сохраняют актуальность слова доктора искусствоведения и музыкального социолога А.Н. Сохора, высказанные им еще в 1969 году. К сожалению, констатирует ученый, «специальные исследования по данному вопросу единичны, причем в имеющихся пока еще не достигнуты ни последовательность, ни ясность» [1, с. 74]. Типичный в этом смысле пример – работа чешского исследователя Й. Кресанека «Социальная функция музыки», в которой автор называет шесть функций музыки: целеустремленность, монументальность, культурное развлечение, субъективное выражение, программность и новаторство. В то же время функция целеустремленности, по мнению Й. Кресанека, делится на функции: магическую, интерпретационную, этически-воспитательную и прикладную [1, с. 74–75].

Среди музыковедов, как и музыкантов, по сей день не существует единого мнения не только относительно того, какие функции музыки следует считать основными, но и сколько их вообще и что именно следует считать музыкальными функциями.

Исследования функций музыки начинаются с Пифагора и возникновения философской мысли. Аристотель расположил функции музыки в порядке иерархии (интеллектуальное удовлетворение, воспитывающая и очищающая функции и физиологическое наслаждение). Известный немецкий философ XX века, композитор и музыковед Т. Адорно выделял такие функции музыкального искусства, как потребление и эстетическое наслаждение, размышляя о музыкальной индустрии [2, с. 54]. Современный российский музыковед, профессор Московской консерватории В.Н. Холопова выделяет следующие функции: коммуникативную, отражения действительности, этическую, эстетическую, каноническую (канонизирующую), эвристическую, познавательно-просветительскую, общественно-преобразующую, лично-преобразующую [3, с. 6].

Можно также выделить такую важную функцию музыкального искусства, по-своему преломляющуюся и развивающуюся – с учетом деления музыки на роды, жанры и стили, в рамках отношений «музыка – природа», «музыка – общество» и др. – как совершенствующая. В связи с данной функцией следует указать на то, что обеспечивающее появление музыки в процессе эволюции мира (и человека) развитие сознания человека связано, как указывается в литературе, с совершенствованием этого сознания. «Цель эволюции, – пишет В. Н. Сарчук, – совершенствование сознания...» [4, с. 15].

Если говорить о проявлении совершенствующей функции музыки.

Если говорить о проявлении совершенствующей функции музыки в обществе, прежде всего вследствие воздействия музыки на отдельного человека, то здесь она «распадается» на две основные функции: гармонично-развивающую и сопутствующую [5, с. 131]. Гармонично-развивающая функция музыки связана с использованием музыкального искусства как средства всестороннего – телесно-душевно-духовного воспитания человека (в этом смысле данная функция включает в себя все те функции искусства вообще и музыки в частности, которые обычно называют ученые: познавательную, эвристическую, коммуникативную, эстетическую, гедонистическую, социально-организующую, воспитательную и др.). В этом своем качестве музыка издавна использовалась в практике воспитательной работы. С сопутствующей функцией музыки связано использование музыки как прикладного средства: в медицине, на производстве, в спорте и т.д.

Совершенствующая функция музыки проявляется также в культуре, искусстве и непосредственно в самой музыке, где она усиливается по мере движения: культура – искусство – музыка. Эту последовательно усиливающуюся по выражению функцию музыки принято именовать содержательно-наполняющей. Данная функция находит законченное выражение в создании более сложных, интегрированных и более качественных произведениях культуры, искусства и музыки.

Восприятие музыкального произведения происходит по законам общения, схема функционирования которого не ограничивается двумя действующими лицами – автором и слушателем, но требует еще одного – исполнителя. Важнейшей фигурой, безусловно, остается композитор, однако на практике существенную роль в том, состоится ли адекватное восприятие музыкального произведения, играют не только мастерство его создателя, но и профессионализм музыканта-интерпретатора, и талант слушателя. От слушателя требуется достаточно много: мобилизация интеллектуальных способностей, особого рода духовная активность, эстетическая одаренность, жизненный опыт, эмоциональная восприимчивость. Тогда музыка может стать неисчерпаемым источником смыслов – идей и чувств. «Музыка – это предельное проявление духа, утонченнейшая стихия, из которой, как из невидимого ручья, черпают себе пищу потаеннейшие грезы души», – писал немецкий романтик В.- Г. Ваккенродер [6, с. 54].

Особенность музыкального общения состоит в единении людей, независимо от их количества. Через музыкальное искусство как при его восприятии, так и в процессе воспроизведения музыкального произведения люди во многом компенсируют дефицит общения и взаимопонимания. При этом речь идет о коммуникации особого рода, основным содержанием которой являются эмоциональный контакт и душевное сопереживание. Миллионы слушателей способны получать удовольствие от одних и тех же музыкальных произведений. Однако это свойство не является поводом для приравнивания всей музыки к массовому искусству. В то время как настоящее, подлинное искусство помогает человеку формировать и обогащать свою личность, суррогат искусства, его неполноценный, примитивный заменитель нивелирует индивидуальные, личностные черты и особенности. В первом случае музыка является основанием для общения личностей как носителей индивидуального, самобытного начала, во втором – образуется некая человеческая масса, утратившая личностные атрибуты – волю, разум и чувства, подчиняющаяся воздействию примитивных раздражителей и в то же время выплескивающая свою энергию хаотически.

Хотя как в первом, так и во втором случае средством объединения является музыка. Просто музыки эти очень разные.

Следующей функцией, которую следует упомянуть в качестве первостепенной в эстетическом плане, является отражение музыкой действительности. В связи с данной функцией будет уместным привести мысль В.Н. Холоповой, что «по отношению к специфике музыки и ее выразительным средствам все многообразие отражаемого целесообразно сгруппировать вокруг трех осей: отражение идей, отражение эмоций, отражение предметного мира» [7, с. 15].

Что касается отражения музыкой идей, то данное свойство, функция музыки достаточно хорошо просматривается на примере европейской музыки, в которой можно заметить строгую закономерность, заключающуюся в том, что возникновению любых важнейших жанров, стилей, типов музыки предшествовали какие-либо установки идейно-теоретического характера. Убедительным примером может служить установка романтиков XIX века на раскрытие внутреннего мира человека, вызвавшая к жизни новое свойство музыки – самодостаточную лирику, непосредственно передающую человеческие чувства.

Относительно способности музыки отражать эмоции Л. Фейербах сказал следующее: «Как бы мог чувствующий человек противиться чувству, любящий – любви, разумный – разуму? Кто не испытал чарующей силы звуков? А что такое сила звуков, как не сила чувства? Музыка – язык чувства; звук – это громко выраженное чувство, которое сообщается другим» [8, с. 32]. Соотечественник Л. Фейербаха Г.В. Гегель писал, что музыка представляет собой «искусство чувства, которое непосредственно обращается к самому чувству» и «постигает именно... внутренний смысл, абстрактное самосозерцание, приводя тем в движение средоточие внутренних изменений – сердце и душу как простой концентрированный центр всего человека» [9, с. 156]. Очевидно, что музыка обладает массой возможностей для передачи огромного разнообразия эмоциональных состояний, настроений и чувств.

Обычно функции музыки связывают только с выражением эмоциональных состояний. Но это лишь поверхностный слой, являющийся следствием более глубоких социально-психологических функций. Музыка издревле была предназначена для того, чтобы выделять из контекста обыденной жизни некие особые, избранные ситуации, имеющие смысл, возвышающийся над бытом. Эти ситуации выводили человека за границы видимого мира и словно переключали в мир невидимый, но для него более значимый. Тем самым звук кодировал ситуацию как особую, исключительную. Более того, язык музыки мог создавать свое собственное, концептуальное время, заставляя человека мысленно перемещаться в область вневременных, вечных категорий. Всякий раз, говоря об эмоциональном содержании музыки, мы чувствуем некоторую недостаточность этого подхода. Ведь музыка не сводится к эмоциям, являясь чем-то большим, чем простое отражение или воплощение той или иной эмоции. Мы воспринимаем и переживаем музыку как некий сложный интеллектуальный процесс, в котором эмоции тесно переплетены с мыслительными операциями. Эмоции становятся интеллектуализированными, а мысли – эмоционально выраженными; чувственное начало достигает рациональной определенности, а рациональное начало убеждает при помощи развитой образности. Важно также подчеркнуть, что эмоция, заложенная в содержание музыкального произведения – это особая эмоция, не тождественная жизненной.

Музыка, как было сказано выше, способна определенным образом отражать предметный мир, однако вместе с психологическим отношением к предметам мира, что кажется на первый взгляд вовсе не присущим музыке. Тем не менее, музыке это не чуждо. Осуществляется оно косвенно, через звуковое изображение, звуковое подражание. Трудно назвать типы предметов внешнего мира (включая флору и фауну), которые не получили бы в музыке изобразительного отражения, вместе с включенной в это отражение субъектно-эмоциональной оценкой этих предметов и явлений окружающего мира.

К отражательной природе музыкального искусства близка познавательно-просветительская функция музыки. Музыка способна к освоению тех сторон жизни, которые труднодоступны науке. Она может передавать богатое и разнообразное психологическое содержание, прежде всего эмоциональные переживания и образ мышления человека, осваивает богатство предметно-чувственного мира, раскрывает его эстетическое многообразие, способствует чувственно-образному постижению мира, помогает увидеть новое в обыденном, привычном. Раскрывая суть познавательно-просветительской функции, В.Н. Холопова отмечает, что «музыкальные произведения, подобно любому явлению культуры, могут восприниматься в качестве документов эпохи. Они могут быть познавательны в различных ракурсах – историко-фактологическом, философско-мировоззренческом, этико-эмоциональном и т.д.» [7, с. 6].

Познавательно-просветительная функция заключается и в том, что музыкальные произведения, подобно любому явлению культуры, могут восприниматься в качестве документов эпохи. Они могут быть познавательны в различных ракурсах – историко-фактологическом, философско-мировоззренческом, этико-эмоциональном и т.д.; могут служить для передачи опыта, навыков, системы взглядов. Музыка отражает определенным образом общественную жизнь, окружающую людей действительность. Ведь фиксируемое ею психологическое содержание имеет общественную и историческую обусловленность, выражает дух времени, особенности национального мироощущения. Музыка, художественный язык которой формируется в постоянных контактах с человеческой повседневностью, может ассоциативно вызывать образы, связанные с жизнью и бытом людей, обрисовывать соответствующие стороны предметной реальности.

Значение компенсирующего воздействия музыки особенно возросло в наше время. Человеческая жизнь автоматизируется, в ней очень много обязательности, подчиненности обстоятельствам, прозаическому ходу событий. Общественная скованность современного человека, необходимость постоянно сдерживать свои реакции, получает разрядку в атмосфере эмоционального разгула, экспансивности, даже агрессивности. Эмоциональная компенсация, которую дает музыка, может проявляться на разных уровнях культуры. Порою она остается в пределах обычных человеческих переживаний и поведения, но иногда выходит за эти пределы и приобретает разрушительный характер.

Следует иметь в виду, что зависимость музыкального искусства от общественной жизни не носит одностороннего характера. Музыка активно воздействует на общество, играет в его жизни активную роль, выполняет разнообразные социально-психологические функции. Она направлена и на общество в целом, и на его различные слои, и на отдельного человека, выступает как инструмент его формирования, как одно из средств «очеловечивания человека».

В тесной связи с познавательной-просветительской функцией музыки находится идеологическая ее функция, обусловленная тем, что музыка способна выражать и определенное идеологическое содержание. В той мере, в которой музыка может быть связана с выражением идеологической позиции того или иного общественного класса или группы людей, она способна взять на себя и идеологическую функцию. Эта функция музыкального искусства реализуется, прежде всего, в произведениях, связанных со словом, со сценическим действием, т.е. в тех случаях, которые дают возможность конкретизировать художественный образ, отразить в нем социальные реалии. Но и инструментальная музыка, особенно программная, также способна порою выполнять идеологическую функцию путем формирования социально направленных эмоций. Наиболее явственным образом идеологическая функция музыки присутствует в национальных государственных гимнах, торжественных и патриотических симфониях и песнях [11, с. 24].

Одной из основных функций музыки является так же воспитательная функция. Музыка участвует в формировании духовного мира человека, строя его мысли и чувства, его представлений о действительности и отношения к ней. Воспитательное действие музыки осуществляется не прямолинейно и не навязчиво, имеет мало общего с дидактическим нравоучительством и идет через идеал, который проявляется через положительные и отрицательные образы, путем развития в человеке чувства красоты, внушения ему определенного душевного состояния, соотносимого с теми или иными сторонами действительности. Воспитательная функция музыки осуществляется через различные жанры, как через произведения высокого искусства, так и через музыку, звучащую в быту, связанную с повседневной жизнью человека (песня). Музыка может быть одним из самых эффективных средств воспитания человека, и в первую очередь детей. Причем воспитания не только эстетического, художественного, но и общегуманитарного, интеллектуального. Однако современная музыкальная ситуация не дает поводов для надежд на широкое и достаточно эффективное применение позитивных возможностей музыки в воспитательных целях. При том, что в данном случае речь даже не идет о воспитании нравственном, а о «воспитании чувств», о формировании способности или хотя бы стремления слышать и понимать смыслы, научиться отличать красоту от уродства, красоту от красоты подлинной. Очень близка к воспитательной функции внушающая, называемая иначе суггестивной. Внушающая роль музыки отчетливо проявляется в маршах, призванных вселять бодрость в шагающие колонны бойцов. К внушающей функции музыки в свою очередь близка организующая и мобилизующая функции, которые побуждают или призывают людей к определенным действиям. Примером может служить такой жанр, как народная трудовая песня, не только облегчавшая, но и украшавшая процесс труда.

Вывод

Таким образом, через музыкальное искусство как при его восприятии, так и в процессе воспроизведения музыкального произведения люди во многом компенсируют дефицит общения и взаимопонимания. При этом речь идет о коммуникации особого рода, основным содержанием которой являются эмоциональный контакт и душевное сопереживание. Миллионы слушателей способны получать удовольствие от одних и тех же музыкальных произведений. Однако это свойство не является поводом для приравнивания

всей музыки к массовому искусству. В то время как настоящее, подлинное искусство помогает человеку формировать и обогащать свою личность, суррогат искусства, его неполноценный, примитивный заменитель нивелирует индивидуальные, личностные черты и особенности. В первом случае музыка является основанием для общения личностей как носителей индивидуального, самобытного начала, во втором – образуется некая человеческая масса, утратившая личностные атрибуты – волю, разум и чувства, подчиняющаяся воздействию примитивных раздражителей и в то же время выплескивающая свою энергию хаотически.

Список литературы:

1. **Сохор, А.Н.** Социальные функции искусства и воспитательная роль музыки [Текст] / А.Н. Сохор // Вопросы социологии и эстетики музыки: в 3-х т. – Ленинград, 1983. – Т.3. – 7с.
2. **Адорно, Т.В.** Избранное: Социология музыки [Текст] / Т. В. Адорно. – М.: Университет, 1999. – 54 с.
3. **Холопова, В.Н.** Музыка как вид искусства. Музыкальное произведение как феномен [Текст] / В. Н. Холопова // Консерватория. – М.:МКН-ТЦ, 1994. – 6с.
4. **Сарчук, В.Н.** Эволюция сознания [Текст] / В. Н. Сарчук. – М.: Присцельс, 1997. – 15с.
5. **Костюк, А.Г.** О многообразии форм музыкального восприятия [Текст] / А. Г. Костюк // Материалы III Всесоюз. съезда о-ва психологов СССР: в 2-х т. – М.: Общая психология и психофизиология, 1968. – 131с.
6. **Вакенродер, В.-Г.** Фантазии об искусстве [Текст] / В.-Г. Вакенродер, С.С. Белокриницкой, В. В. Рогова. – М.: Искусство, 1977. – 54с.
7. **Холопова, В.Н.** Музыка как вид искусства [Текст]: учеб. пособие / В. Н. Холопова.– СПб.: Лань, 2014. – 15с.
8. **Фейербах, Л.** Избранные философские произведения [Текст]: в 2-х т. / Л. Фейербах. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 2. – 32с.
9. **Гегель, Г.В.** Феноменология духа [Текст] / Г.В. Гегель. – СПб.: Наука, 1992. –156с.
10. **Холопова, В.Н.** Музыка как вид искусства. Музыкальное произведение как феномен [Текст] / В. Н. Холопова // Моск. консерватория науч.-творч. центр «Консерватория».-М.: 1994. – С.6.
11. Музыка как форма интеллектуальной деятельности [Текст] / ред.-сост. М. Г. Арановский. – изд. 3-е. – М.: Книж. дом «ЛИБРОКОМ», 2014. – 24с.
12. **Султанова, Б.К.** Человек в глобализирующем мире (социально-культурный аспект) [Текст] / Б.К.Султанова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2014. – №3. - С. 84 – 88.

Поступила в редакцию 24.05.2021 г.

УДК141.201 Г.6

Тиленбаева Г.Э.

*ст. преп. Кыргызско-Узбекского Международного университета им. Б.Сыдыкова,
Кыргызская Республика*

АЗЫРКЫ КООМДОГУ РУХАНИЙ ЖАНА АДЕП-АХЛАКТЫК БААЛУУЛУКТАР ЖАНА ИНСАНДЫК САПАТ

Изилдөөнүн предмети - азыркы коомдогу руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктар жана инсандык сапаттар. Изилдөөнүн максаты – азыркы инсандын руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктарын изилдөө. Макалa заманбап инсандын руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктары маселесин изилдөөгө арналган. Руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктар дүйнөнү баалоо аркылуу дүйнөнү түшүнүү процессинде гана көрүнөт. Руханий-адеп-ахлактык баалуулуктардын өзөгүндө моралдык категориялар, адеп - ахлактык сезимдер, адеп-ахлактык идеалдар айырмаланган өзүнүн структурасы бар адеп-ахлактык аң-сезим жатат. Классикалык

аксиологияда баштапкы божомол катары кабыл алынган баалуулуктардын жалпы кабыл алынган форматына, азыркы аксиологиянын негизги багыттарына шайкеш келүү маселеси каралат. Заманбап баалуулуктарды баалоо өзгөчөлүгү илимий-техникалык прогресс өзүнүн илимий парадигмасы менен өнүгүү чегине жакындап келе жаткандыгын жана жаңы маданиятты калыптандыруу зарылдыгы келип чыккандыгын айгинелейт.

Негизги сөздөр: адеп-ахлак; руханият; баалуулуктар; билим; инсан; коом; аксиология; маданият; социалдашуу; тадеп-ахлак кризиси.

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ И КАЧЕСТВА ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

В статье предметом исследования является духовно-нравственные ценности и качества личности в современном обществе. Цель исследования - изучение вопроса духовно-нравственных ценностей современной личности. Духовно-нравственные ценности проявляются только в процессе жизнедеятельности человека по постижению мира через оценку. В основе духовно-нравственных ценностей находится нравственное сознание, которое имеет свою структуру, где выделяются нравственные категории, нравственные чувства, нравственные идеалы. Рассмотрен вопрос соответствия общепринятому формату ценностей, который принимался в качестве исходного предположения в классической аксиологии, основным направлениям аксиологии современной. Особенность современной переоценки ценностей наталкивает на мысль о том, что научно-технический прогресс с его сциентистской парадигмой приближается к пределу своего развития и возникает необходимость формирования новой культуры.

Ключевые слова: нравственность; духовность; ценностей; воспитания; личность; общество; аксиология; культуры; социализация; нравственный кризис.

INNER AND MORAL VALUES AS A PHENOMENA OF SOCIAL REALITY

The article is devoted to the study of the issue of spiritual and moral values of the modern personality. Spiritual and moral values are manifested only in the process of human life in comprehending the world through assessment. At the heart of spiritual and moral values is moral consciousness, which has its own structure, where moral categories, moral feelings, moral ideals are distinguished. The issue of compliance with the generally accepted format of values, which was accepted as an initial assumption in classical axiology, with the main directions of modern axiology, is considered. The peculiarity of the modern reappraisal of values suggests that scientific and technological progress with its scientific paradigm is approaching the limit of its development and there is a need to form a new culture.

Key words: morality; spirituality; values; education; personality; society; axiology; culture; socialization; moral crisis

Духовно-нравственные ценности и качества личности формируются под влиянием комплекса факторов развивающейся социальной реальности и в соответствии с требованиями современного общества. Социально-экономические проблемы, такие как инфляция, ухудшение демографической обстановки в стране, безработица и вынужденная эмиграция, основанная на росте цен и ухудшению общего уровня жизни и бедности населения, приводят к общей нестабильности. Поэтому позитивные перемены в духовной сфере возможны только после изменений в социально-экономической сфере [1].

Значительным изменениям подверглась также и системы образования, воспитания и культуры, поскольку было разрушено и нарушено функционирование ряда социальных институтов, связанных с обучением и воспитанием и социализации личности [2].

Поэтому в решении экономических, политических, правовых, научных, воспитательных и других проблем, стоящих перед обществом, всегда важно знать особенности произошедших и происходящих изменений в сфере духовного на уровне

всеобщего, общего, особенного и единичного. Необходимо определять доминантную сферу, либо сферы в духовном мире человека через которую, либо с помощью которой оказывается наибольшее влияние и управляющее воздействие на характер его духовного обновления в конкретный исторический период. В настоящее время такой сферой является сфера ценностей и оценок.

Человек начинает отчуждаться от общества, своей культуры и социального института, а также от своей собственной сущности под влиянием негативных последствий духовно-нравственного кризиса. Поэтому необходимо учесть гуманистический критерий общественного развития, который подразумевает существование истинных прав личности, что ускорит и усовершенствует процесс духовного обновления личности. Процесс обновления позволит индивиду добровольно и естественно включиться в новую модель поведения и взаимодействовать с другими индивидами, познать личные преимущества от ознакомления и приобщения к новым ценностям, что означает предоставление индивиду свободы выбора.

Культурно – типическая духовность является основным фундаментом формирования личности. Благодаря духовности определяются цели формирования личности, а зачастую, духовность и сама является такой целью. К сожалению, в нашей стране система формирования личности пренебрегает понятиями духовности, души и духа, в то время как данные понятия являются сверхцелью системы формирования личности [3].

Духовно-нравственные ценности выражаются в природе нравственного сознания и социальной практики человека, в его поступках и взглядах, что является важнейшими основополагающими для формирования духовного содержания личности. Духовно-нравственные ценности никак не могут существовать как без объекта, так и без субъекта, поскольку в процессе общественного развития человек как личность сталкивается с новыми формами социальных отношений и постигает интерес к духовности и духовно-нравственным ценностям. В каждой исторической эпохе процесс развития общества был тесно связан с развитием человека и его взглядов, поступков и мировоззрений. Иными словами, человек в данном случае является как объектом, так и субъектом общественных отношений. Через это отношение существуют духовно-нравственные и другие ценности, поскольку существует объектно-субъектное отношение.

Духовно-нравственные ценности проявляются только в процессе жизнедеятельности человека по постижению мира через оценку. В основе духовно-нравственных ценностей находится нравственное сознание, которое имеет свою структуру, где выделяются нравственные категории, нравственные чувства, нравственные идеалы. Нормы морали формируются в практике общения людей, затем, аккумулируясь, превращаются во внутренние их убеждения, чувства и идеалы. Так они формируют поведение личности и определяют оценку её поступка. В этом смысле духовно-нравственные, как и другие социальные ценности, неразрывны с деятельностью, с оценкой, либо актуальной, либо потенциально присутствующей в возможности деятельности. Духовно-нравственные ценности сильно влияют на развитие и формирование личности в процессе ее жизнедеятельности. Проблема личности выражается в духовном самоопределении, утверждении и духовно-нравственном воплощении. Что, по сути своей, является формированием активной жизненной позиции, мироощущения, установлением ценностных

ориентиров, нравственных и политических убеждений, определенных поведенческих принципов. Поэтому осознание духовного смысла жизнедеятельности человека, ее сути и роли его духовно-нравственных ориентиров являются особенно важными для поиска решения для выхода из сложной установившейся ситуации в стране [4].

В современной социальной философии, как и вообще в философской мысли, проблемы духовности, духовно-нравственных и других ценностей имеют актуальное значение не только в теории, но и в этносоциальной практике. Они особенно остро выражаются в современном мире, которому предстоит найти свой путь и достойное место в мировом сообществе народов, преодолевая свой социально-экономический и духовно-нравственный кризис, а также негативные последствия недавнего тоталитарного прошлого.

Недооценка правовой культуры и демократических ценностей в стране порождает порой негативные процессы, выражающиеся в забвении традиционных духовно-нравственных ценностей некоторой частью молодёжи, в росте преступности, в проявлениях ксенофобии. Здесь следует отметить, что свободный, но социально невоспитанный «дух индивидуализма», эгоизм и бездуховность среди молодёжи вырываются на поверхность действительности, пренебрегая и игнорируя вековую мудрость поколений, девальвируя такие высокие духовно-нравственные ценности как честь, совесть, долг, уважение к человеческому достоинству и другие. Это, по словам Л.П. Буевой, порождает опасность антропологического кризиса в обществе и создаёт отчетливо выраженную угрозу для социальной духовной безопасности нашей страны.

Это обстоятельство предполагает, что общество и каждый гражданин должен сформировать четкое представление о духовно-нравственной личности, о своей роли и смысле своей жизнедеятельности, а также осознать всю социальную ответственность. Современное общество требует поиска высоких гуманистических и нравственных ценностных оснований в реализации целей формирования, развития и воспитания такой личности [5]. На наш взгляд, такими основаниями могут быть духовно-нравственные ценности, определяющие регулятивную функцию оцениваемых явлений отношениями между добром и злом.

Для формирования ценностного сознания, соответствующих уровню общества и личности, необходимо иметь совокупность установок и направление на общественные ценности, такие как традиции, нормы, идеалы, обычаи и др. Такой фактор, как духовно-нравственные ценности, будет играть ключевую роль при формировании содержания ценностного сознания личности. Поэтому, на сегодняшний день, основная и важнейшая задача современного общества – это выработка социально одобряемых мировоззренческих, политических и нравственных убеждений и действий, чувства патриотизма и интернационализма, толерантности у широких слоев населения. Это и будет являться системой ценностных ориентаций личности. Однако характер ценностных ориентаций будет зависеть от того, насколько широко и свободно человек сможет распорядиться и воспользоваться своими способностями, насколько правильно человек сможет удовлетворить потребности общества и собственные интересы, а также согласовать их со сложившейся окружающей действительностью.

Следовательно, исследования, направленные на изучение духовно-нравственных ценностей, особенно в этносоциальных отношениях, актуальны и необходимы.

Концептуально они должны содержать все сущностное о человеке, способствуя гуманизации его этносоциальных отношений на государственном уровне.

Духовные ценности представляют собой явления социальной реальности, выступающие объектами духовного производства, производящими «духовную пищу» для удовлетворения потребности общества. «Духовную пищу» представляют научные критерии мировоззрения, религиозные и политические учения и идеи, концепции философии, эстетические и правовые нормы, т.е. все, что связано со способами духовного постижения мира.

Духовные ценности — это знания, сформулированные в понятиях и фиксированные в языке; ценности, удовлетворяющие потребности людей и определяющие их интересы. Кроме того, понятие духовные ценности употребляются для выражения некоторых высших принципов жизни, поведения, норм и идеалов, к которым стремится человек и общество [6].

Ценности, которые традиционно причисляют к духовности – эстетические, религиозные, духовные, общекультурные (образовательные) – являются единым целым и в общественном сознании именуется духовной культурой. Идея о прочной связи (единстве) человека и общества является основополагающей для духовной культуры и ее осмысления и изучения проблем человека и общества. Имманентные качества человека, его природа и бытие, его жизнедеятельность закладывают основы прочного единства, односущности человека и общества.

Познавательная модель деятельности человека характеризуется акцентированием внимания на образованности и интеллектуальном развитии личности. Преобладает мнение о том, что знание является основой духовной культуры личности. В философском понимании духовность состоит из познавательного, нравственного и эстетического начал, которым соответствуют духовные ценности (чувство долга, истина, совесть и др.). В эстетическом начале определяются эстетические воззрения, в нравственном проявляются духовно-нравственные ценности.

Как и прежде, роль семьи и семейных отношений играет одну из важнейших ролей при формировании личности, в этносоциальной стабилизации общества. Это связано, в основном, с тем, что семья – основной институт общества, в котором отражаются как индивидуальные, так и групповые и межличностные потребности и интересы. Институт семьи передает духовно-нравственные ценности, передаваемые и формирующиеся на протяжении многих лет и многих поколений.

В условиях системного кризиса и разрушении ценностных устоев, что влечет за собой переоценку ценностей, сохранение исконных духовно-нравственных ценностей имеет важное значение для формирования личности. Сегодня многие принципы подвергаются критике, воодушевленной идеей безграничности перспектив и технического и социального прогресса. Под влиянием глобализации человечество рискует остаться на грани выживания, что ставит во главу вопрос о роли и значении новой системы ценностей, которая позволит вывести из кризиса общество и породить надежду на лучшие перспективы.

Основываясь на наблюдениях за событиями, происходящими в социо-культурном и духовно-нравственном пространстве, можно утверждать, что в социуме наблюдается недооценка традиционных ценностей, которые являлись основополагающими для

общества. Общество нуждается в осознании того, что совокупный опыт предков является прочным фундаментом для реализации социальных, политических и экономических новаций, поскольку общество – единое объединение и, несмотря на смену поколений, традиции и устои будут существовать в обществе, иницируя социокультурные изменения. Создавая самобытность, традиционные духовно-нравственные ценности были и будут создавать ядро нравственности, на основе которого складывается жизнь общества.

Подмена ценностных ориентиров, появление нетрадиционных культурных и общественных идеалов разрушает старые социальные структуры и влечет пагубные деструктивные явления, которые отражены в дегуманизации общественных отношений, духовном кризисе и конфликте поколений. Такая ситуация способствует формированию ощущения отчужденности человека в обществе, потере ощущения сакральности бытия и искажению духовной интенции человека, и разрушению нравственных устоев, существовавших на протяжении многих поколений.

В нашей стране сформировались явления, которые ранее воспринимались обществом негативно. Доминантом жизни человека сегодня стало материальное благополучие, в процессе достижения которого используются даже нецивилизованные методы и средства. Решить данную проблему возможно с помощью развития духовно-нравственных ценностей, возвращения к традиционному культурному наследию, что является крайне действенным способом для преодоления критических процессов и явлений.

Выводы:

1. Социально-философская проблема становления духовно-нравственных ценностей личности на основе восстановления исконных духовно-нравственных устоев актуально как для науки, так и для жизни общества в целом, и требует решения. Основываясь на анализе происходящего в современном обществе, невозможно переоценить значимость традиционных духовно-нравственных ценностей;

2. На сегодняшний день развитию общества характерны значительные изменения духовно-нравственной сферы социума. Однако возрождение традиционных ценностей будет являться примером стабильности и продолжением существования современного общества. Они сформируют самобытность, будут являться фундаментом для последующего формирования духовно-нравственного ядра социума, на основе которого сформируется и разовьется жизнь общества, этноса и народа. В процессе преобразований и глобализации обществом игнорируются проблемы самоидентификации народа, проблемы осознания своих исторических и духовно-нравственных корней и истоков;

3. Очевидно, что переоценка ценностей тесно связана с процессом модернизации и прогресса, адаптацией мира к новым реалиям. Но необходимо отметить, что изменения духовно-нравственных ценностей отражаются, в первую очередь, на обществе, народе и этносе;

4. Особенность современной переоценки ценностей наталкивает на мысль о том, что научно-технический прогресс с его сциентистской парадигмой приближается к пределу своего развития и возникает необходимость формирования новой культуры.

Список литературы:

1. **Али-заде, А.** Воспитание народа в духе религиозной морали – необходимость нашего времени [Текст] / А.Али-заде, Р. Мустафаев.- Minbar: Islamic Studies, 2009. - №2(1). – С.7-14.
2. **Гурьянова, А.В.** Духовность как основание патриотизма в современном российском обществе [Текст] / А.В. Гурьянова, В.А. Фролова // Философия. Психология. Педагогика. – Саратов: Саратовский универ, 2019. - №19(1). - С. 8–11.
3. **Плотникова, Е.З.** Формирование основ духовно-нравственного воспитания [Текст] / Е.З. Плотникова.- Minbar: Islamic Studies, 2014. - №7(1). – С.12-17.
4. **Рийоно, Б.** Чувственная ментальность и когнитивно-духовная терапевтическая интервенция [Текст] / Б.Рийоно.- Minbar: Islamic Studies, 2019. - №12(4). – С.1091-1106.
5. **Седанкина, Т.Е.** Душевность и духовность: диалектика внешнего и внутреннего [Текст] / Т.Е. Седанкина .- Minbar: Islamic Studies, 2020. -1№3(1). – С.135-148.
6. **Струценко, С.В.** Ф.М. Достоевский и Л.Н. Толстой о духовности [Текст] / С.В.Струценко // Образование и наука. – 2014. – №1(2). – С.112-124.
7. **Балтабаева, А.Т.** Современная теория модернизации [Текст] / А.Т. Балтабаева, Н.К. Адышева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2020. – №3. – С. 45–49.
8. **Жанибек, к. Ж.** Становление и развитие социальной работы [Текст] / Ж. Жанибек кызы // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2015. – №3,4. - С. 51 – 54.

Поступила в редакцию 24.05.2021г.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 81¹ 373. 612. 4

Мамутов М.Т.

канд. филол. наук, доцент Ошского госуд. универ., Кыргызская Республика

Жумабаева А.Т.

препод. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Алимбекова Г.К.

препод. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

ПЛЕОНАЗМДАРДЫН ТУЮНДУРУЛУШ ЖОЛДОРУ

Тилдеги арбындык көрүнүшүнүн плеоназмдар аркылуу туюндурулуш ык-амалдары изилдөөнүн предмети болуп саналат. Плеоназмдарда тилдик арбындыктын орундальшы табигый зарылдык экендигин белгилөө, плеоназмдардагы арбындык көрүнүшүнүн амалга ашуу жолдорун аныктоо изилдөөнүн максатына кирет. Изилдөөдө сыпаттоо, баяндоо, фактылык материалдарды талдоо методдору колдонулат. Изилдөөдөн алынган натыйжа катары плеоназмдарда тилдик арбындык он бир түрдүү жол менен туюндурула тургандыгы ачылып берилгендиги эсептелет. Плеоназм кубулушунда арбындыкты туюндуруучу ыкмалар айрым учурларда туюнтманын маанисин өзгөчө бөлүп көрсөтүү максатында аралаш пайдаланылары конкреттүү мисалдар аркылуу аргументтүү белгилениши изилдөөдөн алынган натыйжалардын, тыянактардын өзгөчөлүгүн аныктайт. Изилдөөнүн натыйжаларын, корутундуларын илимде жана практикада пайдаланууга – стилистиканы окутууда жана көркөм чыгарманын тилине талдоо жүргүзүүдө пайдаланууга болот.

Негизги сөздөр: плеоназм; атоочтук плеоназм; парафраза; фразеологиялык плеоназм; интенсив; идиома; идентификатор.

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ПЛЕОНАЗМОВ

Способы выражения через плеоназмы множественной формы языка являются предметом исследования. В цель исследования входит: определить, является ли выполнение языковой множественности плеоназм естественной необходимостью, определить способы реализации множественности плеоназмов. В исследовании используются описательный, излагательный и фактический методы анализа. В результате исследования было обнаружено, что языковое разнообразие в плеоназмах выражается одиннадцатью различными способами. Тот факт, что методы выражения множественности в феномене плеоназма иногда используются в сочетании, чтобы выделить значение выражения, аргументативное определение которого выражает конкретными примерами, определяет специфику результатов. Результаты исследования могут быть использованы в науке и практике - при обучении стилистике и анализу языка художественной литературы.

Ключевые слова: плеоназм; именной плеоназм; парафраза; фразеологический плеоназм; интенсив; идиома; идентификатор.

WAYS OF EXPRESSING PLEONASMS

Ways of expression through the pleonasm of the plural form of language are the subject of research. The aim of the study is to determine whether the fulfillment of the linguistic plurality of pleonasm is a natural necessity, to determine the ways of realizing the plurality of pleonasm. The study uses descriptive, narrative and factual methods of analysis. The study found that linguistic diversity in pleonasm is expressed in eleven different ways. The fact that the methods of expressing plurality in the phenomenon of pleonasm are sometimes used in combination to highlight the meaning of the expression, the argumentative definition of which expresses by specific examples, determines the specificity of the results.

The research results can be used in science and practice - in teaching the style and analysis of the language of fiction.

Key words: *pleonasm; noun pleonasm; paraphrasical pleonasm; phraseological pleonasm; intensive; idiom; dentifier.*

Плеоназмдар – лингвистикадагы актуалдуу проблемалардын бири. Анын тилдеги ашыкчалыкты, арбындыкты туюндуруучу каражаттар системасында алган орду өзгөчө. Ал тилдин ой-пикирди толук, даана, экспрессивдүү жана көркөм берүүгө умтулуусунан көрүнөт. Б.А. Серебренников белгилегендей, тилдик арбындык “пикир алышуу процессинде жаралат. Кайсы гана тилде болбосун, сүйлөөчү ой-пикирин экинчи тарапка толук жеткизе түшүндүрүп берүүгө умтулат” [1]. Плеоназмдар, көп сөздүүлүк тил үчүн маанилүү экендигин, алар кабар жеткирүүнү кечендетип, тил элементтерин көбөйтүп турганы менен, түшүнүктүн дагы да анык болушуна өбөлгө түзөрүн И. А. Гальперин өзгөчө белгилеген [2].

Плеоназмдарда тилдик арбындык көрүнүшү ар түрдүү ыкмалар аркылуу туюндурулат. Мына ошол бөтөнчөлүктөрүнө карай аларды түрлөргө ажыратууга болот.

I. Түгөйлөрү атооч сөздөрдөн болгон синонимдеш плеоназмдар: *аргымак ат, кас душман, кур бекер, шам чырак, ажайып укмуш, ак буурул, ак боз, оор салмактуу, көктөм жаз* ж.б. Мисалы: 1) **Аргымак ат** арыбайт, бел болбосо. 2) Эмнени айтасың, **ажайып укмуштун** баары Цейлондо. 3) Ойноктогон **ак боз ат** эч жерден дүрбүнүн көзүнө илешпей койду. 4) Көрсө, ал менен өмүрүмдүн **көктөм жазы** экен.

Мисалдардан көрүнүп тургандай, синонимдеш сөздөрдү плеоназмдык түгөй катарында жупташтырып колдонуу ошол синонимдердин бири туюндуруп турган түшүнүктүн тек гана кайталануусу эмес. Синонимдердин контекстте максатка ылайык түгөйү менен бирге пайдаланылышы жеке колдонулгандыгына караганда ой-пикирди ачык-айкын жана жеткиликтүү берүүгө чоң мүмкүнчүлүк түзөт.

Синонимдерден уюшулган плеоназмдардын курамындагы компоненттеринин бири **-сыз** мүчөлүү катыштык сын атоочтордон, тангыч антонимдерден да болот. Тангыч антонимдер тактоо, күчөтүү натыйжасына жетишүү үчүн кызмат кылат: Мисалы: 1) *Кереги жок, кереги жок башканын, керек мага кирсиз тунук асманым*. 2) *Чайыттай кирсиз эч жери, сагынган адам эстери*.

Байкалып тургандай, аталган мүчө антонимдик катыштагы сөздөргө плеонастикалык сапат тартуулап, маанилик жактан өз ара конкреттүү сапатты күчөтүп берүү үчүн пайдаланылган.

II. *Логикалык жактан мааниси жакын сөздөрдөн уюшулган плеоназмдар*. Мындай плеоназмдар багындыруучу компоненттин маанисин конкреттештирүү үчүн ага логикалык жактан семантикасы жакын сөздүн аныктооч сыпатында айкалышып келишинен жасалат. Бул түзүлүштөгү плеоназмдардын түгөйлөрү кээде бир сөз түркүмүнөн (*темир чынжыр, кулак сөйкө, бала бакча аңыз кеп*) түзүлсө, басымдуу учурларда эки башка сөз түркүмүнө (багыныңкы компоненти сын атоочко, багындыруучу компоненти зат атоочко) тиешелүү болот. Мисалы: 1) *Спектаклдин музыкасынын түп нускасы сакталганы менен, аны эстрадалык жанрда иштеп чыккан эле*. 2) *Маданият үйлөрү малканага айланды, жеке менчикке сатылды*. 3) *Шердене түшкөн Каражаак купуя сырын ортого салды*. 4) *Биздин чыгармачылык тагдырды ошолордун жеке амбициясы чечип калды*.

III. Плеоназмдардын тутумунда парафразалар да дагы колдонула берет же плеоназмдардын багынынкы компонентинин курулуш материалы парафразалардан да болот. Парафразалык эмес плеоназмдарда биринчи компонент экинчисине карата күчөтүү тактоо, толуктоо маанисин кийирсе, парафразалык плеоназмдарда алдынкы түгөй кийинки түгөйгө карата сыпаттама мааниде колдонулат: *көптү көргөн кексе, куйкум сүйлөгөн куудул, эс акылынан ажыраган манкурт* ж.б. Мисалы: 1) *Мен бийлик бутагында иштеген чиновник эмесмин.* 2) *Шайлоонун шары алдын ала даярдалган сценарий боюнча өтүп жатты.* 3) *Жаңы Салык Кодексин төгөрөгү төп келишкен идеялдуу дегенге болбойт.*

Компоненттеринин бири парафразалардан уюшулган плеоназмдарда багынынкы түгөй багындыруучу түгөйдүн сыпаттама түшүндүрмөсү катары келет. Мисалы: 1) *Күлүк таптап чапкан саяпкерлерди, кыраан таптап салган мүнүшкөрлөрдү, тайган агытып, аскадан аркар аткан мергендерди Чыныбек өзүнө коңшу кондурут.* 2) *Мурза Гапаровдун искусствого, адабиятка мамилеси ушундай, куду бак өстүргөн багбанга окшойт.* 3) *Поэзия дегенибиз катып калган догма болбостон, дайыма өсүп-өнүгүп, кыймылда болуп турушу керек го.* 4) *Далилдөө эч талап кылбаган аксиома – мен үчүн ак сүйүүм.*

Берилген мисалдарда парафразалык түрмөктөр (күлүк таптап чапкан, тайган агытып, аскадан аркар аткан, бак өстүргөн, катып калган, далилдөө эч талап кылбаган) аныкталгычтарына (саяпкерлер, мүнүшкөрлөр, мергендер, багбан, догма, аксиома) ыкташа байланышып, аларда камтылган мааниге окурмандын назарын буруу максатында колдонулуп, багындыруучу түгөйлөрүнө (аныкталгычтарга) сыпаттама мүнөздө түшүндүрмө берип, өздөрү катышкан кичи тексттердин көркөмдүүлүгүн арттырып турган эстетикалык зарыл каражат катары келе алды.

Парафразалык плеоназмдар көркөм чыгармаларда көп кездешет. Алар аныкталуучу компонентинин мааниси аны коштоп турган аныктоочу тарабынан сыпаттама таризде күчөтүлүп берилген стилистикалык боектуу тил каражаттарынын тизмеги болуп эсептелет.

IV. Плеоназмдардагы “артыкбаштык” анын *составдык элементтеринин бири катары фразеологизмдердин келиши* аркылуу да туюндурулат. Фразеологизмдерге мүнөздүү образдуулук жана экспрессивдүүлүк алардын көркөм чыгармаларда, оозеки кепте кеңири колдонулушун шарттап турат. Тилдик өзгөчө туюнтма болгон фразеологизмдер плеоназмдардын түптөлүшүндөгү ийкемдүү стилистикалык каражат болуп саналат. Фразеологиялык плеоназмдарда түшүнүк таамай чагылдырылып, ой-пикирдин образдуулугу, элестүүлүгү артат. Мисалы: 1) *Жашы өйдөлөгөн сайын, Мао Цзедун кылдан кайкым тапкан ашкере шекчил боло баштады.* 2) *Битин сыгып, канын жалаган зыкым адам экендиги кебетесинен эле көрүнүп турбайбы.* 3) *Бул учурдан эшик көзгө сайса көрүнгүс караңгы эле* (“ЖА” 13.03.2009). 4) *Арсен Саманчин мына ошол көк мелжиген бийик тоолорго багыт алды.*

Келтирилген мисалдарда адамдагы терс сапатты туюндуруучу *шекчил, зыкым* сөздөрүнө маанилеш фразеологизмдердин (*кылдан кыйкым тапкан, битин сыгып канын жалаган*) жарыш колдонулушу менен ой-пикир элестүү, таамай жана көркөм берилген.

Үчүнчү мисалда *көзгө сайса көрүнгүс* фразеологизми “караңгылык” маанисин өзгөчө күчөтүп турса, соңку мисалда *бийик* сөзүнө маанилеш фразеологиялык бирдик (*көк*

мелжиген) аныкталгычта камтылган маанини (“бийиктикти”) бир кыйла элестүү чагылдырууга өбөлгө түздү.

Плеоназмдарды кепте даяр материал катары колдонулган фразеологиялык айкалыштардан ажыратуу зарыл. Фразеологиялык плеоназмдар сүйлөм тизмегинде фразеологиялык сөз айкашына удаа ошол фразеологизмдин маанисин күчөтүп турган синонимдеш сөздүн же экинчи бир сөз тизмегинин катар келиши аркылуу уюшулат. Фразеологизмдер менен бир контекстте бирге колдонулган мындай тил бирдиктерин окумуштуу Ш. Балли «идентификатор» деген термин менен атаган [3].

Демек, фразеологизмдердеги конкреттүүдөй көрүнүп турган абстрактуу маанинин ага жанаша келген башка бир тилдик каражаттардын жардамы менен чечмеленип берилиши фразеологиялык плеоназмдардын жаралышын шарттайт. Ошондуктан «оозеки кепте да, жазуу кепте да фразеологиялык сөз айкашына улай ошол эле айкаш туюндурган маанини, же ага жакын маанини билдирген сөз же сөз айкашы да айкашып келе берет: *көз байланган күүгүм, көзгө сайса көрүнгүс караңгылык, чычкан мурду жөргөлөгүс жыш токой...*» [4].

Фразеологиялык плеоназмдардын пайда болуу себеби кокустуктан эмес. Кепте баяндоонун максатына шайкеш келе турган ыргакты түзүү, фразеологизмдеги күчөтүлгөн маанини (көпчүлүк фразеологизмдердин мааниси табиятынан эле күчөтмөлүү болору белгилүү) андан да күчөтүп берүү, ой-пикирдин образдуулугун, экспрессивдүүлүгүн арттыруу сыяктуу семантика-стилистикалык муктаждык кеп жаратуучуну бир контексттик чөйрөдө фразеологизм менен анын синонимдик катыштагы эквивалентин чогуу пайдаланууга, жарыш колдонууга түртөт.

Фразеологиялык плеоназмдар кадыресе плеоназмдардан фразеологизмдерге мүнөздүү образдуулугу, экспрессивдүүлүгү, кадимки плеоназмдарга салыштырмалуу эмоционалдуу көркөмдүк касиети бир кыйла жогорку деңгээлдеги артыкчылыктарга ээ болуп тургандыгы, компоненттердин алган ордунун туруктуулугу сыяктуу бөтөнчөлүктөрү менен өзгөчөлөнүп турат.

Фразеологиялык плеоназмдарда фразеологизм менен идентификатордун контакт абалында катарлаш келиши бир караганда артыкбаш сыяктанып туюлат. Бирок ошол «артыкбаш» элемент фразеологиялык тизмектин маанисин тактап, толуктап, күчөтүп, экспрессивдүүлүгүн арттырып турат. Мисалы: 1) *Кабыргасы ката элек жаш кезинде жумуш издеди.* 2) *Мүнөзүн карасаң, мурутуна муз тоңбогон шайдоот жигит экен.* 3) *Бекей таеженин көнүлү чак болгон күндөрү сейрек. Көбүн эсе жылдызы жерге түшүп томсоруп жүргөнүн көрөсүң.* 4) *Козголууга дармансыз. Каны катып, суусан турат.* 5) *Там ичи көчкү баскандай жымжырт боло түштү.* 6) *Азыркы кыргыз теле-радиосундагы продюсерлер өзүн-өзү билип, өтүгүн төргө илип калышты.* 7) *Элибиз эгемендүүлүккө ээ болгону, өзүн-өзү билип, өтүгүн төргө илген ээн баштар күн санап арбын баратышы коомчулукту өтө өкүндүрөт.* 8) *Бирок кийинки эле окуялар кыргыздардын жакасын карматып, төбө чачын тик тургузду.* 9) *Сталиндик репрессиялардын курмандыктарынын саны канча болгонун азыр эч ким так айта албайт. Аны эч ким аркасынан түшүп иликтеген эмес. Ал эми иликтейм дегендин канатын кыркып, жүрөгүнүн сары суусун алып коюшкан.* 10) *Абышка-кемпирдин ал баласы чырма этип кирпик талдырбаган, чычканга кебек алдырбаган бала эле.* 11) *Муну угуп кадимкидей ыйлагым келди. Каңырыгым түтөп, күйбөгөн жерим күл болду.*

Көрүнүп тургандай, алгачкы эки сүйлөмдө *жаш*, *шайдоот* сөздөрү айкалышып келген фразеологиялык бирдиктин маанисин чечмелеп, аларга толуктук, тактык киргизип турса, кийинки үч мисалда *томсоруп*, *суусап*, *жымжырт* деген сөздөр лексикалык маанилерине жараша фразеологизмдердеги өтмө маанини чечмелөө менен бирге, алардын экспрессивдүүлүгүн-эмоционалдуулугун күчөтүү милдетин да аткарып турат.

Алтынчы мисалда *өзүн-өзү билүү* деген сөз айкашында камтылган “*бейбааштык*, *адесиздик*, *тартинсиздик*” маанилери ал сөз айкашына катарлаш келген фразеологизм (*өтүгүн төргө илүү*) аркылуу таасын чагылдырылса, жетинчи сүйлөмдө ошол эле фразеологизмден кийин ага удаалаш дагы бир туруктуу сөз айкашынын (*ээн баш*) катарлаш келиши менен адамдагы терс сапатты туюндурган жогорудагы маани ого бетер тереңдетилип, күчөтүлүп берилген. Сегизинчи жана тогузунчу мисалдарда жарыш колдонулган фразеологизмдер да ой-пикирди толук кандуу, эмоционалдуу жеткирүүгө өбөлгө түздү.

Атоочтук түрмөк структурасындагы *чычканга кебек алдырбаган* фразеологизми да онунчу сүйлөмдө өзүнө турпатташ, синонимдеш түгөйүнүн (*чырп этип кирпик талдырбаган*) маанисин андан бетер тереңдетүү аркылуу жалпы фразеологиялык плеоназмдын компоненттери бирдей ыргактык бөлүктөргө ажырашына, муундардын теңдештигин камсыздоого мүмкүнчүлүк жаратты.

Акыркы он биринчи мисалда *күйбөгөн жерим күл болду* фразеологизми өзүнөн мурдагы туруктуу сөз тизмеги (*каңырыгым түтөн*) менен биргеликте каармандын психологиялык абалын ташка тамга баскандай так, элестүү чагылдырып берүүнүн өзгөчө стилдик каражаты катары келди.

Ошентип, кепте эки же андан ашык фразеологизмдердин же фразеологизм менен ага маанилеш сөздүн, сөз айкашынын удаа колдонулушунан фразеологиялык плеоназмдар жаралат. Фразеологиялык айкалышка синонимдеш экинчи бир сөздү же «фразеологизмдерди жарыш колдонуунун натыйжасында маани күчөйт, образдуулук артат. Айтылып жаткан ойго угуучу же окуучунун көңүлү өзгөчө бурулат. Көркөм чыгармаларда болсун, оозеки кепте болсун, фразеологизмдердин мындайча кабат, удаа айтылып, алардын маанилеш сөз менен жарыш колдонулушу каармандардын сапаттарын ачууда өзгөчө таасирдүүлүккө ээ болот» [5].

V. Айрым плеоназмдарда *компоненттеринин бири кош сөздөрдөн* болот: *кары-картаң чалдар*, *ушак – айың кеп*, *уруттук каада-салттар*, *жарды-жалчы кедей*, *ата-энесиз жетим*, *үй-жайы жок мусапыр* ж. б. Мисалы: 1) *Кыздар сүйсө жигитти ушак-айың кеп кылат*. 2) *Жарды-жалчы кедейлер жаралбаган кем болуп*. 3) *Сен жок болсон, окшоп кетем ата-энесиз жетимге*. 4) *Башка жакта уруттук каада-салттар мыйзам менен эриши-аркак...* (“КР” 13.03.2008). Үчүнчү сүйлөмдө –*сыз* мүчөсү кош сөздү түзүп турган компоненттердин (*ата-эне*) экөөнө тең тиешелүү болсо, ал эми төртүнчү сүйлөмдө *каада-салттар* кош сөз плеоназмды уюштурган составдык элементтердин негизги бөлүгү катары келди. Демек, плеоназмдарда колдонулган кош сөздөр предметти, көрүнүштү конкреттештирип берүүгө өбөлгө түзөт.

VI. Плеоназмдардын *багыныңкы компоненти бир эле сын атоочтун толук жана башкы муунунан кыскартылып алынган формасын чогуу колдонуу аркылуу* да түзүлөт. Багынуучу түгөй морфологиялык жол менен жасалган күчөтмө даражадагы сын атоочтордон да болот. Мында аныктоочтук функциядагы сын атоочтун башкы муунунун

кайталанып келиши менен аныкталгычта камтылган маани күчөтүлөт, такталат: *жапжаш бала, жапжашыл шибер, капкара ынды капкара ыш, аппак кар, кыпкызыл кан* ж.б. Мисалы: 1) *Карачы, ушундай жапжаш баладан чыккан сөз канча ойлондурду.* 2) *Алар жапжашыл шиберде көпкө отурушту.* 3) *Ангыча капкара ынды кулдар бутунун учу менен жүгүрүп кызмат кылышты.* 4) *Кай бири түтөп, шишеси капкара ыш болуп да калган.*

Мисалдарда логикалык жактан ашыкча катары туюлган *жапжаш, жапжашыл, капкара* сөздөрү ойду толук, анык жеткирүүгө мүмкүндүк түздү.

Плеоназмдарда кайталоонун жогорудагыдай интенсив (*кыпкызыл, капкара, жапжашыл*) түрүндө гана эмес, кайталама кош сөз түрүндө да колдонулушу негизги белгини күчөтүп берүүгө өбөлгө түзөт. Мисалы: 1) *Ак боз ат минген карылык али артуу-артуу ашуунун ары жагында эле.* 2) *Тестиер кызы көзү менен көрүп олтурса, жик чыкпай калчу беле. Айың-айың сөз болот. Айылдагы ар кимге жетет.* 3) *Атаганат! Ушу азыр сарай толгон эл болуп, алар дүңгүрөтө кол чаап, десте-десте гүлдөрдү сахнага ыргытса.*

Бул мисалдарда кайталама кош сөздөр – *артуу-артуу, айың-айың, десте-десте*. Алар багындыруучу компоненттери аркылуу белгилүү болуп турган мааниге дааналык, тактык киргизип турат.

VII. Плеоназмдардын багынуучу бөлүгүнүн дагы бир тобун *курунды -дай* мүчөсүнөн жасалган тил каражаттары түзөт. Алар негизги сыңар менен синонимдик катышта болот. Мындай жол менен туюндурулган плеоназмдарда салыштыруу мааниси баарынан көбүрөөк идиомалар (*аттын кашкасындай, алакан отундай, жууган чүпүрөктөй, куштун уйкусундай, бышкан гиластай*) жана катыштык сын атоочтор (*сүттөй, тарашадай, кундуздай*) же болбосо этимологиясы күңүрттөгөн сөздөр (*тамашадай кичине, Атантайдай жоомарт, Алпамыштай дөө*) аркылуу берилет. Мисалы: 1) *Кайран киши, элине күлүк аттын кашкасындай таанымал киши турбайбы!* 2) *Бишкек алакан отундай чакан шаар эмеспи, кыбыр эткениң көз жаздымда калбайт.* 3) *Өңү жууган чүпүрөктөй бопбоз.* 4) *Бала төрөгөндөн бери Сейденин уйкусу куштун уйкусундай сергек.* 5) *Өңү да бышкан гиластай иреңдүү, акыл-эси данектей.* 6) *Ошол учурда үйдөн тарашадай арык кемпир чыга келди.* 7) *Сулуу жүзүнүн, ай далысын жапкан кундуздай кара чачынын сыны кетти.*

Жогорудагы мисалдарда багындыруучу компоненттер (*таанымал, чакан, бопбоз, сергек, иреңдүү, арык, кара*) берген түшүнүк багынуучу компоненттер (*күлүк аттын кашкасындай, алакан отундай, жууган чүпүрөктөй, куштун уйкусундай, бышкан гиластай, тарашадай, кундуздай*) аркылуу салыштырма жол менен элестүү чагылдырылды.

VIII. Плеоназмдарда арбынчылыктын берилишинде жогоруда аталып өткөн ыкмалар дайым эле айрым-айрым колдонула бербейт. Кээде туюнтманын маанисин күчөтүү максатында бул жолдордун экөө же андан көбү аралаш пайдаланылышы да мүмкүн:

а) идиома, ага маанилеш сөз жана плеоназмдагы негизги компонент: *как эткен карга, кук эткен кузгун жок / эн / талаа; он гүлүнөн бир гүлү ачыла элек / жаш / кыз; чыт курсак / ойноо / бала; көз байланган / кечки / иңир* ж.б.;

б) парафраза, анын синонимдеш түгөйү жана багындыруучу сөз: *акыл токтото элек / жаш / бала; өмүрүндө бирөөгө өйдө карабаган / жоош / момун;*

в) жарыш колдонулган идиомалар жана алар аркылуу мааниси толукталып турган үчүнчү сөз: *адалдан түгү жок / итке минген / томож ж.б.;*

г) салыштырма конструкция маанилеш сөзү жана аныкталуучу компоненти менен: *кырчындай / жаш / бала; көөдөй / караңгы / түн* ж.б. Мында да жогорудагылардай эле плеоназмдын үчилтиги жаралды, тагыраак айтканда, –*дай* формалуу сын атоочтор (*көөдөй, кырчындай*) сапаттык сындардагы, ал эми сапаттык сын атоочтор (*жаш, караңгы*) багындыруучу компонентте (*бала, түн*) камтылган маанини тереңдетип келди. Мисалы: 1) *Оргочор айлына көз байланган кечки иңирде келдик.* 2) *Өмүрүндө бирөөгө өйдө карабаган жоош момун өңдөндү.* 3) *Адалдан түгү жок итке минген томяктар да мында көчүп келишти.* 4) *Көөдөй караңгы түндө кантип өзү жалгыз келгенин ойлогондо азыр да титиреп кетет.*

Ошентип, плеоназмдар өздөрүнүн семантикалык маанисин ар кыл жолдор, түрдүү грамматикалык формалар аркылуу туюндурат.

Жыйынтыктар:

1. Плеоназмдардын семантикалык мааниси ар кыл жолдор, түрдүү грамматикалык формалар аркылуу туюндурулары мисалдардын негизинде ачылып берилди;

2. Татаал структурадагы плеонастикалык айкалыштар турмуштук муктаждыктан улам жаралгандыктан, тилдик норма катары саналары фактылар аркылуу белгиленди.

Колдонулган адабияттар:

1. **Серебренников, Б.А.** Об относительной самостоятельности развития системы языка [Текст] / Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1968. – 46 с.
2. **Гальперин, И.Р.** Информативность единиц языка [Текст] / И.Р. Гальперин. - М.: Высш. шк., 1974. – 97 с.
3. **Балли, Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Ш. Балли.- М.: Иностран. Лит., 1955. – 57 с.
4. **Ормонбекова, А.** Тилдик бирдиктерди лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө / А. Ормонбекова. - Б.: Бийиктик, 2010. – 167 б.
5. **Сапарбеков, А.** Кыргыз тили. 10 – 11 класстар үчүн окуу китеби [Текст] / А. Сапарбеков. – Б.: Мектеп, 2003. – 293 б.

Поступила в редакцию 15.05.2021г.

УДК: 81¹ 373. 612. 4

Мамутов М.Т.

канд. филол. наук, доцент Ошского государ. универ., Кыргызская Республика

Жумабаева А.Т.

препод. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

ПЛЕОНАЗМДАРДЫН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Изилдөөнүн предмети – зат атоочтук плеоназмдардын компоненттеринин маанилик байланышына ылайык түптөлгөн лексика-семантикалык топтор. Изилдөөнүн максаты кыргыз тилин деги плеоназмдарды семантикалык жактан лексика-семантикалык топторго классификациялоонун негизинде плеоназмдар тилде системалуу уюшуларына чып көрсөтүү болуп саналат. Изилдөөдө фактылык материалдарды талдоо, топтоштуруу методу колдонулду. Изилдөөдөн алынган натыйжалар, тыянактар катары зат атоочтук плеоназмдардын жыйырма төрт лексика-семантикалык тобу ачылып берилгендиги эсептелет.

Багындыруучу компонентин зат атоочтор түзгөн плеоназмдардагы негизги семантикалык талаа «адам», «турмуштагы заттар жана предметтер чөйрөсү», «табият көрүнүштөрү», «абстракттуу кубулуштар» сыяктуу тематикалардан турары аргументтүү белгилениши изилдөөдөн алынган натыйжалардын, тыянактардын өзгөчөлүгүн белгилейт. Изилдөөнүн натыйжаларын, корутундуларын илимде жана практикада пайдаланууга – семасиологияны окутууда жана көркөм чыгарманын тилин талдоону өздөштүрүүдө колдонууга болот.

Негизги сөздөр: плеоназм; плеонастикалык тизмек; зат атоочтук плеоназм; лексика-семантикалык топ; семантикалык талаа.

ЛЕКСИКА-СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПЛЕОНАЗМОВ

Предметом исследования являются лексико-семантические группы, сгруппированные по семантическому соотношению компонентов именной плеоназмы. Цель исследования состоит в том, чтобы показать систематическую организацию плеоназмов в языке на основе семантической классификации плеоназмов кыргызского языка в лексические и семантические группы. В исследовании использован метод анализа фактического материала. Результаты исследования позволяют предположить, что в качестве выводов были выявлены двадцать четыре лексико-семантические группы именных плеоназмов. Основное смысловое поле в плеоназмах составляют такие темы, как «человек», «сфера предметов и предметов в жизни», «явления природы», «абстрактные явления» и подчеркивает выводы, и основы взятые из тематических и аргументических исследований. Результаты исследования могут быть использованы в преподавании семиотики и при анализе языка художественной литературы.

Ключевые слова: плеоназм; плеонастическое сочетание; именной плеоназм; лексико-семантическая группа; семантическое поле.

VOCABULARY-SEMANTIC CLASSIFICATION OF PLEONASMS

The subject of the research is the lexico-semantic groups, grouped according to the semantic ratio of the components of the nominal pleonasm. The aim of the study is to show the systematic organization of pleonasms in the language based on the semantic classification of the pleonasms of the Kyrgyz language into lexical and semantic groups. The study used method of analysis of factual material. The results of the study suggest that twenty-four lexico-semantic groups of nominal pleonasms were identified as conclusions. The main semantic field in the pleonasms is made up of such topics as "man", "the sphere of objects and objects in life", "natural phenomena", "abstract phenomena" and emphasizes the conclusions and foundations taken from thematic and argumental studies. The research results can be used in science and practice, in teaching semiotics and in the analysis of the language of fiction.

Key words: pleonasm; pleonastic combination; nominal pleonasm; lexical-semantic group; semantic field.

Плеоназмдар бүгүнкү күнгө чейин табиятынын татаалдыгы менен илимпоздордун кызыгуусун туудуруп келет. Бул маселеге түркологияда алгачкылардан болуп Г. Ф. Благова кайрылып, түрк тилдериндеги аффиксалдык плеоназмдарды салыштырма-тарыхый жана ареалдык-лингвистикалык жактан талдоого алган [1]. Айрым түркологдор (Н. К. Дмитриев [2], А. К. Боровков [3], Э. В. Севортян [4]) тил илиминин бул же тигил бөлүмүн изилдөөгө алган эмгектеринде плеонастикалык айкалыш туурасында учкай болсо да, сөз кылып өтүшкөн. А. Болганбаев казак тилиндеги зат атоочтук синонимдерге багышталган эмгегинде маанилеш кош сөздөр менен плеоназмдарды ажыратып карап, “плеоназмдардын тилдеги ролун, жасалыш ыктарын үйрөнүүнүн теориялык жана практикалык мааниси чоң экендигин, бул тема өз алдынча иликтөөнү талап кыларын” белгилеп кеткен [5]. Славян тилдеринде плеоназмдар кептик артыкбаштыкты

пайда кылуучу кызматсыз кыстырынды жана мите сөздөрдү изилдөөдө кошо каралып өткөн [6].

Азыркы кыргыз тилиндеги плеоназмдарды семантикалык жактан талдоо алардын тилде системалуу түрдө уюшула тургандыгын көрсөтөт. Ошондой эле лексикалык плеоназмдардын компоненттеринин маанилик байланышына ылайык лексика-семантикалык топторго (ЛСТ) бөлүштүрүүгө мүмкүндүк берерин ырастайт. Плеоназмдар ар түрдүү түзүлүштө келет, ашыкчалыкты туюндуруунун ар кыл ыкмалары менен жасалат жана ар башка функционалдык топторго таандык болот.

Изилденип жаткан материалдарды талдоого алуу атооч сөз түркүмдөрүнүн базасындагы лексикалык плеоназмдар семантикасы боюнча ар түркүн экендигин жана курчап турган чөйрөнүн көптөгөн жактарын кеңири камтый ала тургандыгын көрсөтөт. Атоочтук плеоназмдардын маанилик жагына сереп салганда, негизинен, алар «*адам*» түшүнүгүнүн тегерегиндеги, башкача айтканда, адамдын сапаты, мүнөзү, сырткы келбети, адамдардын жаш-курактык, социалдык, үй-бүлөлүк ж.б. топторун бөлүп көрсөтө турган лексика-семантикалык тайпаларга кире тургандыгын баса белгилөөгө болот.

Плеоназмдарды тилдик система катарында семантикасы боюнча багындыруучу компонентине карата классификациялайбыз. Мында жетектөөчү компоненттин кайсы сөз түркүмүнөн экендиги эске алынат.

Биз изилдөө ишибиздин максатына ылайык зат атоочтук плеоназмдарды лексика-семантикалык топторго жетектөөчү түгөйлөрүнө карай бөлүштүрөбүз. *Багындыруучу компоненти зат атооч сөз түркүмүнөн түзүлгөн лексикалык плеоназмдар* жалпы жонунан бир канча лексика-семантикалык топторго ажырайт:

Биринчи ЛСТ – жаш өзгөчөлүктү аныктап турган плеоназмдар.

а) «*бөбөктөр*»: *кичинекей бөбөк, ымыркай бала, кичинекей наристе, жаш наристе, наристе бала, жаңы төрөлгөн ымыркай, кичинекей бөбөк* ж.б. Мисалы: 1. ***Ымыркай баланы өптөйт.*** 2. ***Жаңы төрөлгөн ымыркайдан тартып чоң адамдарга чейин концерттин күбөсү болушту.***

б) «*балдар*», «*кыздар*»: *чыт курсак бала, мадыра баш балдар, кичинекей бала, майда балдар, беш көкүл кыз, жаш бала, жаш кыз, секелек кыз, секелек селки, жаш жеткинчек* ж.б. Мисалы: 1. ***Мен таякең Ысмайылмын. Биздикинде жүргөндө сен секелек кыз болчусуң.*** 2. ***Мадыра баш балдар, беш көкүл кыздар чымын-куюн болуп жетип келишти.*** 3. ***Бүгүнкү жаш жеткинчек – эртеңки келечектин, мамлекеттин ээси.*** 4. ***Жаздын күнү жаш баладай.***

Белгилеп кетүүчү жагдай, *чыт курсак бала, мадыра баш балдар, беш көкүл кыз* плеоназмдарынан улуттук психология, улуттук аң сезим чагылып турганын көрө алабыз. *Чыт курсак* фразеологизми “*ымыркай менен тестиерлердин ортосундагы, бир жаштан алты-жети жашка чейинки балдардын*” курагынын аталышын [7] билдирип, бул курактагы эркек балдарга карата гана колдонулса, *мадыра баш* “*кагылбаган, али жаш, аркы-беркинин жете түшүнө элек, тажрыйбасыз*” [7] деген маанилерди туюндуруп, уул балдарга карата пайдаланылат. Ал эми “*эс тартып, бойго жетип калган, турмушка чыга элек кыз*” [7] түшүнүгүн билдирүүчү *беш көкүл* туруктуу сөз тизмеги кыз балдарды сыпаттоодо (илгери бой жеткен кыздар чачын беш өрүм кылып өрүп жүрүшкөн

колдонулат. Мисалы: *Танабай Жайдарды ушул сыйкырдуу өнөрү үчүн беш көкүл кыз кезинде сүйүп алган.*

в)«*жааштар*»: *жааш өспүрүм, боз бала, боз улан, жааш жигит, жааш селки, жааш келин, жааш келинчек* ж.б. Мисалы: 1. *Жүрөккө жүрөк кыналса, жааш селки аны кыябы.* 2. *Закымдады кыз улам, жакындады боз улан.* 3. *Жааш жигит, тереземди жойлобогун.* 4. *Бир көргөндө эле жигиттердин көз жоосун алган жааш келиндин ысымы. – Седеп.*

г)«*карылар*»: *картаң чал, кары кемпир, аксакал карыя, карт абышка, аксакал абышка, аксакалдуу абышка, улгайган карыя, улгайган карылар, тиш каккан карылар, ээги түшкөн кары* ж.б. Мисалы: *Алжыган картаң чал он тогуздагы жааш кызды сүйүп калат. Анын эмнеси жакшы?*

д)“*курдаштар*”: *тең курбу, теңтуш курбу, үзөңгүлөш өскөн курдаш, бирге өскөн курдаш* ж.б. Мисалы: *Сенин атаң Карыбек баатыр менен заманында үзөңгүлөш өскөн курдаш* элек.

Экинчи ЛСТга адамдын социалдык абалын туюндурган плеоназмдар кирет: *колунда бар бай, бай-манап, итке минген томаяк, кара таман кедей, жалчы кедей, батрак кедей, чор таман кедей, жарды-жалчы кедей, үрүп чыгар ити жок жакыр, мискин бечара.* Мисалы: 1. *Анан эки эшегинен башка үрүп чыгар ити жок жакыр* үйгө кимдин келин болгусу келсин да, ким каалап кызын берсин. 2. *Карып, мискин бечара* даарат алган аккан суу.

Мискин сөзү “*бей-бечара, байкуш, карып, тентиген жайсыз адам*” маанисин берет [7]. Жогорудагы ыр сабында ал сөз плеонастикалык түгөйүнө (*бечара*) айкалышып келиши менен, түшүнүк конкреттештирилген.

Адамдын социалдык абалын туюндурган плеоназмдардын дээрлик бардыгы өткөн доорлордогу социалдык теңсиздикке байланыштуу пайда болгондуктан бүгүнкү күндө эскирген сөз катарында колдонулуш чөйрөсү чектелген. Алар акын-жазуучулар тарабынан стилистикалык максатта ошол доорду мүнөздөгөн чыгармаларда кездешет. Мисалы: 1. *Кара таман кедейдин минтип кубулганы жаманбы?* 2. *Алыкулга окшогон далай бай-манаптын балдарын иретке чакырган жок.*

Үчүнчү ЛСТны адамдын кесибин, аткарган кызматын тактап, шык-жөндөмүн, талантын күчөтүп көрсөтүүчү плеоназмдар түзөт: *мамлекеттик чиновник, жеке ишкер, аранжировщик-музыкант, төкмө акын, ак таңдай акын, жез таңдай акын, көзгө атар мерген* ж.б. Мисалы: *Мамлекеттик чиновник* катары учурунда “*Алга, Кыргызстан*” партиясына мүчө болгом.

Төртүнчү ЛСТ тууган-туушкандык же жакын катыштагы адамдар тобун билдирген, б.а., тааныш-тамырлык, бирге турмуш кечиргендик ж.б.у.с. маанилерди туюндурган плеоназмдарды бириктирип турат: *агайын тууган, бир боор тууган, өмүрлүк жубай, өмүрлүк жар, байбиче катын, никелеп алган аял* ж.б. Мисалы: 1. *Басса-турса кудайга жалынат, никелеп алган аялынан башкага ыклас түшүрбөйт.* 2. *Сен менин өмүрлүк жарымсың.*

Бешинчи ЛСТга жеке адамды жынысына карай дааналап көрсөтүү максатында колдонулган плеоназмдар кирет: *аял киши, катын киши, кыз бала, кыз киши, зайып киши, эркек киши, эркек бала, эркек уул, уул бала* ж.б. Мисалы: 1. *Караңгыда кыз бала* сууга барбайт. 2. *Жандыктын артында жүрөбү? Эркек бала* да. *Мал ээси да.* 3. “*Жаның чыккан*

Карачач, эркек киши да төрөчү беле?” – дейт хан. 4. Сулуу кыз бала колдон түшкөн жакуттай эмеспи. 5. Эркек балдарга караганда кыз балдар эрте жетилишет.

Алтынчы ЛСТга адамдардын, кээде жаныбарлардын тобун тактап, конкреттештирип берген плеоназмдарды кошобуз: калың эл, калың журт, калдайган калың журт, күлдү журт, мүлдө журт, атпай журт, жамы журт, жалпы жамаат, бүт жамаат, жалпы эл-журт, жалпы масса, калың масса, төрт түлүк мал ж.б. Мисалы: 1. **Калың элдин астында үн сөзү жок табытты көтөрүп бараттык.** 2. **Жайлоонун көркүн кыргыз гана ачат. Ак боз үй, жайылган төрт түлүк мал.** 3. **Текебаевдин ысмы былыктарды чукулоо менен калың журтка белгилүү болгон.**

Жетинчи ЛСТ мааниси күнүмдүк турмуш-тиричилик менен байланышкан түшүнүктөрдү билдирүүчү плеоназмдардан турат:

а) **нан азыктары:** бөлкө нан, көмөч нан, наавай нан, жупка нан, патир нан ж.б. Мисалы: **Сергей Сидоров бир бөлкө нанды** көтөрүп келди. 2. **Мындай патир нандарды Сапардын айылында да жасаша турган.**

б) **“кийим-кече”:** кемер белбоо, кемер кур, галифе шым, чалбар шым, саптама өтүк, хиджаб жоолук, дура жоолук, аскер шинель, жеңи жок күрмө ж.б. Мисалы: **Бир күнү эле үйүбүзгө эскилиги жеткен аскер шинель кийген киши кирип келди.**

в) **“буюмдар, курал жарактар”:** калы килем, дасторкон, канжар бычак, чарабзал бычак, маки бычак, жабан сандык, темир чынжыр, кайыш камчы, өрмө камчы, кыл аркан, кендир аркан, лом темир, шам чырак, мамык жаздык, бешилик айры ж.б. Мисалы: 1. **“Конок келет”, - деп дүрбөштү камынып, калы килем, жаңы килем салынып.**

г) **“курулуш”:** жер үй, жер там, жер кепе, жер төлөө, барак үй, мансарда үй ж.б.

д) **“үрп-адат”, “элдик оюн”:** үлпөт той, жентек той, сүннөт той, жарманке базар, көкбөрү улак ж.б. Мисалы: **Үлпөт тойго Раймалы ага келип, домбрасын колуна алды.**

Сегизинчи ЛСТны тигил же бул заттын, нерсенин түстүк белгисин сыртынан карап түшүнүүгө боло турган плеоназмдар түзөт: **капкара ыш, кара көө, кара негр, буурул бубак, боз мунарык, боз топурак, боз чаң, ак кайың, ак чардак, ак кар, ак сүт, ак кант, ак бубак, көк шибер, көк тулаң, көк майса, жашыл шибер, көк арча, сары алтын, көк муз, көк өзөн, көк деңиз, көк жылгаяк, кызыл жалын ж.б.** Мисалы: 1. **Ошол январь бүтүндөй күндүн көзү ачылбай, боз мунарык басып, чыкыроон аяз тиштеп турду.** 2. **Ак кайың бүрдөп, ажайып аалам тиктесем.** 3. **Жердин бетин кызыл жалын каптады.** 4. **Акинай, ак кар, көк музга баратат, жээнди аткар.**

Тогузунчу ЛСТга жер рельефтеринин түрдүү белгилерин, географиялык түшүнүктөрдү туюндурган плеоназмдар кирет: **какыраган чөл, кумдуу чөл, суусуз чөл, эрме чөл, Сахара чөлү, Көк-Арт ашуусу, тамчы суу табылбаган чөл, как эткен карга, кук эткен кузгун жок эрме чөл, ээн талаа, элсиз ээ талаа, аңгыраган талаа, кең талаа, ай талаа, айдың талаа, кеңирсиген кең талаа, уч-кыйры жок ай талаа, айдын чалкар (көл) ж.б.** Мисалы: **Ошондо кең талаам, өзөнүм, тоолорум силкинип, өз элин атка мингизди.**

Онунчу ЛСТ – жемиштердин, чөптөрдүн, тал-теректердин, гүлдөрдүн, таштардын аты катары колдонулган, тектик жана түрдүк түшүнүктөгү сөздөрдүн айкалышынан куралган плеоназмдар: **кишмиш жүзүм, апорт алма, өлөң чөп, тулаң чөп, жоодар чөп, шибер чөп, жоогазын гүл, жасмин гүлү, роза гүлү, сирень гүлү, астра гүлү, чынар терек, мажүрүм тал, самби тал, моло таш, таш моло, каухар таш, нефрит таш, балбал таш**

ж.б. Мисалы: 1. **Өлөң чөп** – уйдун азыгы. 2. *Кыргызстандын финансы министрлиги нефрит ташын сатып жиберди.* 3. **Балбал таш** курман болгон жоокерлердин эстелигине арналып орнотулган.

Он биринчи ЛСТны зоологиялык түрлөрдүн аталыштарын, б.а., айбанаттарды, канаттууларды ж.б. тактап туюндурган плеоназмдар түзүп турат: *желмаян төө, желмаян айса төө, атан төө, тайлак төө, тай тайлак, нар төө, байтал бээ, айгыр ат, аргымак ат, буудан ат, качыр ат, тулпар ат, букачар, жабагы тай, текечер, айгыр эшек, аңги эшек, качыр эшек, жаш кулунчак, кумайык ит, көк жал бөрү, күлүк тайган, жапалак куш (үкүнүн бир түрү), кыраан куш, алгыр куш, тоту куш, булбул куш, ителги куш, туйгун куш, бозум түлөк куш, мекиян тоок, ургаачы тоок, сары ооз балапан, бозум түлөк балапан, темир канат балапан, баглан козу, соолук кой, сазан балык, форель балык, өтөгөн аюу* ж.б.

Он экинчи ЛСТга адамдын дене мүчөсүн, же анын белгилүү бир бөлүгүн тактап көрсөтүүчү плеоназмдар кирет: *тулку бой, тула бой, бой турпат, бой тулку, сырт турпат, сырткы турпат, бой келбет, сырткы келбет, сырткы сымбат, тышкы келбет, арка бел* ж.б. Мисалы: 1. Орко **тулку боюмду** дагы бир мертебе ченеп тиктеди. 2. Жорго ал келинди **сырт турпатынан**, басканынан эле таанычу.

Он үчүнчү ЛСТ эмоцияны, көңүл күүсүн күчөтүү маанисиндеги атоочтук лексикалык аталыштарды түзөт: *сагынычтуу кусалык, армандуу кусалык, кусалык арман, сарсанаа убайым, түбү жок (түпсүз) санаа, сарсанаа ой, сарсанаалуу ой, азап кайгы, оор кырсык, коркунучтуу балакет, шорлуу азап, чырлуу чатак, ачуулуу ыза, ачуу каар, ачуу ыза, ачуу күйүт, оор күйүт, ачуу кайгы, көздөгөн максат, көксөгөн тилек, тилеген ой-максат* ж.б.

Он төртүнчү ЛСТ адамды мүнөздөөдөгү негизги белгилерди ажыратып көрсөтүүчү жана өзгөчөлөп белгилөөчү плеоназмдарды бириктирип турат: *уятсыз бетпак, бети жок уятсыз, барып турган душман, өчүккөн душман, өчөгүшкөн душман, ашынган душман, ашынган жоо, кас душман, каршы душман, сөөк өчтү душман, аркы-беркини көп байкабаган аңкоо (аңкоолук), ачык ооз аңкоо, тиш какпаган аңкоо, сөзгө чебер, сөзгө уста, тилдүү чечен, сөзгө чечен, шордуу бечара, бечара байкуш, шордуу байкуш, бактысыз байкуш, бактысыз бечара, бешенесине ат тепкен бечара, ниети бузук арамза, ниети бузук кара ниет, айлакер арамза, арам ойлуу арамза, жаман ойлуу арамза, көрө албас ичи тар, эки жүздүү амалкөй, эки жүздүү айлакер, ниети бузук душман, кара ниет душман...* ж.б.

Он бешинчи ЛСТ аба ырайынын сезүү, көрүү органдары аркылуу кабылдана турган өзгөчөлүктөрүн, табият кубулуштарын туюндуруучу плеоназмдарды бириктирет: *айдарым жел, сыдырым жел, айдарым салкын жел, көөдөй караңгылык, түпсүз туңгуюк, ың-жыңсыз тынчтык, мемиреген тынчтык, жарык нур, жарык шоола, ак шоола, ак шоокум, чыкыроон аяз, чыкыроон суук, темир аяз, кычыраган аяз, ызгаар суук, ызгаардуу суук, ысык аптап, ысык тап* ж.б.

Он алтынчы ЛСТга диний түшүнүктөрдүн, диний майрамдардын, жомок кейипкерлеринин атын тактап түшүндүргөн плеоназмдарды кошобуз: *Жараткан Эге, Жараткан Кудай, Көкө Теңир, Жараткан Алла, Кудай Таала, Алла Таала, сапар айы, садака питир, зымырык куш, мар жылан, куптан намаз, жума намаз, багымдат намаз, жан алгыч азирейил, адам жутар желмогуз, бейкүнөө периште, күнөөсүз периште, отуз күндүк орозо, ажылык зыярат, мусулман мукмин (момун мусулман), динге берилген такыба, кас*

ибилис, азирети пайгамбар ж.б. Мисалы: 1. *Эми бул жерде өзүңдү бейкүнөө периште көрсөтүп, баштан бери көбүк чачканың актыгыңа кепил боло албайт.* 2. *Жараткан Эгем Ашым байкеден эчтекесин аябаптыр.* 3. *Караңгылык, билбейсиң, кас ибилис барганын ж.б.*

Кас ибилис плеонастикалык тизмегинин жетектөөчү бөлүгүн түзүп турган **ибилис** сөзүнүн түшүндүрмөсү мындай: *“Ибилис. Алданын буйругун аткаруудан баш тартканы үчүн жүзү карарып, Адуви Аллах (Алданын душманы) аталып, асмандан кубаланган перийтенин аты. Адамдарга түбөлүк кас, тескери, азгыргыч кара күчтөрдүн башчысы”* [7].

Он жетинчи ЛСТ – заттын негизги физикалык мүнөздөмөсүн өзгөчө белгилеп көрсөтүүчү плеоназмдар: *бийик чоку, бийик аска, бийик ашуу, чок орто, тең жарым, көк мелжиген бийик чоку ж.б.*

Он сегизинчи ЛСТны астрономиялык түшүнүктөр менен убакыт бирдиктерин так билдирген плеоназмдар түзөт: *чолпон жылдыз, үркөр жылдыз, жетиген жылдыз, сүмбүлө жылдыз, көк асман, көк мейкин, жыл он эки ай, бир күн (ай, жума) убакыт, бээ саам мезгил (убакыт), чай кайнам убакыт, кеч бешим, кара күүгүм, күңүрт күүгүм, таң азан, таң заар, кечки иңир, көз байланган кечки иңир, кечки дигер, караңгы түн, шашке маал, чак түш, чаңкай түш, кыш чилде, жай саратан, каш карайган күүгүм, эрте баар, көктөм жаз ж.б.* Мисалы: 1. *Жаңы-Арыктын жүздөгөн жардылары эрте баардан тартып эле алакандай жерлерин кетмендеп коюшчу.* 2. *Дилденин колунан кыш чилдеде муз эритер жылуулукту сездим.* 3. *Жерге жарык түшкөндөн кечки иңирге чейин бул жерде соода-сатык иштери кызуу жүрөт.* 4. *Бээ саам убакыттан соң эки жагына экиден төрт жигит ээрчиткен Балбай келатат.*

Он тогузунчу ЛСТга заттын кандайдыр бир абстрактуу белгилерин күчөтүп билдире турган плеоназмдар кирет. Мындай плеоназмдар багындыруучу компоненти, негизинен, сөз жасоочу –лык курандысынын жардамы менен уюшулган абстрактуу маанидеги зат атоочтордон болот: *кубаныч шаттык, мемиреген тынчтык, көөдөй караңгылык, айкөл жоомарттык, көз карандысыз эгемендик, аруу тазалык, туптунук тазалык, таттуу шириндик, кооз сулуулук, ажайып кооздук, нагыз чындык, нукура чындык, аңылдаган боштук ж.б.*

Жыйырманчы ЛСТны салтка, адатка айланып калган жүрүм-турум тартибин, өнөкөт болгон көрүнүштү, көнүмүштү, көнүмдү туюндуруучу плеоназмдар түзөт: *үйрөнгөн адат, көндүм адат, көнүмүш адат, көндүм иш, көнгөн адат ж.б.* Мисалы: *Күн сайын жаңыланып турбаса, сүйүү көндүм адатка айланат.*

Жыйырма биринчи ЛСТга “жашыруун сактаган ой-пикир, ички сезим, ички ой-пикир” түшүнүктөрүн туюндуруучу плеоназмдар кирет: *купуя сыр, ички сыр, жүрөктөгү сыр, жүрөк сыры, жан сыр, көмүскө сыр, жашыруун сыр, жашырын сыр, көкүрөк сыры ж.б.* Мисалы: *Анын купуя сыры ачылбай, ар кимге табышмак бойдон кетти.*

Жыйырма экинчи ЛСТ – өсүмдүктөрдүн “жаш-курагын”, “жаш өзгөчөлүгүн” тактап, бышыктап көрсөтүүчү плеоназмдар: *жааш көчөт, майда чырпык, кичине балаты, майда бадалдар, жааш чырпык ж.б.*

Жыйырма үчүнчү ЛСТ “кыйынчылык, азаптуу иш, оор иш, түйшүк, кайгы, азап, мээнет” маанилерин туюнтуучу плеоназмдарды бириктирет: *оор мүшкүл, мүшкүл иш, оор түйшүк, оор азап, чоң азап ж.б.*

Соңку жыйырма төртүнчү ЛСТГа түшүнүктү, так, элестүү туяндурган конкреттүү жана абстрактуу маанидеги плеоназмдарды кошобуз: *майрамдык салтанат, акыл насаат, кут береке, бак дөөлөт, элдик фольклор, элдик эпос, жеке менчик, эртеңки келечек, келечек тагдыр, шарт жагдай, аңыз кеп, имиш кеп, айың кеп, ушак сөз, сейил тамаша, түп башат, каалоо тилек, көздөгөн максат, көксөгөн тилек, тамаша оюн ж.б.* Мисалы:

1. *Өзүлөрүнчө сейил тамаша* куруп келишкен. 2. *Анда атактуу улакчыларыбыздын бири Аязбек Момункулов тамаша оюн көрсөттү.*

Жыйынтыктар:

1. Плеоназмдардын тилде системалуу уюшулуп келери аларды лексикалык-семантикалык топторго классификациялоого өбөлгө түзөрү конкреттүү мисалдардын негизинде ачыкталды;

2. Негизги компоненти зат атоочтордон түзүлгөн плеонастикалык тизмектин жыйырма төрт лексика-семантикалык тобу белгиленип, алардын көпчүлүгү “адам” түшүнүгүнө байланышкан, адамды мүнөздөй турган плеонастикалык тизмектер болору аргументтүү чечмеленди.

Колдонулган адабияттар:

1. **Благова, Г.Ф.** Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно-историческом и ареально-лингвистическом освещении [Текст] / Г.Ф. Благова // Вопросы языкознания. – 1968. – № 6. – 81с.
2. **Дмитриев, Н.К.** О парных словосочетаниях в башкирском языке [Текст] / Н.К. Дмитриев // Известия АН СССР. Отделение гуманитарных наук. – 1948. – №7. – С. 501–502.
3. **Боровков, А.К.** Краткий очерк грамматики узбекского языка [Текст] / А.К. Боровков // Узбекско-русский словарь. – 1959. – 686с.
4. **Севортян, Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков [Текст] / Э.В. Севортян // I-IV тома. – М.: Наука, 1989.– 114 с.
5. **Болганбаев, А.** Синонимика имени существительного в казахском языке [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук: Алма-Ата, 1985. – 21 с.
6. **Никитина, О.А.** Слова паразиты, плеоназмы, тавтология и другие излишества разговорной речи [Текст] / О. А. Никитина // Теория и практика лингвистического описания разговорной речи. – Горький, 1968. – С. 154–157.
7. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Б.: AVRASYA PRESS – 1-бөлүк, 2011. – С. 880 – 891.

Поступила в редакцию 18.05.2021г.

УДК 370.371.(575.2)

Жаманкулова Г.

преп. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТАБУЛАРДЫН УЛУТТУК – МАДАНИЙ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бул макалада изилдөөнүн предмети катары кыргыз тилиндеги табу лексикасынын негизги ыкмалары каралат. Изилдөөнүн максаты - кыргыз тилиндеги табу лексикасынын пайда болушунун айрым аспектилерин ачуу жана алардын улуттук-маданий тек-жайын аныктоо болуп саналат. Макалада салыштырмалуу талдоо ыкмасы колдонулуп, кыргыз тилинде тыюу салынган

лексиканын пайда болушунун социалдык-маданий булактары аныкталат. Жыйынтыктап айтканда кыргыз тилиндеги "табу-тергөө" пайда болушунун өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн жана алардын социалдык-маданий жана лингвистикалык талаасын аныктоонун натыйжасында, кыргыз тилиндеги табу сөздөрдү туура түшүнүүгө жана туура айкалыштырууга болот. Аталган макалада кыргыз тилиндеги тыюу салынган лексиканын сакталышы жана колдонулушу улуттук жана маданий салттарга, элдин тарыхына жана үй-бүлөлүк мамилелерге түздөн-түз байланыштуу экендиги аныкталат. Кыргыз маданиятындагы сый-урматтын көрүнүшүнүн этникалык жана маданий өзгөчөлүктөрү "тыюу салуу - тергөөдө" экени белгиленет. Натыйжада алынган жыйынтыктар кыргыз жана орус лексикологиясы жана фразеологиясы боюнча окуу курстарында, ошондой эле салыштырмалуу лингвистиканы, салыштырмалуу типологияны изилдөөдө колдонсо болот.

Негизги сөздөр: тыюу салуу; тыюу салынган мисалдар; парафразалар; мыйзамдар кодекси; каргыш; стереотиптер; каада-салттар; тотемизм; анимизм.

НАЦИОНАЛЬНО – КУЛЬТУРНАЯ ОСОБЕННОСТЬ ТАБУ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Предметом исследования является табуированная лексика в кыргызском языке. Цель исследования – раскрыть некоторые аспекты возникновения табуированной лексики в кыргызском языке и обозначить их национально-культурный фон. Методом сравнительного анализа были выявлены социально-культурные источники возникновения в кыргызском языке запрещающей лексики. В результате исследования были обозначены некоторые особенности образования «табу-тергөө» в определенных речевых ситуациях, определены общественно-культурные факторы, создающие соответствующие условия для их существования в языке. Выявлено, что сохранение и использование в кыргызском языке табуированной лексики напрямую связано с национально-культурными традициями, историей народа и семейными отношениями. Национальная специфика «табуу-тергөө» – это проявление уважительного отношения при различного рода обращениях, именовании. Полученные практические результаты данной работы могут быть использованы в чтении курсов по кыргызской и русской лексикологии, и фразеологии, также при изучении сравнительного языкознания, сопоставительной типологии.

Ключевые слова: запрет; табуированные примеры; перифразы; свод законов; проклинание; стереотипы; традиция; тотемизм; анимизм.

NATIONAL - CULTURAL FEATURE OF TABOO IN THE KYRGYZ LANGUAGE

The subject of this article is the taboo vocabulary in the Kyrgyz language. The purpose of the work is to reveal some aspects of the emergence of taboo vocabulary in the Kyrgyz language and identify their national and cultural background. The method of comparative analysis revealed socio-cultural sources of the emergence of prohibitive vocabulary in the Kyrgyz language. As a result of the study, some features of the formation of "taboo-tergөө" in certain speech situations were identified, social and cultural factors that create the appropriate conditions for their existence in the language were identified. It was revealed that the preservation and use of taboo vocabulary in the Kyrgyz language is directly related to national and cultural traditions, the history of the people and family relations. The national specificity of "tabuu-terg –" is a manifestation of respectful attitude in various kinds of appeals and names. The obtained practical results of this work can be used in reading courses on Kyrgyz and Russian lexicology and phraseology, as well as in the study of comparative linguistics, comparative typology.

Key words: ban; taboo examples; periphrases; code of laws; cursing; stereotypes; tradition; totemism; animism.

Сохранившиеся в кыргызской культуре «табу-тергөө (когда не называли имен вождей, не притрагивались к его вещам), а именно, табу на имена в кыргызском языке и

кыргызской культуре, дают повод к возникновению многочисленных синонимов к существующим словам в языке.

П. Кадырбекова в своей работе рассматривает [1, с. 158-164], «табу - тергөө» в кыргызской культуре, а именно, табу на имена, как форму обращения. Считает, что «табу - тергөө» в кыргызском языке и кыргызской культуре является национально - культурной спецификой, которое является наследием народа.

А. Гюнгор отмечает [2, с. 11], «что секрет проблемы «табу» и «тергөө» не только в ее узловой этнолингвистике, что предпосылки возникновения подобной лексики кроются в истории, этнографии, фольклоре народа.

«Табу – тергөө» является национальной особенностью проявления уважения в кыргызской культуре. Запрет на произнесение имен, который налагается, в основном, на кыргызскую женщину, когда она не может называть родственников мужа по имени, и в знак уважения обращается к ним со словами, обозначающими их профессию, способности, характер и внешность, т.е. для обращения в речи используются перифразы. Также, кыргызы не называют ребенка в честь близких людей. Нужно отметить, что произнесение женщиной имен родственников супруга, вследствие которого нарушается табу, может привести к конфликту.

В кыргызской культуре издавна существовали различные табу на действия, на отношения (между мужем и женой, родственниками) и на слова. Например, кыргызские женщины, по обычаю рода и племени по именам своих мужей не называли. Женщины обращались к своим мужьям следующим образом: «байым; жубум; кожоюнум; жолдошум; чалым; үйдүнээси; жаздыкташым; түгөйлөшүм; жолукканым; өмүрлүк жарым». Ср.: «Турунзчу, байым, өз төшөгүңүзгө жатыңызчы, кулдан бетер как жерге жатпай» [3, с. 22]. Мужчины, так же обращались к своим женам: «жубайым; зайыбым; жаным; дилдешим; байбичем; келинчегим; кошконум; жолукканым». Ср.:

- Тыштан Макмал шашып кире калды: «Ие, Алымкандын атасы...ырчы кетип калды го?». Макмал бөжүрөп, өзүнчө шыпшынып, жер карай: «Атасы ...» - деп, бирдеме айта турган болуп, кайра мукактанып токтоло калды [4, с. 55].

- «Мен аны, «Жаным, Дилдешим!...» дейм, анын акактай тамагынан аста жыттайм. Көңүл оту ансайын жалбырттайт» [5, с. 161].

- «Артыкча жубун бузбагандар, берекит өрт кыз болду. Төртөөнүн бири, Салмоорбекке жолуккан Мыскал, Бектурдун сүйүп алган зайыбы» [3, с. 22].

- «Маржан эне алдыбызга дасторкон жайды. Чал, бутуңу тартсаң. Асыл жакыныраак отурсун, - деди Маржанэне» [5, с. 149].

- «Кайран гана өрүк. – Зайыбы нары карап дагы күңкүлдөдү. Жыл сайын бир кап түшчү эле» [5, с. 155].

Если в семье ребенок, тогда муж и жена друг друга называли «балдардын атасы, баланчанын атасы или балдардын апасы». Ср.: - «Кой, баланын атасы, айланайын тамашанды кой» [5, с. 158]. В рамках этих табуированных примеров табу понимается как физиологический процесс в культурно-нравственных и семейных отношениях.

Невестки не называли по именам родителей и родственников, братьев и сестер, даже младших родственников своего мужа и в знак уважения называют новых родственников:

1. Старших - акем; авам; мерген акем; койчу акем.
2. Младших - кичине бала; уул; жылкычы уул; кичине кыз; кыз; эрке кыз; биздин кыз; кызыке.

И такой вид табуированного обращения в кыргызской культуре сохранился по сегодняшний день. Например: «кичине бала», т.е. обращение невестки к младшему брату своего мужа; «кызыке», т.е. обращение невестки к младшей сестре своего мужа.

Уважительное отношение снохи к родственникам мужа дает возможность поддерживать порядок и служит появлению теплых отношений и уважения между родственниками и супругами. Например, - «Апакай апам», «Умай энем», «Баатыр атам», «Койчумандын апасы», «Турсунбайдын атасы» [6, с. 37]. Часто «табу - тергөө» используется в назывании имен, связанных с профессией. Например, - «Бухгалтер акем», «Доктур авам», «Мугалим кызыке», «Сүрөтчү уул», «Шиш кара».

Также табу-тергөө, как знак уважения для обращения в речи используются со словами, обозначающими характер и внешность человека, место жительства. Например, - «жоош аке», «калдырак аке», «суужукпас аке», «көкчаар», «жыртак» [6, с. 38]. Ср.: - «Мамырбай аке ушундай көзү сурмалуу, чукчуйган кара киши болучу. Тели – тентушу «Мамырбай кара» дешсе, жеңелери «Шиш кара» деп тергешкен экен» [5, с. 11], «Көлдөгү авам», «Нарындагы эжем».

Обращаясь вымышленным псевдонимом к родственникам мужа, невестка соблюдает закономерные запреты, т.е. – табу. Такое табуированное отношение невестки к младшему брату своего мужа можно увидеть в повести Ч. Айтматова «Жамиля». Ср.: - «Жамийла жеңемди мен чын ниетим менен жакшы көрчүмүн: бир жагы жеңем, бир жагы, - ал менден азыраак эле улуу, тең курбу сыяктуу эле. Ал дагы мени «кичине бала», - деп инисиндей эркелетет [7, с. 7]. Такое табуированное обращение невестки, показывает не только воспитанность, но и уважение, и почитание к данному человеку.

Особенно кыргызские женщины обязаны использовать табуированную лексику в именовании родственников мужа. Например, по роду занятий и ремеслу или по характеру: - «батыр аке», «доктур аке», «экономист аке», «малчы аке», «ырчы аке», «момун аке» и. т. д. Ср.: - «Гүкөн, өсүп кеттиң. Узун акенин тентек карасы сени көп карайт. Жылкычы акенин сары бучугу тийишкен жүрөт, - дешип жеңелер Гүлнарды тарынтып да коёт» [3, с. 23]. – Примериз повести Ч. Айтматова «Ак кеме»: – «Дед Момун (воздержанный, скромный) был добрым, безвольным слабохарактерным, человеком» [8, с. 13].

Табу как зеркало общества, играет большую роль в социальной жизни кыргызских женщин. Кыргызы издревле чтит и уважали женщин. Об этом свидетельствуют пословицы и поговорки: «Кыздын кырк чачы улуу», «Ургаачынын заты улуу».

Эти поговорки и пословицы стали нормой общественной жизни кочевников-кыргызов. Даже в Шариате (Свод законов Ислама) женщинам даны права на оборону, точнее, право на создание семьи, защиту своих интересов и т. п. Например, «строго запрещается выдать замуж за человека, за которого она не хочет; запрещается насилие над ней и давление, и всякие издевательства» [9, с. 85]. Но, не смотря на запреты, сегодня тоже можно встретить старые пережитки кыргызского народа, например, «кража девушек».

Нельзя отрицать, тот факт, что даже сегодня рассматривая проблему кражи девушек для принудительного брака, следует также рассмотреть и другие смежные вопросы, о чем ниже и повествуется. В сельской местности привычно похищение девушек, которых затем принуждают к браку. Во многих случаях родители девушки не забирают свою дочь назад, боятся проклинаний старших, что такое проклинание просто не обойдет, и эти стереотипы также позволяют родителям принуждать собственную дочь к браку, боясь сквернословия, осуждения родственников и односельчан. И в данном случае, молитва, которую прочитает приглашенный мулла, связывает брачными узами значительно крепче, чем официальный штамп в паспорте о государственной регистрации брака [10].

Сегодня историки, этнографы, знатоки традиций, аксакалы и байбиче, в один голос утверждают, что традиционное похищение невест «кыз ала качуу» — вовсе не старинный киргизский обычай, которым можно гордиться, а скорее отрицательное явление, никакого отношения к народной мудрости не имеющее. Если не считать, того, что девушку насильно оставляют у жениха, то существует ряд обрядов, используемые именно для принуждения девушки к браку. «Таш түшкөн жеринде оор» или – «Нандан аттаба!». Здесь женщины, так называемые «жеңе» (снохи) говорят девушке, что ты раз переступила порог, то тебе необходимо остаться, мол, если уйдешь, то на тебя никто и не посмотрит, что, очернишь себя и свою семью. «Нандан аттаба!» - здесь женщины оставляют у порога лепешек, и говорят, - если переступишь через лепешки, будешь несчастной до конца жизни, или же байбиче (женщина пожилого возраста) может лечь у порога, и повторять, что если переступишь через меня, то не доживешь до моего возраста, будешь несчастной. Пытаются быстро надеть на девушку белый платок, так как после того, как девушка наденет платок, считается, что она уже не может уйти, боясь, что сила белого платка погубит её. К примеру, сюжет из лирической комедии режиссера Эрнста Абдыжапарова «Боз салкын»: - Жөнчү айланайын, кийинки бактыңды ойло, бактылуу болум десен жоолукту чечпе, бактыңа баш ий. Башыңа салыңган ак жоолукту алсаң бактысыз болуп каласың, жаман болот, ботом баарыбыз эле ушинтип келбедикпи» [11]. В этом сюжете видим, что главная героиня в конце фильма смиряется с происходящим, она понимает, что нарушение табу само собой повлечет жесточайшее наказание, что назад дороги нет, и , что здесь ее место, именно здесь она должна родить и воспитать своих детей.

В кыргызском языке место «катын алды», чтобы не ущемлять и не разрушать молодой семейный очаг грубыми словами, используют табуированные слова как: - «үйлөндү, башына баш кошулду, ак жоолуктуу болду, башы экөө болду», место «кызды эрге бердим или уулума катын алып бердим» говорят, «уулумду үйлөнттүм, келинчек алып бердим, кызымды турмушка бердим, же турмушка чыкты, үй – бүлө курду, турмуш курду, баш кошту». Ср.: - «Бардыгы атанын айтканындай чыкты. Айымжан уядан кыз учурду. Ал он сегизге толгон кырдаалы» [3, с. 22]. Этот пример показывает, что табуированное выражение «уядан кыз учуруу» является одним из способов, не только для того, чтобы навсегда привязать её к дому своего супруга, но и не смущать молодоженов и сохранить очаг.

Для изучения мнения современной молодежи относительно брачного возраста и принятия решения о вступлении в брак, принуждения к браку проведен социологический опрос среди молодежи и студентов на темы «Кража невест» и «Тергөө». Собрались девушки и парни из разных уголков областей. Опрос проводился в течение трех дней. В нем

приняли участие 108 молодых людей, из них 20 мужского пола и 88 женского пола. Почти 90% опрошенных молодых людей считают преступлением похищение девушек для вступления в брак (155 статья Уголовного кодекса КР) [12]. 10 % опрошенных поддерживают кражу невест и называют подобные действия традицией и обычаем (в основном парни придерживались подобного мнения).

На вопрос, как вы относитесь к понятию «тергөө», современные девушки ответили, что это традиция устарелое, но, несмотря на это, это также важная часть для будущих невест, 70%, посчитали очень правильной традицией, а остальные 30% совершенно далеки от такого понимания, и считают, что сегодня старшие пытаются навязать свои устаревшие традиции.

В итоге определили, что, несмотря на современный мир, считают, что традиции помогают народу сохранить свою культуру, через них из поколения в поколения передаются ценности, нормы поведения и идеи. Но что-то устареет и теряет актуальность, а что-то должно адаптироваться под современные условия.

Итак, из всего вышесказанного можно сделать заключение, что в кыргызском языке табуированное выражение «табу-тергөө» в речи кыргызских женщин, особенно по отношению к родственникам мужа еще не устарело, и актуальность этой лексики возрастает, так оно связано с вопросами культуры речи. Таким образом, «табу – тергөө» играет важную роль в обогащении словарного состава, в формировании значений слов, в образовании новых слов и приравняваемых к ним лексических единиц.

А. Сапарбаев отмечает, что табу является многогранным, многосторонним и эта многогранность объясняется в каждом народе нравами, обычаями, разностью социальных условий и особенностями. «Тергөө» в кыргызском языке произошло от разных поверий и условий, было запрещено прямо называть имена болезней уничтожающие людей, животных и скот [13, с. 80-85].

Такой вид табу на имена распространяется и на животных. Кыргызы с древних времен боятся прямо называть имена страшных болезней людей и животных, и это привело к использованию «табу - тергөө». Например, Сапарбаев пишет, что - «чечек – Коросон ата, улуу тумоо, чоң жарыктык, баягы жарыктык, жапайы мончок же баягы гүл, кызылча, кызыл көйнөк; учук- көкүрөк оору, котон жара - жаман жара, кара жама - оозу жара, келте – улуу тумоо дешкен. Эгерде үйдө бирөө чечек менен ооруса, «үйдө конок, мейман бар», ал эми малдар кара жама болгондо, аны «ак байпак болуптур» деп тергешкен» [13, с. 57]. Тотемизм и анимизм религиозного поверья тоже являются одним из причин появления табу в кыргызском языке.

Б.Ш. Усубалиев [14, с.96], такое не прямое называние страшных болезней людей и животных, считает одним из причин явления природы, веры, что это духовное явление – анимизм. Например, «чечек - ук; кызамык - чыкма, мамасы чыгыптыр; безгек - жөөлүтмө, калтыратма деп аталган».

Существует понятийный образ «табу – тергөө», относящийся к сверхъестественным силам или духам, которых люди стараются не называть прямолинейно. Например, у кыргызов есть понятие «кара басты» (дьявол – соблазнитель). Здесь место «кара» используют табуированные слова «сары кыз, үйлүү кыз, азыткы». Место «шайтан» говорят «сары бала, шиш мурун, ийри таман».

Национально-культурная форма духовной и материальной жизни находит выражение в языке. Разнообразные приемы передачи специфики национальной языковой картины мира, своеобразная словесная фоновая информация помогают сохранению национального колорита, но не являются основными выразителями отраженных в оригинале национальных особенностей, психологии и культуры народа [15, с.58].

Выводы:

1. Выявлено, что исследование особенностей образования «табу -тергөө» в кыргызском языке и выявление их социально-культурного и языкового поля содействует точному пониманию табуированных выражений в кыргызском языке и позволяет избегать трудности в общении;
2. Рассмотренные табуированные примеры понимаются как результат физиологических процессов, культурно-нравственных и семейных отношений;
3. Отмечается, что «табу – тергөө» является национально-культурной спецификой проявления уважения в кыргызской культуре.

Список литературы:

1. **Кадырбекова, П.К.** Введение в теорию межкультурной коммуникации [Текст] / П.К. Кадырбекова. – Б.: ИЦ Текник, 2011. – 265с.
2. **Ахмед, Г.** Эвфемизмы связанные с заболеваниями в киргизском и турецком языках [Текст] / Г.Ахмед.–Б.: Аврася, 2006. – 240с.
3. **Акматалиев, А.** Баба салты, эне адеби [Текст] / А.Акматалиев. - Б.: Баласагын, 1993. – 224с.
4. **Кокоева, Т.С.** Национальные стереотипы этикетного общения в кыргызской и русской лингвокультурах [Текст] / Т.С. Кокоева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2017. - №2. – С. 52 – 57.
5. **Сыдыкбеков, Т.** Биздин замандын кишилер [Текст] / Т. Сыдыкбеков. – Ф.: Кыргызмамбас, 1952. – 428с.
6. **Аргументы и факты** – Кыргызстан [Текст]: №22.- 2015. – 32с.
7. **Айтматов, Ч.Т.** Жамиля [Текст] / Ч.Т. Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1977. – 96с.
8. **Айтматов, Ч.Т.** Белый пароход [Текст] / Ч.Т. Айтматов. - Б.: Улуу тоолор, 2014. – 330с.
9. **Священный Коран** [Текст] / Аль - Мунтахаб. – Б.: Мусульман, 2006. – 788с.
10. **Шамшиев, А.** Центр Азия. Кража девушек (невест) в Киргизии - традиция или преступление [Текст] / А. Шамшиев // Центр Азия рубрика.- Бишкек, 2007.
11. **Абдыжапаров, Э.** Боз салкын [Текст] / Э.Абдыжапаров // Кыргыз лириккомедия.– Бишкек, 2007.
12. **Уголовный кодекс КР.** Б.: Академия.- ОсОО Нур-Ас, 1997. - 208с.
13. **Сапарбаев, А.** Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] / А.Сапарбаев. – Б.: Кыргызстан - Сорос фонду, 1997. – 328с.
14. **Усубалиев, Б.Ш.** Табу жөнүндө сөз. Кыргыз филологиясы жана филологдору [Текст] / Б.Ш.Усубалиев. – Б.: БГУ, 2007. – 96с.
15. **Алиева, Р.В.** Характерные несоответствия семантико – коннотационной информации исходной единицы (русской реалии) в кыргызском дискурсе [Текст] / Р.В. Алиева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2017. - №2. – С. 58.
16. **Жаманкулова, Г.** Теоретические аспекты табу в лингвистике [Текст] / Г. Жаманкулова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2020. – № 3. – С. 62 – 66.

Поступила в редакцию 18.05.2021г.

УДК: 81-115

Абдыкадырова С.Р.

науч. сотруд. отдела науки Ошского госуд. универ., Кыргызская Республика

Сагындыкова Р.Ж.

к.ф.н., доцент Ошского госуд. универ., Кыргызская Республика

«БАБУР-НАМА» ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ МАДАНИЯТТАР АРАЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРДҮ ЧАГЫЛДЫРГАН МАТЕРИАЛДАР

Бул макала түрк маданиятынын эң байыркы эстеликтеринин бири, акын жана башкаруучу Захириддин Мухаммед Бабурдун "Бабур-намэ" текстиндеги маданияттар аралык түшүнүктөрдү чагылдырган материалдарды изилдөөгө арналган. Адатта, улуттук жана маданий семантикасы бар сөздөр менен чагылдырылган маданияттар аралык түшүнүктөр дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө чыныгы орунду ээлейт, анын этикалык жана менталдык жактары элдин аң-сезимин изилдөөгө көмөктөшөт. Бул иштин максаты – "Бабур-намэ" тексттеги маданияттар аралык түшүнүктөрдү чагылдырган материалдарды аныктоо, аларды Чыгыштын орто кылымдарындагы көркөм текстти стилдештирүүнүн каражаты катары изилдөө жана сүрөттөө. Негизги колдонгон изилдөө ыкмалары бул тарыхый - этимологиялык изилдөө ыкмасы жана көркөм чыгарманы текстологиялык жактан талдоо болгон. Мындан тышкары, маданияттар аралык түшүнүктөрдү изилдөөдө эң актуалдуу жана лингвистикалык фактыларды түшүндүрүү үчүн маданий маалыматка таянып, маданий маалымат тилдик бирдиктерден бөлүнүп чыгуусу каралат. Сунуш кылынган изилдөө түрк маданиятынын жазма эстеликтеринин тилин жана Борбор Азия элдеринин дүйнөсүнүн лингвистикалык сүрөтүн изилдөөгө теориялык жана практикалык жардам берет.

Ачкыч сөздөр: тил; чагылдырыуу; текст; паремия; интертекстуалдуулук; эл; дүйнө тааным; маданияттар аралык түшүнүк; маданият.

РЕПРЕЗЕНТИРУЮЩИЕ МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ КОНЦЕПТЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «БАБУР-НАМЭ»

Данная статья посвящена исследованию материалов, репрезентирующих межкультурные концепты в тексте одного из древнейших памятников тюркской культуры, исторических записок поэта и правителя Захириддина Мухаммад Бабура «Бабур-намэ». Межкультурные концепты, обычно представленные словами с национально-культурной семантикой, занимают актуальное место в языковой картине мира, способствуя изучению ее этико-ментальной самобытности в сознании носителей языка. Цель данной работы - выявить в тексте материалы, репрезентирующие межкультурные концепты, изучить и описать их как средства стилизации художественного текста средневековья Востока. Основными методами работы стали описательный, историко-этимологический метод исследования и текстологический анализ художественного произведения. Кроме того, при исследовании межкультурных концептов мы считаем наиболее актуальным и метод привлечения культурной информации для объяснения языковых фактов, а также выделение этой культурной информации из единиц языка. Предлагаемое исследование окажет теоретическую и практическую помощь при изучении языка письменных памятников тюркской культуры и языковой картины мира народов Центральной Азии.

Ключевые слова: язык; репрезентация; текст; паремия; интертекстуальность; народ; мировоззрение; межкультурный концепт; культура.

REPRESENTING INTERCULTURAL CONCEPTS IN THE WORK «BABURNAMA»

This article is devoted to the study of materials representing intercultural concepts in the text of one of the most ancient monuments of Turkic culture, historical notes of the poet and ruler Zakhiriddin

Muhammad Babur "Baburnama". Intercultural concepts, usually represented by words with national and cultural semantics, occupy an actual place in the linguistic picture of the world, contributing to the study of its ethical and mental identity in the minds of native speakers. The purpose of this work is to identify in the text materials representing intercultural concepts, to study and describe them as a means of stylizing the artistic text of the Middle Ages of the East. The main methods of work were the descriptive, historical and etymological research method and the textological analysis of a work of art. In addition, in the study of intercultural concepts, we consider the most relevant and the method of attracting cultural information to explain linguistic facts, as well as the extraction of this cultural information from language units. The proposed research will provide theoretical and practical assistance in studying the language of written monuments of Turkic culture and the linguistic picture of the world of the peoples of Central Asia.

Key words: language; representation; text; paremia; intertextuality; people; worldview; intercultural concept; culture.

«Бабур-намэ» - это произведение, которое очень богато в плане стилистики и лексики. В отличие от авторов того времени «Записки...» Бабура написаны простым и ясным языком, легким для чтения и понимания. У Бабура достаточно ограниченное количество цветистых выражений, которые обычно характеризуют восточный стиль повествования. Межкультурные концепты в его повествовании получили широкую репрезентацию при помощи разнообразного лексического материала. В качестве материала для нашего исследования мы взяли паремии из текста «Бабур-намэ».

Естественно, ни одно художественное произведение не может обойтись без паремий, которые помогают автору кратко и выразительно передать свои мысли. При этом нельзя не отметить, что пословицы – это маленькие тексты со своей структурой и образностью. Многие из них представляют собой фреймы, которые содержат общеизвестную информацию, хранимую в памяти носителей языка. *Фрейм* – это структура данных для представления визуальной стереотипной ситуации, особенно при организации больших объемов памяти. Это информация об определенном фрагменте человеческого опыта. Эта информация включает: а) лексическое значение; б) энциклопедическое знание предмета; в) экстралингвистическое знание [1, с.5].

Вопросы включения одного текста в другой рассматриваются в рамках интертекстуальности, к становлению которой привело «развитие исследований по функции цитат в тексте» [2, с.46]. И.А.Пильщиков, отмечая в 2007 году, что «прошло уже сорок лет с тех пор, как Ю.Кристева выделила межтекстовые отношения в особый феномен, обозначив его термином «intertextualite», понимает под интертекстуальностью «все виды прямых и опосредствованных генетических отношений между текстом и другими текстами, которые именуются «интертекстами» [3, с.4].

Что касается тюркологии, то, по мнению Г.Ф.Благовой [4, с.135], «лингвистическое изучение текста ... по-прежнему мало привлекает внимание тюркологов». Нам кажутся актуальными исследования в этой области, что и послужило одним из факторов выбора темы для данной работы. Далее мы постараемся выявить пословицы и поговорки в исследуемом тексте, их роль и место в повествовании, а также подберем эквиваленты из современных тюркских, русского и других языков.

Паремии, как всем известно, передают мировоззрение народа, его мудрость, стереотипы и предрассудки. Речь без них была бы пресной и неинтересной. Мысли, высказанные в пословицах, не умозрительные суждения, а результат многовековых

наблюдений, сгусток житейского опыта сотен поколений людей. В народе пословицы пользуются большим авторитетом. «С пословицей не поспоришь», - говорят люди. Ссылка на паремии подкрепляет мысль говорящего, она усиливает образную выразительность и эмоциональное воздействие на слушающего или читающего.

В тексте «Бабур-намэ» автором использовано достаточно большое количество пословиц и поговорок, которые выражают его отношение к событиям и явлениям, происходящим вокруг него. Бабур часто описывает события, а потом подытоживает их при помощи пословиц и поговорок.

«Ради Андиджана мы выпустили из рук Самарканд, а Андиджан тоже ушел у нас из рук. Вышло так, как говорится в поговорке: *«Беспечного и оттуда выгнали, и туда он не попал»* [5, с.88].

Здесь Бабур осуждает свое поведение, свою нерешительность. Если бы не беспечность его вельмож, он бы мог взять Андижан или же остался в Самарканде. Все же осуждает Бабур не своих соратников, а себя самого, потому что в военном деле нужно действовать более решительно. Можно подобрать синонимичную пословицу на русском языке «За двумя зайцами погонишься – ни одного не поймаешь» или «На двух стульях не усидишь».

Данная пословица представляет собой двойной фрейм: первая часть содержит знание о том, что нельзя быть беспечным, нужно всегда быть начеку. Вторая часть дополняет собой знание о том, что нельзя успеть сразу в два места: нужно правильно расставлять приоритеты.

Вельможи не раз подводили Бабура, и он советует своим потомкам все делать вовремя, не упускать свой час. В следующей битве его соратники не захотели сражаться на ночь глядя, и победа снова досталась врагу:

«Мы подумали: сам господь привел его (Тенбея) таким образом!... Веис-Лагыри и еще кое-кто сказали: «Сейчас вечер, а сразиться и завтра не поздно...» Враг, который шел нам прямо в руки, нисколько не пострадав, ушел от нас. Есть поговорка: *«Кто не хватает того, что идет в руки, до старости будет каяться»*.

Дело следует делать вовремя:

Дело, сделанное не вовремя, плохо» [5, с.110].

Здесь Бабур говорит о том, что он упустил важного недруга, который, действительно, принесет ему много зла в будущем.

Существует замечательная буддийская пословица, которая выражает такую же мысль: «Дураки ждут счастливый день, но каждый день удачный для трудолюбивого человека». Мысль, выраженная в данной пословице, заключается в том, что любой день может принести удачу человеку, если он ее добивается.

Англичане говорят: «Opportunity knocks only once» - «Кто не успел, тот опоздал». В русском языке эта мысль излагается еще более конкретно: «Куй железо, пока горячо», то есть не упускай благоприятный момент. У русского народа также есть выражение: «Можешь привести коня к водопою, но не сможешь заставить его пить» - можно предоставить человеку возможность, но нельзя заставить его воспользоваться этой возможностью. Человек сам не должен упускать хорошие возможности.

Как видим, точного эквивалента у пословицы из исследуемого текста нет; это объясняется межъязыковыми расхождениями, асимметрией культурных реалий и различными стилистическими нормами. В тюркских языках кочевых народов почти не встречаются паремии с концептами «кузнец», «наковальня» и т.п. У тюрков пословицы различными стилистическими нормами. В тюркских языках кочевых народов почти не встречаются паремии с концептами «кузнец», «наковальня» и т.п. У тюрков пословицы больше связаны с охотой, кочевкой, скотоводством и т.п., что объясняется их образом жизни.

Нам близка точка зрения лингвистов, которые считают, что эквивалентные отношения предполагают как наличие сходства, так и существование различий, при этом «сходство должно затрагивать существенные, глубинные, базовых характеристики сопоставляемых элементов, в то время как различия отражают, как правило, их частную специфику» [6, с.43].

В каждом народе существуют паремии, значение которых нельзя воспринимать буквально, даже если известно значение каждого слова и ясна грамматическая конструкция. К примеру:

«Став приближенными Тенбея, отец с сыном проявили много вражды и зла. Через год или два у Али-Дуста на руке выскочил чирей, и он умер. Мухаммед-Дуст перешел к кочевым узбекам и в общем жил недурно; от них он тоже бежал, проявив неблагодарность, в андижанские предгорья, где устраивал мятежи и смуты. В конце концов он попал в руки кочевников и его ослепили. Таков смысл поговорки «Соль выела ему глаза» [5, с. 117].

Хлеб и соль издавна считались главным богатством человека. У русского народа встречаются друзей хлебом-солью. Для тюркских народов хлеб и соль также святы вещи. Человеку, у которого ты отведать пищу, нельзя делать зло, это черная неблагодарность. У народов Центральной Азии есть такие выражения «нан урсун», «тузум уруп кетсин», которые буквально обозначают «пусть меня/его ударит хлеб», «чтобы моя соль ударила его/ее». Это обозначает клятву (нан урсун) или проклятие.

В словаре Юдахина встречаем:

1. Соль

Туз тат – отведать хлеба-соли[7];

Туз татыш – совместно угощаться;

Туз татыт – как следует проучить, нагнать страху;

Туз арамы или *тузу арам* – неблагодарный, тот, кто за добро платит злом;

Тузуна арам санаган или *тузуна кара санаган* – за добро отплативший злом;

Туз урсун! – да покарает (меня, его и т.д.) соль! (заклинание по поводу неблагодарного);

Озум менен бир таткан тузум урсун башынан (фольк.) – пусть тебя накажет соль, которую ты вкушал вместе со мной;

Тузу оор или *тузу ачуу* – за неблагодарность он будет наказан;

Тузума койдум! или *Тузума тапшырам!* – подавись ты моим хлебом-солью! Так-то ты отплачиваешь за мое добро!

Туз атта- - один из видов клятвы, чтобы доказать свою правоту;

Тузга сий- (уст.) - 1. Клясться в своей правоте, невинности (букв. мочиться на соль; эта клятва являлась самой сильной, самой страшной); *Ак болсо, тузга сий* – если это правда, поклянись (букв. помочись на соль);

2. Осквернить данную клятву;

Баштагы кеткен Кок жалдын, тузуна кантип сиебиз?! (фольк.) как мы можем осквернить клятву, данную ранее ушедшему Сивогривому Манасу?!

Туз комгондой ком – похоронить без почестей, без соблюдения ритуала, как бродягу;

Туз буюрса или *туз айдаса* или *туз которулсо* или *туз болсо* – если суждено;

Тузум болсо, келермин – если суждено, я приеду;

Тузун акта- - отплатить кому-либо добром;

Тузун кантип актабайм? – как это я не отплачу ему добром?

Туздай куур – повергнуть в муку-мученическую;

Кудайдын тузун уурдадымбы? Я у бога теленка украл что-ли? Чем я хуже других? (букв. разве я у бога соль украл?);

Шейиттин тузун тат – умереть славно (для мусульманина) смертью и т.п.

Как видим, в тюркской культуре с солью связано очень многое: это и проклятие, и клятва, и судьба. Поговорка, которую приводит Бабур, актуальна только для мусульманской культуры. В русской и европейских лингвокультурах таких выражений нет. *Соль выела глаза* – значит, неблагодарный получил по заслугам. Встречая это и подобные ему выражения в тексте, можно быть уверенным, что речь идет о тюркских народах.

Интересной на наш взгляд является и следующая поговорка, использованная Бабуrom, когда он узнал об убийстве Ходжа-Яхьи:

«Слова Шейбани-хана были таковы: «дело с Ходжой произошло не по моей вине: это сделали Камбар-бий и Купак-бий». Тем хуже! Есть поговорка: «Его извинения хуже, чем преступление». Если беки начинают делать такие дела по своей воле, без ведома хана и государя, то каково после этого значение его ханской и царской власти?» [5, с.120].

Эту поговорку можно сравнить с фразой Талейрана «Это больше, чем преступление, - это ошибка». Данная фраза была сказана после убийства герцога Энгиенского, который был невиновен. Эта ошибка легла несмылаемым пятном на репутацию Наполеона Бонапарта.

Поговорка Бабура говорит о глупости Шейбани-хана, который не хочет отвечать за свои проступки, и тоже ложится позорным пятном на репутацию последнего.

В данной поговорке нет национального компонента, она может быть применима к представителям любого этноса. Как фрейм данная поговорка содержит в себе следующие компоненты: 1. Знание о том, что преступление – это плохое деяние; 2. За преступление надо нести наказание и/или хотя бы извиниться; 3. Глупое извинение хуже, чем преступление.

Убить святого человека во времена Бабура было очень серьезным преступлением. Считалось, что вина за это могла лечь на весь род убийцы. Ходжа Убайд Аллах Ахрар был одним из наиболее значительных религиозных деятелей той эпохи. С ним тесно общался еще отец Бабура – Омар-Шейх. Он был его «муридом... и часто удаивался беседы с ним» [5, с. 120]. Они были очень близки и Ходжа Убайд Аллах Ахрар иногда «даже называл его сыном» [5, с.33-34]. Таким образом, Ходжа Убайд Аллах Ахрар пользовался большим

почетом и уважением среди народа и знати. Убийство его было бессмысленным и не принесло никакой пользы Шейбани-хану. Поэтому Бабур до глубины души был возмущен и этим преступлением, и еще больше – последовавшим за ним глупым оправданием. Эквивалентов данной поговорки нет у других народов, хотя смысловое наполнение ее может передаваться другими словами:

Много худа на свете, а нет хуже худого разума (русск.);

Глупость и гордыня растут на одном дереве (нем.);

Приказ глупого ума выполняя, сто человек пострадает (узб.);

Глупец и на Родине в плен попадет (кырг.).

Таким образом, поговорка, использованная Бабуром, говорит о том, что объяснение проступка глупым человеком может оказаться хуже самого проступка. Эта поговорка актуальна и в настоящее время. В данном случае мы видим, как устойчивые выражения характеризуют ментальный мир человека, который определяется типом общества, в котором он живет, то есть особенностями социокультурного мира: национальной и этнической культуры; региональной культуры; субкультуры; гендерными особенностями.

В «Записках...» много внимания уделяется и женщинам, их нраву, поведению.

«Первой его женой была Бике-Султан-биким; она была дочерью Санджара-мирзы из Мерва. ...Она была очень сварлива; ее сварливость надоела мирзе и он, в конце концов, избавился от нее. Что поделаешь! Права были на стороне мирзы.

Дурная жена в доме хорошего мужа

И в этом мире создает ад» [5, с. 246].

В тюркских языках много пословиц и поговорок о хорошей и плохой жене. У тюрков, да и почти у всех народов, считалось и считается до сих пор, что счастье в доме зависит от жены. Наиболее близки к вышеуказанной следующие пословицы:

Катыны долу болсо, замандын тынчтыгынан не пайда? (кырг.) – Какая польза в том, что спокойны времена, если у тебя жена взбалмошная?

Жаман атты мингенче жөө жүргөн артык,

Жаман катын алганча бойдок жүргөн артык (кырг.) - чем садиться на клячу, лучше пешком ходить, чем плохую жену брать, лучше холостым остаться.

Плохая жена – хуже дождя: дождь загоняет в дом, а плохая жена из него выгоняет (евр.);

Добрая жена своему мужу венец, а злая – конец (укр.);

Катынын жаман болсо, конок кетет,

Балан жаман болсо, бактын кетет (кырг., каз.) – если жена плохая – гости уйдут, если сын плохой – счастье уйдет[8].

Как известно, языковая картина мира понимается в современной лингвистике как отраженная в семантическом пространстве языка совокупность представлений о мире. В национальных языках есть собственные представления о добре и зле, своя парадигма метафор, сравнений и т.п., которые большей частью соотносятся с общепринятыми представлениями. Сравнение дурной жены с адом на земле ассоциируется с понятиями восточных народов. Для тюрков *ад/тозок* символизирует самые страшные мучения и входит в состав многих устойчивых выражений:

Тозогун тартып келатам – мучаюсь из-за тебя; *бу дуйнонун тозогун коруп* – мучения земной жизни; *тозок тарт* – мучаться; *тозокту коргон от менен ойнойт* – кто видел ад, тот с огнем играет; *тозоктон откон таалай* – судьба, что хуже адских мук и т.д.

В русском языке таких фразеологизмов достаточно ограниченное количество: *ад крошечный, исчадие ада, адский труд* и т.д. и относятся они большей частью к фразеологизмам-библейским.

Устойчивые выражения характеризуют ментальный мир человека, который определяется типом общества, в котором он живет, то есть особенностями социокультурного мира: национальной и этнической культуры; региональной культуры; субкультуры; гендерными особенностями. Отношение Бабура к женщинам и их месту в обществе продиктовано менталитетом средневекового общества Востока, хотя и частично облагорожено его собственным продвинутым сознанием и культурой кочевников, в которой женщины были свободнее и могли играть значимую роль в обществе.

Анализируя содержательные аспекты материалов, репрезентирующих межкультурные концепты, мы приходим к выводу, что найденные и проанализированные нами примеры позволяют выявить следующую закономерность: в хорошем тексте художественного произведения – будь то перевод или оригинал – национальный колорит не остается невыраженным, и вкрапления-кальки играют в этом не последнюю роль, они способствуют передаче этнокультурного колорита, образного мышления, мироощущения и мировосприятия восточных народов [9, с. 110].

Вывод

Пословично-поговорочные выражения в «Записках...» Бабура имеют национально-региональную семантику, в то же время выражая общечеловеческие представления о любви и дружбе, добре и зле и многом другом. Главной причиной индивидуально-авторского использования паремий является конкретизация их значения для достижения единства с контекстом в смысловом, грамматическом и стилистическом отношении, а также для выражения авторской концепции и оценки.

Список литературы:

1. **Минский, М.** Фреймы для представления знаний [Текст] / М.Минский. – М.: Энергия, 1979.- 8с.
2. **Шагеева, А.А.** Когнитивные функции цитаты в естественнонаучном тексте: на материале русского и английского языков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / А.А.Шагеева.- Екатеринбург, 2005.- 46с.
3. **Пильщиков, И.А.** Проблема межъязыковой интертекстуальности: на материале классической элегии [Текст]: дис. ... д-ра. филол. наук: 10.02.20/ И.А. Пильщиков.- Москва, 2007.- 4с.
4. **Благова, Г.Ф.** Тюркское склонение в ареально-историческом освещении [Текст] / Г.Ф. Благова. –М.: Наука, 1982.- 135с.
5. **Бабур.** Бабур-наме: Записки Бабура. Перевод М. Салье [Текст]: Общ. ред. и доработка С. А. Азимджановой // Институт востоковедения Академии наук Республики Узбекистан.- Ташкент: Главная редакция энциклопедий, 1993. - 464 с.
6. **Которова, Е.Г.** Понятие межъязыковой эквивалентности в семантических теориях [Текст] / Е.Г.Которова // Вестник ТГПУ, №2.– Томск: ТГПУ, 1997.- 43с.
7. **Юдахин, К.К.** Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин // Сов. Энциклопедия.- Москва, 1965.
8. <https://tamgasoft.kg/makaldar/> (дата обращения 18.04.2021.)

9. Катанцева, Г.Г. Художественная концептуальность национальной лексики в творчестве двуязычных казахских писателей теориях [Текст] / Г.Г.Катанцева // Художественный образ и взаимодействие литератур. – Алма-Ата: Гылым, 1989.-110с.
10. Кедейбаева, Ж.А. Особенности восприятия мира древних кыргызов [Текст] / Ж.А. Кедейбаева, Ж. Жанибек кызы // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2014. - №2. – С. 64 – 66.
11. Турдугулова, К.М. Түрк элдеринин тили, адабияты менен маданиятынын эволюциялык өнүгүү этаптары [Текст] / К.М. Турдугулова // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2014. - №3. – С. 103 – 106.

Поступила в редакцию 19.05.2021г.

УДК: 881(575.2) (043.3)

Алиева Р.В.

к.ф.н., доцент Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова,
Кыргызская Республика

ХІХ КЫЛЫМДАГЫ ОРУС АДАБИЯТЫНДАГЫ ЧЫГЫШ МОТИВДЕРИ

Бул изилдөөнүн предмети болуп Чыгыш адабиятынын, маданиятынын салттары, мотивдери, поэтикалык ыкмалары чагылдырылган орус адабиятынын чыгармалары эсептелет. Орто кылымдагы Чыгыш адабиятынын салттарынын, символдорунун, образдарынын орус адабиятында чагылдырылганын аныктоо максатында 19 кылымдагы орус акындарынын чыгармалары талдоого алынган. Салыштырма усулу менен Чыгыш поэзиясынын, элдик чыгармачылыгынын жанрлары, мотивдери, поэтикалык ыкмалары орус акындарынын көңүлүн өзүнө буруп, алардын чыгармаларында өзгөчөлөнүп, жаныдан интерпретацияланган. Таза орус темасын камтыган 19 жана 20 кылымдагы орус сүйүү лирикасынын ажырагыс бөлүгү болуп калган Чыгыш поэтикасынын айрым символдоруна жана образдарына өзгөчө көңүл бурулган. Ошондой эле орус акындарынын орто кылымдагы Чыгыш адабиятынын салттарына кайрылуусу 19 -кылымдын поэзиясынын байышына өбөлгө түзгөнү жана 20 -кылымдын атактуу акындары В.Хлебниковдун, В.Брюсовдун, Н.Гумилевдун, А.Ахматованын чыгармачылыгында жаңыдан улантылып кеткени аныкталган. Изилдөөнүн натыйжаларын 19, 20 кылымдагы орус адабиятынын курсун жана КМШ жана Чыгыш элдеринин адабиятын окутууда колдонууга болот.

Ачык сөздөр: Чыгыш маданияты; образ; мотив; маданият; чыгыш таануу; романтизм; символ; жанр.

ВОСТОЧНЫЕ МОТИВЫ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XIX ВЕКА

Предметом исследования данной работы являются произведения русской литературы, в которых нашли выражение поэтические приемы, мотивы, традиции восточной литературы, культуры. Проанализированы произведения русских поэтов 19 века с целью выявления в них образов, символов, традиций литературы средневекового Востока. Методом сопоставительного анализа определено, что мотивы и поэтические приемы, жанры поэзии и народного творчества Востока привлекали внимание русских поэтов, преломлялись в их творчестве и получали новую интерпретацию. Особое значение уделяется некоторым символам и образам восточной поэтики, которые стали неотъемлемой составляющей русской любовной лирики 19 и 20 веков с чисто русской тематикой. Также выявлено, что обращение русских поэтов к традициям средневековой восточной литературы способствовало обогащению поэзии XIX века и нашло свое новое продолжение в русской поэзии XX века в творчестве таких известных поэтов, как В.Хлебников, В.Брюсов, Н.Гумилев, А.Ахматова. Результаты исследования могут быть использованы при изучении курса русской литературы 19, 20 веков и литературы народов СНГ и Востока.

Ключевые слова: Восточная культура; образ; мотив; культура; востоковедение; романтизм; символ; жанр.

ORIENTAL MOTIVES IN RUSSIAN LITERATURE OF THE XIX CENTURY

The subject of this work is the works of Russian literature, in which poetic techniques, motives, traditions of oriental literature and culture are expressed. The works of Russian poets of the 19th century are analyzed in order to identify in them the images, symbols, traditions of the literature of the medieval East. Using the method of comparative analysis, it was determined that motives and poetic techniques, genres of poetry and folk art of the East attracted the attention of Russian poets, were refracted in their work and received a new interpretation. Special attention is paid to some symbols and images of oriental poetics, which have become an integral part of Russian love lyrics of the 19th and 20th centuries with a purely Russian theme. It was also revealed that the appeal of Russian poets to the traditions of medieval oriental literature contributed to the enrichment of the poetry of the 19th century and found its new continuation in the Russian poetry of the 20th century in the works of such famous poets as V. Khlebnikov, V. Brusov, N. Gumilev, A. Akhmatova. The results of the research can be used to study the course of Russian literature of the 19th and 20th centuries and the literature of the peoples of the CIS and the East.

Key words: Eastern culture; image; motive; culture; oriental studies; romanticism; symbol; genre.

Значимый интерес и внимание к традициям восточных литератур средних веков, культуре и искусству Востока в русской литературе обозначился в первой половине XIX века. Одним из важных причин возникновения подобного интереса является влияние западноевропейской литературы, которая оказывала пристальное внимание восточной тематике, что, в свою очередь, и послужило формированию российского востоковедения.

В конце XVIII – начале XIX веков Восток, восточная литература и культура стали объектом Музы многих литераторов Европы. Известно, что в 1814 году в Германии был опубликован полный перевод произведений Хафиза на немецком языке, впоследствии Гете создает свой «Западно-восточный диван», и посвящает персидскому поэту целиком вторую книгу под названием «Книга Хафиза». Средневековая восточная литература также привлекала художественные изыскания Байрона, Шиллера, многих представителей европейских литератур. Подобное внимание западноевропейских романтиков к Востоку, отражение восточной тематики в их творчестве оказали существенное влияние на творчество русских романтиков. Общеизвестно, что творчество Байрона, в котором немалое место занимает восточная тематика, оказало влияние на Пушкина, Лермонтова, в целом, на романтическое направление в русской литературе XIX века [1, С.19].

Весомое влияние на проявление интереса к Востоку, восточной культуре и литературе оказало формирование российского востоковедения. Среди основоположников российского востоковедения, получивших европейскую известность и воспитавших целую плеяду знатоков Востока и восточных языков, следует отметить имена профессоров Мирзы Казембека (один из основателей востоковедения в России, занимавшийся изучением истории и культуры мусульманских стран и народов) и Мирзы Джафар Топчибашева (русский учёный-востоковед, тайный советник и поэт). Среди их учеников были не только профессиональные дипломаты, переводчики, но и известные литераторы, в том числе Л.Н. Толстой, А.С. Грибоедов и др.

В свою очередь, развитие русского востоковедения способствовало появлению целой плеяды переводчиков с восточных языков, благодаря которым в переводе на русский язык стали публиковаться произведения классиков восточных литератур, статьи об их жизни и творчестве. В начале XIX века в России на страницах большинства периодических изданий и литературных альманахов появляются многочисленные переводы образцов

восточной поэзии. Среди восточных поэтов, ставших популярными в России, следует отметить Хафиза, Хайама, Низами Гянджеви, Фирдоуси, Джами, Ибн-Руми, Саади, и др. Такие популярные издания, как «Азиатский вестник», «Московский телеграф», Библиотека для чтения», «Полярная звезда», «Северная лира на 1827 год», «Северные цветы» и т.д. стали публиковать переводы первых русских переводчиков с восточных языков С.Соловьева, Д.Ознобишина, О.Сенковской, Н.Батьянова, А.Коркунова.

Так, например, журнал «Азиатский вестник» выделял среди восточных поэтов Низами Гянджеви, произведения которого были знакомы русскому обществу и по «Западно-восточному дивану» Гете. Н.Батьянов в статье, опубликованной в журнале «Азиатский вестник» особо подчеркивал популярность героев произведений Низами – Лейли и Меджнуна, Хосрова и Ширин, которые стали на Востоке «предметом романтической поэзии». Хотелось бы отметить, что в журнале «Северный архив» наряду с переводами произведений Низами и статьями о его творчестве были представлены сведения о современных Низами азербайджанских поэтах – Фелеки Ширвани, Эфзеледдине Хагани и др [2].

В числе выдающихся русских литераторов, обратившихся к переводам произведений восточных авторов, следует особо подчеркнуть деятельность русского поэта В.А.Жуковского, который перевел отрывок из поэмы «Шах-наме» великого персидского поэта Фирдоуси («Рустем и Зораб»), индийскую повесть «Наль и Дамаянти», одну из вставных частей санскритского эпоса «Махабхарата». Упомянутые переводы Жуковского на протяжении десятилетий оставались единственными трансформациями этих произведений на русский язык, сыгравшие значительную роль в ознакомлении русских читателей с Востоком. Среди переводов ориентальных стихотворений Жуковского можно назвать «Пилигрим» Ф.Шиллера, «Араб на могиле своего скакуна» Ш.Мильвуа, «Лалла Рук» Т.Мура, раскрывающие неоценимые заслуги Жуковского-переводчика в популяризации произведений западно-европейских литераторов, посвященных восточной тематике.

В 1894 году Василий Владимирович Бартольд – российский и советский востоковед, тюрколог, арабист, исламовед, историк, архивист, филолог, один из основателей российской школы востоковедения впервые перевел на русский язык «Песнь об удалом Домруле, сыне Дука-Коджи» из азербайджанского героического эпоса средневековья «Китаби Деде Коркуд». Данное героическое произведение привлекло внимание другого знатока Востока, русского поэта Василия Львовича Величко, творчество которого, отчасти, было направлено на освещение культуры Востока. Дастан был переведен В.Л.Величко в стихотворной форме и опубликован в его сборнике «Арабески. Новые стихотворения» в 1903 году [3,С.65]. Этот перевод является единственным поэтическим переводом дастана на русский язык и заслуживает особого внимания читателей.

Русская поэзия первой половины XIX века богата традициями, мотивами, жанрами, поэтическими примерами восточных литератур [4].

Очень популярными и модными в русской поэзии стали традиционные восточные символы любви – соловья и розы. Эти символы, как отмечает А.Дж.Гаджиев, «встречаются в русских переводах, выполненных как с ориентальных западноевропейских произведений, так и с собственных произведений восточных поэтов» [5]. Начиная с 20-х годов 19 века,

образы соловья и розы становятся неотъемлемой составляющей русской любовной лирики, при этом встречаются в стихотворениях с чисто русской тематикой.

Д.П.Ознобишин-Делибюрадер – известный знаток восточных языков в статье «О духе поэзии восточных народов...» в 1826 году особо отмечал, что «Персы имеют особенные прекрасные вымыслы, которые сделались, можно сказать, родственными языку их. Упомяну только об одном из них: любовь соловья к розе: это самый древнейший, а вместе с тем и прелестнейший миф персидской поэзии, который, невзирая на то, что столь часто повторяется в пленительных произведениях поэтов, сохранил, однако, всю девственную свежесть красок и доставляет удовольствие своими всегда новыми оттенками неги». Граф Д.И.Хвостов – русский поэт, один из поздних представителей поэтического классицизма одним из первых обратился к этой теме в стихотворении «На прибытие великой княгини Марии Павловны» (1822).

Как уже было отмечено, более популярными соловей и роза, как символы любви становятся в русской литературе с середины 1820-х годов. В подтверждение этому можно отметить стихотворение А.С.Пушкина «О, дева-роза, я в оковах» (1824), которое при первом издании (1826) имело подзаголовок «Подражание турецкой песне», подтверждающий восточное происхождение использованной в нем любовной символики:

О, дева-роза, я в оковах;
 Но не стыжусь твоих оков:
 Так соловей в кустах лавровых,
 Пернатый царь лесных певцов,
 Близ розы гордой и прекрасной
 В неволе сладостной живет [6].

Позже появляется целый ряд произведений других русских поэтов, воспевающих любовь соловья и розы. Например, с 1825 по 1850 гг. было создано более тридцати стихотворений с использованием этой символики. Авторами являются известные русские поэты Пушкин, Лермонтов, Полежаев, Кольцов, Катенин, Веневитинов, Дельвиг и менее известные Ознобишин, Раич, Зайцевский, Якубович, Тепляков и др.

К концу 1820-х годов символы соловья и розы становятся в какой-то степени средством образной выразительности для русских поэтов. В стихотворении «В безмолвии садов...» (1827) А.С.Пушкин сопоставляет любовь соловья к розе как неразделенное чувство с его размышлениями о назначении поэта и поэзии:

В безмолвии садов, весной, во тьме ночей,
 Поет над розою восточный соловей.
 Но роза милая не чувствует, не внемлет,
 И под влюбленный гимн колеблется и дремлет.
 Не так ли ты поешь для хладной красоты?
 Опомнись, о, поэт, к чему стремишься ты? [6].

А.Дж. Гаджиев отмечает что, обращением к восточной символике, русские поэты, с одной стороны, подчеркивали ее восточное происхождение, а с другой – стремились перенести ее на русскую почву [5]. Усердия преодолеть восточную орнаментовку темы соловья можно наблюдать в стихотворениях Д.В.Веневитинова «Три розы» (1826), И.И.Козлова «К Н.И.Гнедичу» (1825), и др. Например, в упомянутом стихотворении

Д.В.Веневитинова роза оказывается, с одной стороны, «любовницей зефира», а с другой – вдохновением соловья.

Известный русский поэт А.А.Фет уделял определенное внимание теме соловья и розы. Поэт в своем творчестве многократно обращался к использованию типичных восточных образов соловья и розы в своих лирических стихотворениях [10]. Примером сказанному может послужить поэма под названием «Соловей и роза» и целый ряд стихотворений, посвященных восточной тематике, среди которых значительное место занимают «Песни кавказских горцев» 1875 года [11]. Также можно отметить переводы и переложения из восточной поэзии, выполненные А.А.Фетом. Это такие стихотворения Хафиза, как «Ветер нежный, крыленный...», «О помыслах Гафиза», «Звезда полуночи дугой золотою скатилась...» и др., которые впервые познакомили русского читателя с художественной особенностью, богатым содержанием, великолепной образностью и метафоричностью поэзии Востока [12].

Большой интерес в русской литературе XIX века представляет обращение к жанровым традициям восточной поэзии. Русские поэты обращаются к таким восточным жанрам, как газели, касыды, апологи, притчи. С середины 1820-х годов в русской периодике были опубликованы произведения с подзаголовками «восточный аполог», «восточная притча», «восточная басня» [13].

Выводы:

1. Обращение русских литераторов к традициям литературы средневекового Востока способствовало обогащению поэзии XIX века;
2. Мотивы и поэтические приемы, жанры поэзии и народного творчества Востока входили в поле зрения русских писателей, преломляясь в их творчестве, получали новую интерпретацию;
3. Впоследствии эти традиции были продолжены и в русской поэзии XX века в творчестве таких известных поэтов, как В.Хлебников, В.Брюсов, Н.Гумилев и многие другие.

Список литературы:

1. **Жирмунский, В.М.** Байрон и Пушкин [Текст] / В.М. Жирмунский // из истории романтической поэмы. Изд.2. - Ленинград, 1978. – 19с.
2. **Гаджиев, А.С.** Восток в русской литературе [Текст] / А.Гаджиев, Ф.Рзаев, М. Якубова, С. Алиева. - Баку, 2011. – 24с.
3. **Гюльмамедова, Л.И.** Песнь об удалом Домруле [Текст] / Л.И. Гюльмамедова, В.Л.Величко // Вопросы сравнительного литературоведения: русско-азербайджанские литературные взаимоотношения. - Баку, 1990. - С 65-78.
4. **Кокоева, Т.С.** О переводах произведений А.С. Пушкина на кыргызский язык [Текст] / Т.С. Кокоева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2020. - №1. – С. 77 – 81.
5. **Гаджиев, А.Дж.** Этапы литературного братства [Текст] / А.Дж. Гаджиев. - Баку, 1986.
6. **Пушкин, А.С.** Полн. собр. соч., в 10-ти тт. [Текст] / А.С. Пушкин. - Москва, 1958.
7. **Кюхельбекер, В.К.** Избранные произведения. В 2-х тт. [Текст] / В.К. Кюхельбекер. - М.- Л., 1967.
8. **Поэты 1820-х – 1830 годов**, в 2-х тт. - Москва, 1972.
9. **Вяземский, П.А.** Стихотворения [Текст] / П.А. Вяземский. - Ленинград, 1958.
10. **Алиева, Р.В.** Характерные несоответствия семантико – коннотационной информации исходной единицы (русской реалии) в кыргызском дискурсе [Текст] / Р.В.Алиева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2017. - №2. – С. 57-60.

11. **Алиева, Р.В.** Осмысление творчества И.С.Тургенева в мировой литературе [Текст] / Р.В.Алиева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2017. - №3-4(60). – С. 29-33.
12. **Алиева, Р.В.** Творчество И.С.Тургенева в литературной критике Кыргызстана [Текст] / Р.В.Алиева // Русское слово в Кыргызстане.- Б.: КРСУ, 2018. - №3(25). – С. 36-39.
13. **Кокоева, Т.С.** Стереотип как явление культурного пространства [Текст] / Т.С. Кокоева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2020. - №1. – С. 73 – 76.

Поступила в редакцию 20.05.2021г.

УДК 82/821.0

Сарыков С.Т.

к.ф.н., доцент Кыргызско-Узбекского Межд. унив. им. Б.Сыдыкова,
Кыргызская Республика

ТЕНТИ АДЫШЕВАНЫН ЫРЛАРЫНЫН ТҮЗҮЛҮШТӨРҮ

Бул макалада изилдөөнүн предмети катары Тенти Адышеванын ырларынын түзүлүштөрү каралды. Макаланын максаты - Тенти Адышеванын поэзиясынын улуттук поэзиянын бир бөлүкчөсү катары эл арасында көркөмдүк-поэтикалык өзгөчөлүгү, улуттук өң-түсү, өзүнө гана тиешелүү касиеттери менен жашай бере турган көрүнүш экендигин ачып берүү жана ырларынын түзүлүштөрүнүн башка акындардын ырларынан айырмачылыктарын талдап анализдөө. Акындын ырларын талдоодо ритм, рифма, ыргак, басым, интонация, муундук түзүлүш, үндөштүк (сингармонизм) маселелери каралды. Акындын чыгармачылыгы элдик поэзияга, профессионалдык поэзиянын классикалык үлгүлөрүнө жакындыгы менен түшүндүрүлүп, кийинки муундардын өкүлдөрүнө окутулуп турулуусу зарыл. Жогорку окуу жайында ХХ кылымдагы кыргыз адабияты сабагы окутулганда акындын портрети окутулуп келе жатат.

Негизги сөздөр: Тенти Адышева; поэзия; улуттук поэзия; профессионалдык поэзия; ритм; рифма; басым; муундук түзүлүш; эркин ырлар; кыргыз ырлары; газал; сонет.

СТРУКТУРЫ СТИХОВ ТЕНТИ АДЫШЕВОЙ

В этой статье рассмотрена структура стихотворений поэтессы Тенти Адышевой. Целью исследования является раскрыть поэзию Тенти Адышевой, живущая в народе, как одна из частей национальной поэзии с художественно-поэтической особенностью, национальным колоритом, с индивидуальными свойствами и анализировать различие структуры ее стихотворений от стихотворений других поэтов. В процессе анализа стихотворений поэтессы рассмотрены такие вопросы, как ритм, рифма, интонация, слоговое строение, сингармонизм. Творчество поэтессы разъясняется близостью к классическим образцам национальной и профессиональной поэзии и должны быть донесены к следующему поколению.

Ключевые слова: Тенти Адышева; поэзия; национальная поэзия; профессиональная поэзия; ритм; рифма; интонация; слоговое строение; свободные стихи; кыргызские стихотворения; газал; сонет.

STRUCTURES OF TENTI ADYSHEVAS SONGS

This article examines the structure of Tenti Adysheva's poems as the subject of research. The purpose of the article is to reveal that Tenti Adysheva's poetry as a part of national poetry is a phenomenon that can live among the people with its artistic and poetic features, national color, and its own characteristics, and to analyze the differences in the structure of his poems from other poets. In the analysis of the poet's poems, the issues of rhythm, rhyme, rhythm, stress, intonation, syllable structure, harmony (synharmonism) were considered. The poet's work should be explained by its closeness to folk poetry, classical examples of professional poetry, and should be taught to future generations. A portrait of the poet has been taught at the university since the beginning of the twentieth century Kyrgyz literatur.

Key words: *Tenti Adysheva, poetry, national poetry, professional poetry, folk poetry, authentic poetry with high artistry, classical sample of poetry, national coloring, poetic-artistic frame, inborn talent, wonderful internal world, special ethics and esthetics.*

Кыргыз ырларынын түзүлүшү башка түрк ырлары сыяктуу эле силлабикалык системага кирет. Башкача айтканда, кыргыз ырларындагы ыргак ыр сабындагы муун сандарынын бирдей кайталанышына негизделет. Адабиятчы Рысалиев «Кыргыз ырларынын түзүлүшү» деген эмгегинде: «Кыргыз ырларынын ыргагын түзүүдө бардык муундар бирдей катышат, демек, кыргыз ырларынын ритмикалык эрежесиндеги биринчи белгиленүүчү маанилүү фактор тең салмактагы муундардын ар бир жолдун ичинде окшош санда курулушу», - деп, кыргыз ырларынын муунчул системага кире тургандыгын белгилейт. Анткени, кыргыз тилинде басым эреже катары сөздүн акыркы муунуна түшөт да, маани ажыратуучу милдетти аткарбай, дайыма сөз бөлүү үчүн колдонулат. Ошондуктан, басым кыргыз поэзиясында ыргак түзүүнүн негизги каражаты катары кызмат өтөбөйт. Ырда басым түшкөн да, түшпөгөн да муундар бардык учурда ыргак түзүүгө бирдей даражада катышат. Бир жолдорунун ичинде муундардын майда бөлүктөргө бөлүнүшүн кыргыз поэзиясында төрт муундан он алты муунга чейинки өлчөмдөр бүт берет дешет, кыргыз ырларын изилдөөчүлөр. Кыргыз поэзиясында мындан башка муундук өлчөм кездешпейт делет. Бирок айрым учурларда андан да көп муундук өлчөмдөр кездешерин биз билебиз. Муундардын белгилүү өлчөмдө бөлүктөргө бөлүнүп жайгашуусу, муунчул кыргыз ырларынын негизги ыргактык ички закону болуп эсептелет. Ыргактык бөлүкчөлөрдүн жалпы саны жагынан Тенти Адышеванын да ырларын төрт топко бөлүп кароого болот.

Дегеле, кыргыз поэзиясында бир ыргактык бөлүктөн турган ыр болбойт, бул кыргыз ырларынын ички законуна байланыштуу көрүнүш. Ал эми эки, же үч муунактуу ырлар басымдуу орунду ээлейт, беш муунактуу (ыргактык бөлүктүү) ырлар болсо сейрек кездешет. Ал эми кыргыз оозеки поэзиясы, анын өкүлдөрү болгон ырчылар поэзиясында өзгөчө өнүккөн ыр түрү – бул эки ыргактык бөлүктүү ырлар болуп саналат. Ыргактык бөлүктөгү муундардын саны жалпысынан экиден тартып, жетиге чейин барат, бирок басымдуу көпчүлүгү экиден тартып төрткө чейинки топтор болот.

Акын чыгармачылыгында мындай негизде жазылган ырлары көп. Биз жогоруда учкай белгилегендей, акын оозеки чыгармачылыктын көрөңгөсүнөн даам таткан, ошого байланыштуу ырлары ушул типте жазылган.

Акындын ырларында ыргактык бөлүктөрдүн муун топтору дайыма эле бирдей эмес, бул закон ченемдүү көрүнүш. Окшош муундуу ыргактык бөлүктөрдүн (вертикалдуу) тигинен бирдей санда тартиптүү кайталанышын сактоо кыргыздын силлабикалык ырларында ыргак түзүүчү роль ойнойт. Бул өзгөчөлүк (горизонталдык) туурасынан келишинен кескин айырмаланат, тактап айтканда, тикесинен муунактагы муун сандары сөзсүз бирдей сакталат, туурасынан муун сандары ар кандай боло берет.

Маселен:

Аркаят менин Ала-Тоом,

Аскасы асман тирешип.

Агылып сызат булуту,

Бирин-бири сүрөшүп.

8 муун турду, «Ала-Тоо» ырынан

Ал эми:

Ырлар жазсам, жаштар обон салгандай,
Гүлдөр тиксем, күндө карап тургандай.
Көңүл чиркин көкөлөнүп эргисе,
Кезегинде кыздар менен баскандай.

11 муундан турду, «Кайда чеги» ырынан

Дагы «*Таң алдында*» ырындагы төмөнкү саптар:

Таң алдында ойгонушуп чымчыктар, чыйпы-чыйпы, тынчы кетет кобурап,
Желге ойгонуп, желпинишет береги, бак-дарактар жалбырактап топурап.

22-24 муундан турду

Демек, ушул мисалдардан көрүнгөндөй, ырлардын муундары дайыма эле бирдей боло бербейт деген жыйынтыкка келсек болот.

Совет бийлигинин жылдарында кыргыз ырларынын түзүлүшүндө өркүндөөлөр, жаңылануулар, өзгөрүүлөр болду. Натыйжада, ыргактык өлчөм так сакталбаган эркин ырлар пайда болду. Мындан сырткары, 1950-жылдардын акыры 60-жылдардын баш ченинде өлкөнүн саясий-маданий турмушундагы жандануу адабияттын кескин түрдө өсүп-өнүгүп, жаңыланышын, башкача айтканда «секирик» жасоону шарттады. Чыгармачылык процесстерде жаңыга умтулуу, изденүү рамкаланган формага сыйбоо көрүнүштөрү, реформалоо багыты күч алды. Дегеле, жалпы мурдагы союздун карамагындагы республикалык акындардын чыгармачылык өнүгүшүндө өзгөрүүлөр боло баштады. Ошол учурдун актуалдуу маселеси – космос мейкиндигин өздөштүрүү, өткөн согушту эскерүү менен анын таасиринен жыйынтыктарды чыгаруу, нравалык маселелерге көңүл буруу эле. 60-жылдардын башында «эстрадалык поэзия» деп аталган ырларды, поэмаларды жарата баштаган Москвалык акындар Е. Евтушенко, А. Вознесенский, Р. Рождественский жана башкалардын таасиринде бир топ кыргыздын белгилүү жаш акындары кыргыздын традициялуу уйкаш ыр формасына жаңылык киргизүү аракеттерин жасашкан. Мунун таасири менен 50-жылдардын экинчи жарымынан тартып ак ырлар, уйкашсыз ырлар жарала баштады.

Жаңычылдык идеясын чыгармачылыгында кош колдоп чыгышкан таланттуу акындар улуттук поэзиябыздын идеялык-тематикалык горизонтторун кеңейтти, поэтикалык ойдун эркиндигин кеңири пайдаланышты, жаңы мазмунга жаңы формаларды табууга дилгирленишти. Бул көрүнүш кыргыздардын традициялык ырларында болгон эмес. Ошон үчүн ошол мезгилде уйкашсыз ырлардын тегерегинде дүркүрөгөн талаш-тартыштар жүргөн. Бирок, турмуш кыргыз поэзиясында да ак ырлар, эркин ырлар боло тургандыгын далилдеди.

Тажрыйба иретиндеги алгачкы бул изденүүлөр жана табылгалар оңойго турбаса дагы мындай жанрда С. Эралиев, О. Султанов, Р. Рыскулов, Т. Кожомбердиев, С. Акматбекова, С. Тургунбаев, Т. Муканов, М. Абылкасымовалар ырларды жаратышып, эмгектеништи. Айрым акындар чыгармачылыгында ак ыр жазуу менен аброй тапты десек жаңылыштык болбос. Ак ырларда ыргак түзүүнүн негизги каражаты интонация, басым, эркин ыргактык өлчөмдөр болуп эсептелет.

Эркин ырдын элементтери, айрым көрүнүштөрү мурдатан эле улуттук эпостордо кездешкен, жаңылмачтарда, калптарда, табышмактарда кеңири колдонулган. 30-жылдары

М. Элебаев, Ж. Турусбековдор бир топ ырларды жаратышып, эркин ырдын мүмкүнчүлүгүн пайдаланышкан. Бул форма кийин Р. Шүкүрбековдун чыгармачылыгында учураган.

Акын Тенти Адышева да бул жанрдан артта калган жок. Ырларынын ичинде аз санда болсо дагы, бул жанрга кайрылып, өз салымын кошуп келген. Анын мындай жанрда жазган ырлары поэтикалык жаңы мазмунду жаратуу менен жакшы чыккан десек да болот.

Акындын «Талаш» аттуу ырынан:

Эзелкиден адамзат,
Бир-бирине
Жырткычтарча кас экен.
Бул дүйнөдө
Чындык деген аз белем.
Көпчүлүктүн
Жүрөктөрү таш белем.
Аның үчүн
Адам бетин ар качан
Жууп келет эзелкиден жаш менен!

Албетте, мындай ырлар акындын өжөр акылынан, тынымсыз чыгармачылык изденүүсүнөн, бийик интеллектуалдык изденүүсүнөн жаралды. «Поэзияда адам духунун кереметтүү абалынан, анын бийик интеллектуалдык чыңалуусунан жаралып, адам духунун ошол кереметтүү абалынын, бийик интеллектуалдык жана эмоциялык чыңалуусунун жемиши болот. Поэзияда бул улуу ачылыштарды ачылыштай деңгээлде, буга чейин такыр айтыла электей жаңы каражаттар, жаңы сөз, жаңы үн, жаңы форма, жаңы интонация, ритм менен чагылдырууга тийиш, башкача айтканда чыгарма бир мүнөт да тынч алып канааттанып калууну билбеген адам акылынын өжөр демин, кубатын, учкул замандын жүрөк кагышын камтып, бул улуу ачылышка тете касиетте жазылышы керек. Акын мына ушул негизде туруп колуна калем кармайт», - дейт С. Тургунбаев.

Демек, турмуш, тагдырдагы алай-дүлөй окуялар, айлана-чөйрөдөгү болуп жаткан өзгөрүүлөр акындан эркин ыр формасын талап кылды. Эркин ырдын үрөнү кыргыз адабиятында мурдатан эле бар эле, эртедир-кечтир кыргыз поэзиясында баштатан закон ченемдүү пайда боло турган, традициялык ырлардын бай арсеналы өзүнүн диалектикалык бутагы катары өндүрүп чыгара турган көрүнүш болучу. Ошондуктан, эркин ыр акындын чыгармачылыгында да тамыр жайды.

«Ойлоор келет» аттуу ырынан мисал:

Бул дүйнөгө,
Ыйлап келем
Ыңаалап мен,
Көздөрүмдөн жаш чыкпай,
Эрбең-сербең...
Энтелеп,
Эки колум камчылай.
Бул дүйнөдөн
Эми кетем,

Эрдим тиштей,
Илкий басып унчукпай.
Бирок гана,
Көздөн жашым
Көлдөп агар соолубай ж.б.

Уйкаштык – ыр түрүндөгү чыгармаларга таандык көрүнүш. Ошондуктан, уйкаштык поэзиядагы ыргак түзүүчү көрүнүшкө кирет. Кыргыздын традициялык ырларынын баарына, ошондой эле эркин өлчөмдөгү азыркы поэзияга да уйкаштык мүнөздүү. Азыркы учурда, тагыраак айтканда, 1950-жылдардан тартып жазылган ак ырларда кээде уйкаштык учурлар да бар экени белгилүү. Мындай көрүнүш акындын чыгармаларынын дээрлик бардыгында сакталган. Акын ырларын эркин ыр тибинде жазса да, уйкаштыкты терең сактаган.

Кыргыз ырлары добуштук жагынан ыр сабынын баш жагынан, ортосунан, өзгөчө аягынан үндөшөт. Кээде үндөштүк эки, үч жеринен тең болушу мүмкүн, тагыраак айтканда, уйкаштык ыр сабынын башынан да, аягынан да ишке ашат. Мындай учурда ырдын эмоционалдык күчү артат.

Ошентип, уйкаштык дегенибиз ыр жолдорундагы эки сөздүн добуштук үндөштүгү. Үндөштүк бир сөздөн, кээде эки сөздөн турат. «Уйкаштык бул ыр жолдорунун ыргактык түзүлүшүнүн белгилүү бир жеринде туруучу эки сөздүн үндөштүгү», - дейт Томашевский. «Бул аныктамада уйкаштыктын бардык тилдерге мүнөздүү орток белгиси эске алынган», - дейт кыргыз ырларынын изилдөөчүсү К.Рысалиев. Уйкаштыктын негизги фактору, башкача айтканда, башкы белгиси – эки сөздүн үндөштүгү, добуштук окшоштугу кандай? деген суроого Б.В. Томашевский абдан туура жооп берген: «Эки сөздү кандай шартта уйкашат деп эсептөөгө болот, эгерде биз аларды жөн гана бири-бирине үндөшүп жатат деп койсок, анда биз эч нерсени аныктай албайбыз, анткени үндөштүк ар кыл касиетке ээ болушу мүмкүн. Демек, үндөштүк тыбыштардын окшоштугу, ал эми тыбыштар бири-бирине ар кыл негизде, ар кыл даражада окшошушу мүмкүн».

Бул учурда ар бир тилдин закондору ар башка болорун эске алуу керек. Анткени, сөз тыбыштардан турат, ырдагы уйкаштыкты түзүүчү болуп тыбыштар эсептелет. Кыргыз ырларын уйкаштыгын изилдөөдө сингармонизм (үндүүлөрдүн үндөшүүсү) законун эске алуу керек. Себеби, тыбыштар жоон, ичкелигине карата үндөшүшөт. Ошентип, уйкаштык ырдын ыргагынын кошумча жардамчы элементи болуп эсептелет, дегенибиз ыргаксыз ырлар ыр эмес.

Акын мейли кандай жанрда ырларды жаратпасын, уйкаштыкты терең сактаган.

Акым барбы арсаңдап күлө турган,
Айланып сапар чегип жүрө турган.
Сен жатсаң туткунунда кара жердин,
Өлбөстөй өмүрдү мен сүрө турган.

«Акым барбы»ырынан

Же:

Жек көрөм мен көкүрөк көтөргөндү,
Карт-курт этип калп эле жөтөлгөндү,
Жөнөкөйлүк турса дагы жапызданып,
Жакшы көрөм мен ага жөлөнгөндү.

«Жек көрөм»ырынан

Мында биринчи, экинчи, үчүнчү саптардын муундары уйкашып жатат. Ошентип, уйкаштык кошумча каражат катары пайдаланылат. Кыргыз ырларын изилдөөчүлөр уйкаштыкты башкы, ички, аяккы деп үчкө бөлүшөт.

Булардын ичинен өзгөчө орунду аяккы уйкаштык ээлейт. Уйкаштыктын ыр сабынын аягына келери басымдуу, Маяковский “уйкаштыктын ыр сабынын аягына келе турганын, анын маани берүүчү жагы басымдуу экендигинде”, - деп көрсөткөн. Уйкашкан сөздөр интонация, басым менен берилет. Уйкаштыктын түрлөрү боюнча алып караганда да, акын ырларында бардык түрлөрү кездешкенин көрөбүз.

Шаркырап өзөн суулар агып турса,
Шарпылдап көлүң жээкке согуп турса,
Шыпырып маңдай терин орокчулар,
Күзүндө дан-эгинин оруп турса,
Дүнүйөнүн бактысы немей ал эмине!

«Бакты немей эмине!»ырынан

Бул түрмөктүн башкы жана аяккы муун топтору ыр саптарынын баш жагынан да, аягынан да уйкашып жатат.

Же:

Кара-Тоодон кара бүркүт шаңшыса,
Ала-Тоодон ак ылаачын үн салат.
Кара калпак жигит ырын ырдаса,
Аземденип акын селки күү чалат.

«Арноо» ырынан

Уйкаштыкты составына карата “жөнөкөй жана татаал уйкаш” деп бөлөбүз. Жөнөкөй уйкаш бир сөз аркылуу болот, ал эми татаал уйкашта эки же андан ашык сөздөр уйкашат. Мындай ырлар да акын ырларында көп кездешет. Ошону менен катар акын чыгармаларында “газал”, “сонет” өңдүү ырлар, төрт, беш, алты сап, он саптуу ырлар көп кездешет.

«Аял жүгү» аттуу ырынан:

Аялдын арабасы толо жүгү,
Тынымсыз тартып келет түнү-күнү.
Эне жүгүн алмашып, кызы тартып,
Кычырап арабанын чыгат үнү,
Кылымдар кылчайбастан өтө берет.
Кыздар да эне жашка жете келет,
Кылдырап оор тартып арабасы,
Күндөн-күн күчү тайып кете берет.
Энелик эбегейсиз түйшүгүндө,
Эртелеп сулуу түрү өчө берет,
Бирок да көөнөрүшүн көрккө бөлөп,
Түрлөнүп тиккен гүлү өсө берет.

Акын көп окуган, көп изденген ошолордун таасиринде чыгыш, батыш адабияттары менен терең, тыгыз тааныш болгон. Жыйынтыгында, кыргыз адабиятынын, кыргыз поэзиясынын өркүндөп-өсүшүнө өз салымын кошуп, ырларын да ар түрдүү таризде, элдикинен өзгөчөлөнтүп, башкаларга мисал боло турган кылып жазууга аракеттенген.

Акын ыр саптарын тизмектеп жатып:

Ушул жыргал, жаркыраган күн бүтүп,
Боз топурак кучагына барармын.
Сайран күндүү, сансыз сырдуу дүнүйө,
Жан кеткен соң, бирин сезбей калармын.
Жашыл токой, көк шибердин үстүндө,
Курбуларым үлпөт куруп олтурар...
Мени эстеп ошолордун ичинде,
Балким бирөө көзгө жашын толтураар...

Же:

«Ойго келет» ырынан

Мен өзүмчө “өлбөс күн” деп эсептейм,
Бир тирүү жан тепсеп турса үстүмдө,
Ушул китеп жандуу эмей эминде,
Ар убакта турган биздин үстөлдө... - дейт.

Өмүрү өткөндөн соң акын сөзсүз бирөөлөр анын артынан жазган чыгармаларын окуп, изилдөөлөрдү жүргүзөрүн, ырларына кайдыгер карабастыктарын билген тариздүү сөздөрдү айткан. Акындын акындык өнөрүн ачып, талдап берүү биздин максат, кийинки муун жараткан эмгектерине саресеп салуусу зарыл. Акын өзү ошону эңсеген, каалаган, чыгармачылыгында ушундай тыянактарды чыгарган. Тенти Адышева акын катары элдик поэтикалык ойломдун жана профессионалдык поэзиянын салттарынан калыптанып, эмгектерди жаратып бизге сунуштаган.

Жыйынтыктар:

1. Кыргыз Эл акыны Тенти Адышеванын ырларынын түзүлүштөрү тереңдеп анализденди;
2. Акындын ырларын талдоодо ритм, рифма, ыргак, басым, интонация, муундук түзүлүш, уйкаштык, үндөштүк (сингармонизм) маселелери каралды;
3. Акындын көркөм башаттары жана чыгармачылыгындагы көркөмдүк чеберчиликтери ачылып берилди.

Колдонулган адабияттар:

1. Адышева, Т.Ж. Кылы үзүлгөн комузум [Текст] / Т.Ж. Адышева // Чыгармалар жыйнагынын бир томдугу. - Ф.: Кыргызстан, 1987.
2. Айтматов, Ч.Т. Биз дүйнөнү жаныртабыз, дүйнө бизди жаныртат [Текст] / Ч.Т.Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1988.
3. Артыкбаев, К. Чыгармалар жана ойлор [Текст] / К. Артыкбаев. - Ф.: Кыргызстан, 1974.
4. Адышева, Т.Ж. Ырлар жана поэмалар [Текст] / Т.Ж. Адышева. - Ф.: Кыргызстан, 1979.
5. Даутов, К. Уникалдуу феномен [Текст] / К.Даутов - Ф.: Ала-Тоо, 1989.- №9.- 159 б.
6. Тургунбаев, С. Замандаштын дүйнөсү [Текст] / С. Тургунбаев. - Ф.: Кыргызстан, 1997.
7. Рысалиев, К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү [Текст] / К. Рысалиев - Ф.: Мектеп, 1963.

8. **Сарыков, С.Т.** Похвала, пожелание, сказанные в виде фразеологизмов и их семантика в кыргызском языке [Текст] / С.Т. Сарыков // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2017. - №3,4. – С. 38–44.
9. **Сарыков, С.Т.** Философия поэзии Тенти Адышевой [Текст] / С.Т. Сарыков // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2020. – № 3. – С. 50–56.

Поступила в редакцию 1.06.2021г.

УДК 82/821.0

Сарыков С.Т.

к.ф.н., доцент Кыргызско-Узбекского Межд. унив. им. Б.Сыдыкова,
Кыргызская Республика

АКЫНДЫН ЫР ДҮЙНӨСҮНДӨГҮ ФИЛОСОФИЯЛЫК КӨЗ КАРАШТАР

Макалада изилдөөнүн предмети катары Тенти Адышеванын поэзиясынын философиялуулугу каралды. Изилдөөнүн максаты - Тенти Адышеванын поэзиясы улуттук поэзиянын бир бөлүкчөсү катары көркөмдүк-поэтикалык өзгөчөлүгү, улуттук өң-түсү, өзүнө гана тиешелүү касиеттери менен эл арасында жашай бере турган көрүнүш экендигин ачып берүү. Акындын поэзиясы салттык, поэтикалык-көркөмдүк алкакта алып караганда, башка улуттук поэтикалык салттардын терен таасири менен гана жаралган көрүнүш эмес. Анын поэзиясы биринчи иретте тубаса талант менен шыктан табыгый түрдө жаралган көрүнүш. Акындын чыгармачылыгы элдик поэзияга, профессионалдык поэзиянын классикалык үлгүлөрүнө жакындыгы менен түшүндүрүлөт.

Негизги сөздөр: Тенти Адышева; поэзия; улуттук поэзия; профессионалдык поэзия; элдик поэзия; бийик көркөмдүктөгү чыныгы поэзия; поэзиянын классикалык үлгүсү; улуттук өң-түс.

ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ПОЭТА В МИРЕ ПОЭЗИИ

Поэзия Тенти Адышевой, как часть национальной поэзии с художественно-поэтической особенностью, национальным колоритом и индивидуальностью, является феноменом, живущим в сознании каждого читателя. С поэтично-художественной стороны поэзия поэтессы не явление, образованное под впечатлением других национальных поэтических традиций, а в первую очередь, явление, возведенное из врожденного таланта и вдохновения естественным путем. Ее творчество поясняется схожестью к народной поэзии и к классическим образцам профессиональной поэзии.

Ключевые слова: Тенти Адышева; поэзия; национальная поэзия; профессиональная поэзия; народная поэзия; истинная поэзия с высокой художественностью; классический образец поэзии; национальный колорит.

PHILOSOPHICAL VIEWS OF THE POET IN THE WORLD OF POETRY

The poetry of Tenti Adysheva as a part of national poetry with an artistically poetic peculiarity, national flavor and individuality, is a phenomenon that lives in the minds of every reader. From the poetic and artistic side, the poetry of the writers is not a phenomenon of other national poetic traditions, but first of all, a phenomenon built from innate talent and inspiration in a natural way. Her works are explained by the similarity to folk poetry and classical samples of professional poetry.

Key words: Tenti Adysheva; poetry; national poetry; professional poetry; folk poetry; authentic poetry with high artistry; classical sample of poetry; national coloring.

Рух дүйнөсү түбөлүк турчу керемет дүйнө дейбиз. Бирок ал асманда асылып турчу нерсе да эмес. Ар убак анын күйөрманы болуп, маңызын ачып, маанисин арттырып турбаса, ал дагы азып-тозуп кетери бышык. Рух дүйнөсү бийик жана таза болгон

адамдарыбыздын асыл дүйнөсүн аңтара билип, аны жан дүйнө азыгына айлантып, муундарга суна билүү тирүүлөрдүн ыйык парзы.

*“Дүйнөдөн акын кетет, асыл кетет,
Сөз калат өлбөй элдин кенчи болуп,
Сөз калат урпактарга энчи болуп”*, - деп аялзатынан чыккан

Кыргыз Эл акыны Тенти Адышева дүйнөдөн өткөн улуу акындардын, асылдардын артында өлбөс-өчпөс улуу сөз калып, кылымдан кылым карытып жашай бере турганын “Улуу сөз” деген ырында ушундайча жазып кеткен экен. Ушул саптарын бүгүнкү күнү акындын өзүнө арнап, артында элдин кенчи, урпактардын энчиси болуп, сөз улугу, сөз сулуусу, сөз бермети поэзиясы калды десек болот.

Тенти Адышеванын поэтикалык чыгармачылыгына баш баккан адамга ириде ичинде терең сыр каткан, турмушунун психологиясынын моралы өзгөчө, эстетикасы-этикасы башкача, көөнөрбөс салттарга терең байланган философиялык лирикалары урунаары шексиз.

Акын өз турмушунда эки улуу инсан менен өмүр сүрдү. Алардын таасирлеринен, алган турмуштук тажрыйбасынан оргуштап ырлар жаралды. Акындын поэзиясынын гүлдөгөн мезгили элүү жаштын тегерегинде болду. Акын ушул жашты тегеректегенде эмоцияга берилбей, эргүүгө ээликпей, турмушка салмактуу карап, адамдык алакага, мамилеге, философияга, көз караштарга аяр мамиле жасап, ошолордун негизинде ырларды жаратып, жазып турду. Адам баласы жашы канча улуулаган сайын оош-кыйыштарды андап, оң-терс, ак-кара, жакшы-жаман сыяктуу көрүнүштөргө көз салып, турмуштун ачуу-таттуу нерселерин терең түшүнөт тура...

Ал: Өчөшүп өнөкөттүү илдет күчөп,
            Өнүгүп, өөрчүй бербе улам түтөп.
            Өлбөстөй жаралгансып бул дүйнөгө,
            Өмүрдөн көп нерсени адам күтөт.

Кысталыш кыя жолдо турбасаңчы,
Кылгырып кызыгы көп сырлар күтөт.
Коңур үн комуз күүсүн коштой чыгып,
Кол булгап, кооз кийинген ырлар күтөт.
Асылып, алдым торой баспачы сен,
Алдыда ак пейилдүү жылдар күтөт... - дейт.

(«Адам күтөт» ырынан)

Жашы өтсө да, акын мезгил менен күрөшүп, жакшылыктан үмүт үзбөй, артында калтыруучу иштер көп экенин туйган жана элге эмгегин сиңирүүнү максат кылган. Поэзия жанрында өз мүмкүнчүлүгүн толук пайдалана алган жана ар кандай илдетти адам жеңет, ал үчүн чыдамкай болуп күрөшүү керек деген чакырык жасаган.

Белгилүү адабиятчы К.Артыкбаев: «Поэтикалык ааламда мурда айтылып эле жүргөн ойлордун жаңы тараптарын, багыттарын ачып, байытып, күчтүү логикалык ой жүгүртүүлөрүн бийик көркөмдүктө, жупуну тил менен айтса чыныгы поэзия жаралат», - дейт. Чындыгында, жаңы мазмунга жаңы форманын айкалышы болмоюнча жакшы ырлар

жаралбайт. Мындай чебер айкалышуунун мыкты үлгүлөрү Тенти Адышеванын ыр дүйнөсүндө арбын кездешет.

Өткөн кылымдын 80-жылдары, поэзия бир кыйла өнүгүүнү өз башынан кечирип жаткан жылдары, изденгич калемгерлерибиздин бири С.Турганбаев минтип жазган эле: «Бүгүнкү поэзиянын чагылдыруу сферасы абдан кең андан күн алдындагы турмуштун бардык салтанаты жана коогасы, ою, кыры өз татаалдыгында камтылууга тийиш. Мына ушундан улам акындардын жүгү да оордоп, милдети жа кыйындодо. Акын бүгүн тириликтин көп түстүү кымгуутунан, боз туманынан, ак карасы аралашып кайнап жаткан айлампасынан адамга бийик рухий канааттануу берерлик гармонияны жана ыйманды көтөрүп чыгуусу, объективдүү дүйнө менен адам рухунун карым-катнашынын татаал процессин көрсөтүүгө тийиш».

Муну эскерип жатканыбыздын себеби, Т.Адышева биз сөз кылмакчы болуп жаткан философиялык чыгармаларын, акындарга оор жүк, жооптуу милдет жүктөлүп жаткан кездерде жаратты. Албетте, дагы кайталанганда, поэзияны жаратуу, жазуу процесси ар бир акындын индивидуалдуу дүйнө тааным жөндөмүнө, өзгөчөлүгүнө жараша жүрөөрү далай эле фактылардын негизинде далилденип келе жатат. Акын ыр жазууда кандай темада жазсам экен деп тандап отурбайт. Ал жүрөгү эмнени кааласа, эмнени сезсе, көңүлүн эмне ээлесе ошолорду жазат. Ошондуктан лирика да, романтика да, философия да айкалышып, бири-бирине чиеленишип турат.

Чынында эле, ыр саптары ойлонтуп, толгонтуп, бирде кубантып, бирде өкүнтүп, ынандыра жүрөккө жетип турбаса, ал милдетин актай албас. Акындын чыгармаларында көзгө көрүнбөгөн ички-сезүү туюмдары, бизге белгисиз купуя сырларды аракетин бар.

Акын «*Сырдашуу*» деген ырында:

Айтчы жылдыз, эмнелерге күбөсүң,
Көз алдыңдан өткөндөрдү салмактап,
Көрдүң беле жакшы жагын, күнөөсүн?..

Күнөө көп дейт жер бетинде,
Зөөкүр көп дейт күндө баскан көчөндөн.
Бирок билсең жакшылыкты көксөгөн,
Балбан көп дейт жамандыкты көтөргөн!..

Акындын мезгил менен үндөштүгү чыгармачылыгын алып караганда даана байкалат, ыр саптарын, анализдеп көрүнүз. Дүйнөгө жана адамга өзүнчө аналитикалык көз караштагы – акын. Ага эмоция жана ой-пикирлерди токтоолук, сабырдуулук менен билдирүү мүнөздүү. Адам сапаттарындагы нукура гармонияны изилдөөгө бет алган акын, аны өзүнүн реалдуу көрүнүштөрүндө сүрөттөөгө ынтызар. Ошол үчүн акын поэзиясы сүрөттөлгөн заттын өзүнө жакын, тактап айтканда, дал турмуштун өзүндөй сапаттары менен көрүнөт.

Анын ою дээрлик масштабдуу келип, турмушубуздагы анчейин гана көрүнгөн айрым нерселердин биз байкаган сапаты ачылып, анда жаңы ойлор орун алганын көрөбүз. Өзүн курчап турган, өзү кошо жашаган объективдүү дүйнө, реалдуу турмуш, адам жана анын зарыл түрлүү-түмөн нерселери адабияттын предмети. Ар бир акын өз чыгармачылык

жолунда ар түрдүү окуя жана көрүнүштөрдү, адамдарды тандап алат да, алардан көркөм образ жаратат.

Тенти Адышева көбүнчө морал темасына кайрылат, адамдын жүрүш-турушуна, адеп-ахлагына, ак ниет-кара мүртөздүгүнө, көңүлү жумшактыгына, акылынын толук, тайкылыгына жана башка толуп жаткан адамдык сапаттарын акындык чебер штрихтер менен белгилейт.

Адамгерчилик, ар-намыс, акыл-дээр, зээн, чындык, каада-салт деген жазылбаган жоболорду акын Тенти Адышева башкалардан өзгөчө түшүнгөн. Турмуштагы оң менен терс көрүнүштөргө зээни кейип, бир нече ырларын арнап жазган. Турмуш адамга бир жолу берилет, ошондуктан улууну урматтап, кичүүнү сыйлап, акылды бийик тутуп, ар-намыстуу болуп, адамгерчиликте кыргыздын жакшы жөрөлгөлөрүн эске алуу менен жашоо керек деген чакырыктагы ырларын жараткан.

Мындай ырларга: «Улуу сөз», «Менин күнүм», «Заманыңды баалай бил», «Замандаштар», «Таң калба», «О, жигиттер!», «Аман бол дейм», «Жигит жана тоо гүлү», «Биз балдар», «Биз аялдар», «Акындарга каалоо», «Кай бирде», «Акын деген», «Келген элем», «Ичи тар», «Бир күнү», «Талаш», «Бар беле мойнунда», «Жек көрөм» деген ырларын кошсок болот.

Адам баласы жаралгандан тартып, жашоодогу татаалдуулукту ого бетер өзүлөрү күчөтүп, татаалданып, бири-бирине үстөмдүк жасоо, бирине-бири запкы көрсөтүү, биринин канын бири бузуу, ушакчылык, бузукулук, эчен чексиз мыкаачылыктар, зомбулуктар, катаалдыктар бул жер бетинде канча гана иштелбеди. Акын буларды көз жаздымында калтыра албады жана өз поэзиясында дайыма кайрылып жүрүп олтурду.

Тенти Адышева кубанычын да, кайгысын да, жакшы көрүүсүн да, таарынычын да, эч качан кургактап, жөнөкөй сөздөр менен айтпастан, дайыма салыштыруу же болбосо ой түрмөктөрүнүн урунттуу пафостору менен кайрыйт. Ал кайрыктарда философиянын терең ой түйүндөрү, акыл насаат, этиканын мыкты сапаттары чагылдырылат.

Акын *"Ичи тар"*- деген ырында:
Жакшыларды багындырса кубанып,
Бактысына ичиң тарып кубарып.
Сен да биз жашаган дүйнөдөн,

Заарың менен баскан изиң сугарып.
Бир өзүңдөн башкаларды сүйбөгөн,
Адамдардын тагдырына күйбөгөн.
Тарыгандан тарый берип, какчайып,
Сен да өтөсүн биз жашаган дүйнөдөн, - дейт.

Акындын бул ырында философиялык көз караш менен берилген ойлор бар. Турмуштагы жакшы менен жаман эриш-аркак жүрөт, жамансыз жакшы болбойт, ошолордун бардыгынан жакшы колунан иш келген инсандар алдыга жылбайт, алар дайыма заарын чачып, иштерман адамдарга бөгөт коет, анткени менен бардык адамдардын бара турган жери бир деген ойду жазат.

Дагы акын «Көбүрөөк жашаар эле...» деген ырында:

Адамдар көбүрөөк жашаар эле,
Жоготсо жоголо күйбөсө.
Таарынып, тарытып ичтерин,
Табылса талашып жүрбөсө.
Адамдар көбүрөөк жашаар эле,

Даңк үчүн далбаса болбосо.
Максатын байлыкка багынтпай,
Нысабын напсиден коргосо.
Адамдар көбүрөөк жашаар эле,
Өмүрдүн өлчөмүн ойлошсо.
Өкүнбөй өткөрүп жиберип,
Ар дайым бир-бирин колдошсо...- дейт.

Турмушта ушакчы же жалаачы, бузуку, кара ниет ыпластардын зыянын өлчөп болбойт. Мына ушунун баары өмүрдүн душмандары. Өзүнүн да, башканын да өмүрүн азайтуу адамдардын өздөрүндө. Ошол аз өмүрдө адам арбын иш бүтүрүп, артында из калтырып, адамдын асыл сапаттары менен салымын кошуп кетүүсү ар кимдин парзы. Бирок, адамдар ар кыл, ошондуктан адам парзы да анын салмагына, өлчөмүнө жараша ар түрдүү өтөлгөнүн көрөсүң. Кыскасы, ар бир адам өзүнүн өмүр - жашоодогу адамдык парзын азбы-көппү, таза, ак пейлинен өтөй алса, бул кымбат нерсе. Эң оболу адамдардын алдында болбогондой жашоо зарыл.

Акын жогорудагы саптарды жөн эле жерден жазганы жок, башка адамдар окуса мисал болсун таризде тизмектеди. Анткени, ал турмушунда жаман адамдардын аркасы менен көп запкы тартты, бийлик бутагындагылардан куугунтук жеди. Бул жөнүндө айтса, өзүнчө узун сабак кеп болот. Запкы жегени жөнүндөгү окуялар жөнүндө Кыргыз Эл акыны Эрнис Турсуновдун да айткандары бар. Адам жашоосунда дайыма өзүнө суроо сала жүрүүсү керек: Мен эмнелерди жасадым? Эмне аткардым? Кимге пайдам, кимге зыяным тийди? Жашоого адам бир келсе, мен ушул турмушта өз ордумду таап, татыктуу жашап жатамбы? Эч кимге жамандык кылганым жокпу? Жасап жаткан ишимдин натыйжасы эмне? Кимдин көңүлүн ооруттум? Деги эле, кийинки муун үчүн пайдалуу иш кылып жатамбы? Жана башка ушул өңдүү, ушул тариздүү суроолорду бардык адамдар өздөрүнө берип жашашса, коом тазармак, жаңыланмак, өсмөк, алдыга жылмак... Дегеним, коомдун түзүүчүсү бул адам. Акын ушул нерселерди терең талдап, чыгармаларында көп кайрылган.

Дүйнө кенен, дүйнө мартсың, чеги жок,
Түрүүлүктө төгүп берген баарысын.
Дүйнө сараң, дүйнө мынча катуусуң,
Кеткенинде сыйрып алат анысын.

Кетет адам акыр сапар тонолуп,
Опо болбой тапканыңдын эч бири.

Калыңданып кара чопо катмары,
 Кайтпас экен кеткендердин эч кими, - деген саптарында,
 акын жашоонун эң маанилүү проблемасы болгон адам турмушу, сараңдык, байлык,
 дүнүйөнү байланыштырып, адам коомунда жараткан мезгилди, жашоону, дүнүйөнү баарын
 берип, кайра аларын сүрөттөйт, аны билбей пенделик кылгандарга капаланат.
 Философиялык лириканын сферасы чексиз, анын мазмунун көпчүлүк учурда адам, анын
 өмүрү менен өлүмү, бактысы менен келечеги, байлыгы менен дүнүйөсү түзөт. Акындын
 чыгармачылыгында дагы этикалык, моралдык проблемаларга көбүрөөк орун берилген.
 Акындын «*Жек көрөм*» аттуу ырын окуп көрөлү:

Жек көрөм көкүрөк көтөргөндү,
 Карт-курт этип калп эле жөтөлгөндү.
 Жөнөкөйлүк турса да жапызданып,
 Жакшы көрөм мен ага жөлөнгөндү.

Жек көрөмүн асмандан тиктегенди,
 Мактанмайынча тамакты ичпегенди.
 Болсо дагы жупукураак,
 Жакшы кором жанаша иштегенди.

Турмушта адамдын баркы жөнүндө, тирүүлүктө анын кадырын сыйлоо, адам кадырына жетүү идеяларын көпжазган. Адам өмүрү бир эле жолу берилет, ошол берилген жашоону татыктуу жашоо, сый-урмат менен улууну урматтап, кичүүнү сыйлап жашоо принцибин адамдарга үгүт катары аздектенген. Айрыкча, бейпил жашоону адам эстафетасын алып улантуучу бала менен тыгыз байланыштырат да, адамсыз, адам коомусуз табияттын бардык көрүнүштөрү эч кандай мааниге ээ эмес деген лирикалык-философиялык жыйынтыктарды чыгарат. Чыгармаларынын башкы темаларынын бири адам. Ал бул жактан алып караганда, биринчи иретте турмуштан жабыр тарткан адамдардын тагдырын ойлоп, азаптанат. Тагдыр кыйынчылыкка туш кылган калктын ар бир катмарына өз-өзүнчө көңүл бөлүп сары-санаа тартат.

Акындын философиялык лирикаларына «Менин күнүм», «Замана», «Арман болбос», «Заманыңды баалай бил», «Жүрөк», «Өмүр чиркин», «Тирүүмдө айт», «Дүйнөгө», «Бакты немей эмине?», «Элес», «Жалган дүйнө», «Ажал көрдүм», «Жарык дүйнө», «Акым барбы?», «Тагдыр менен беттешүү», «Кеткендердин айлында», «Ой жүгүртүп», «Адам кызык...» «Мен кайда», «Тагдыр чечет», «Таялай», «Жарык дүйнө», «Бир түрмөктөрү», «Күнөөлөйм», «Көбүрөөк жашаар эле», «Адам күтөт», «Адам кызык», «Ой жүгүртүп», «Не жанбайт», «Мен кайда», «Бир түрмөктөрү», «Сөз жоготтум» деген өңдүү ырларын кошууга болот.

Жыйынтыктар:

1. Кыргыз Эл акыны Тенти Адышеванын чыгармачылыгы тереңдеп анализденген;
2. Тенти Адышеванын поэзиясындагы философиялык көз караштар баяндалды;
3. Акындын акын катары калыптанышы, көркөм башаттары жана чыгармачылыгындагы көркөмдүк чеберчиликтери ачылып берилди.

Колдонулган адабияттар:

1. **Адышева, Т.Ж.** Кылы үзүлгөн комузум [Текст] / Т.Ж. Адышева // Чыгармалар жыйнагынын бир томдугу. - Ф.: Кыргызстан, 1987.
2. **Айтматов, Ч.Т.** Биз дүйнөнү жаныртабыз, дүйнө бизди жаныртат [Текст] / Ч.Т.Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1988.
3. **Артыкбаев, К.** Чыгармалар жана ойлор [Текст] / К. Артыкбаев - Ф.: Кыргызстан, 1974.
4. **Адышева, Т.Ж.** Ырлар жана поэмалар [Текст] / Т.Ж. Адышева - Ф.: Кыргызстан, 1979.
5. **Даутов, К.** Уникалдуу феномен [Текст] / К.Даутов - Ф.: Ала-Тоо, 1989.- №9.- 159б.
6. **Тургунбаев, С.** Замандаштын дүйнөсү [Текст] / С. Тургунбаев - Ф.: Кыргызстан, 1997.
7. **Рысалиев, К.** Кыргыз ырларынын түзүлүшү [Текст] / К. Рысалиев - Ф.: Мектеп, 1963.

Поступила в редакцию 16.06.2021г.

УДК: 82

Сулайманова М.И.

докторант Андиганского государственного университета, Республика Узбекистан

**КЫРГЫЗ - ӨЗБЕК ЭЛДИК ЫРЛАРЫНДА СӨЙКӨ ОБРАЗЫНЫН БЕРИЛИШИ
ЖАНА АГА БАЙЛАНЫШТУУ ЭЛДИК ИШЕНИМДЕР**

Бул макалада кыргыз жана өзбек элинин элдик ырларында сөйкө образынын берилиши жана эки элдин күндөлүк турмушундагы сөйкөгө байланыштуу кеңири тараган элдик ишенимдер изилдөөнүн предмети катары каралат. Эки элдин байыртадан келе жаткан сөйкө менен байланыштуу болгон салтынын этнографиялык статусун көтөрүү, аны элдик ырлардагы образын талдоо макаланын негизги максаты болуп саналат. Байыркы үрп-адаттарыбызды, элдик ишенимдерибизди бүгүнкү көз караш менен кароо макаланын актуалдуулугун көрсөтөт. Маселени изилдөөдө элибиздин улуттук тарбияга байланыштуу көз караштары жана ушул методологияга таянган абалда ар тараптуу анализден, салыштырма усулу колдонулду. Макаланын жайынтыгында кыргыз жана өзбек элдеринин асем буюмдары байыркы маданиятыбыздын ажырагыс бөлүгү катары улуттук жүзүбүздү көрсөтүшү, ошондуктан да алар жөнүндө билүү, аларга байланыштуу болгон элдик көз караштарды, элдик ишенимдерди кадырлоо бүгүнкү жааштардын руханий милдети экендиги эскертилет. Макаладагы ой-пикирлерден жааштарга улуттук тарбия берүү максатында колдонууга сунушталат.

Негизги сөздөр: элдик ыр; үрп-адат; зергер буюмдары; образ, зергер; сөйкө; магия; ишеним; дарымдар; тумар.

**КЫРГЫЗСКИЕ И УЗБЕКСКИЕ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ И РОДСТВЕННОЕ
ДОВЕРИЕ**

В статье рассматривается изображение серег в кыргызских и узбекских народных песнях и представления двух народов о серьгах в повседневной жизни. Целью этой статьи является повышение этнографического статуса древних традиций двух народов, связанных с серьгами, анализ их изображения в народных песнях. Взгляд на кыргызские древние традиции и верования с современной точки зрения определяет актуальность статьи. При исследовании проблемы был использован метод сравнительного анализа, который был основан на народных представлениях о национальном воспитании. В конце статьи сказано, что ювелирные украшения кыргызского и узбекского народов как неотъемлемая часть древней культуры отражают национальную самобытность данных народов, поэтому долг современной молодежи - знать о них, ценить связанные с ними народные верования. Информация из статьи рекомендуется использовать в процессе национального воспитания молодежи.

Ключевые слова: песня; ритуал; традиция; образ; ювелир; серьги; магия; вера; дарымдар; амулет.

KYRGYZ AND UZBEK PEOPLE'S SONGS AND RELATIVE TRUST

In this article are given the character of earrings in Uzbek and Kyrgyz national songs. The article includes invention object of conviction about earrings in the daily life of nations. The main aim of this article consists of the ancient traditions of two nations which connected with earrings and to rise the ethnographic model and to analyse the character in the national songs. Looking through nowadays sight notes the importance of this article. According to open this article analysed all sides of national behavior and methodology and used the comparative direction of analyse. At the end of article is said the jewellery things of Uzbek and Kyrgyz nations and their part of our life end shown our national customs. That's why to know and to respect them the duty of every youth and recommended of use giving national education and bringing up future generations.

Key words: song; tradition; image; jewellery things; earrings; magic; conviction; sorcery; amulet.

Коомдук турмушубуздун ар түрдүү тармактары менен байланыштуу болгон элдик ырларыбыздын кайталангыс көркөм мазмундуулугун, таасирдүүлүгүн арттырууда зергер буюмдарынын, анын ичинде сөйкөнүн мааниси зор. Өзбек элдик ырларын изилдөөчү А.Мусакулов өзүнүн «Ўзбек халк лирикаси» аттуу эмгегинде: «Ырларда кулак да тилге алынат. Бирок элдик лирикада кулакка тагылуучу металл буюмдар көп күүгө салынат» - [6,130] деп айткан.

Сөйкө – бул кыз-келиндердин кулакка тага турган асем буюму. Кыргыздарда да, өзбектерде да сөйкө тагууга байланыштуу кулак көзөө адаты бар. Бул көпчүлүк элдер арасында сакталып калган жана азыркы күнгө чейин келе жаткан байыркы адаттардан бири болуп саналат. Ошонун ичинде бул адат кыргыз жана өзбек элдерине да мүнөздүү болуп, тарыхый жактан магиялык мааниге да ээ. Кулак көзөө эркек балдарга эмес кыздарга гана таандык. Өзбектерде эгер уул баланын кулагы тешилген болсо, бул кандайдыр бир магиялык максат менен ишке ашырылган. Мисалы, бала көрбөгөн аялдар балалуу болуу максатында өз туугандарынын уул баласынын кулагын көзөп, төңөлүк (тегерек сөйкө) тагышкан. Кыргыздарда итти ар кандай жамандыктардан сактайт деп ишенишкен жана иттин жүнү менен тиштеринен тумар жасап балдарга тагып коюшкан. Себеби баласы турбаган аялдар жаңы төрөлгөн наристенин кулагын көзөп, иттин жүнүн көзөлгөн кулактан өткөрүп коюшкан. Айрыкча сары иттин жүнү өзгөчө күчкө ээ деп ишенишкен [3,788] Бирок индиялык эркектерде бул адат эркекке да, аялга да бирдей таандык.

Өзбектерде эрте жазда, чабалекей келгенге чейин кулак көзөлөт. Эгерде бул иш чабалекей келгенден кийин аткарылса, кулак жыртылып, жагымсыз көрүнүштү пайда кылат деп ырымдашкан. Бул адат кыргыздарга да таандык. Чабалекей келгенге чейин кулак көзөлүшү керек, эгерде кийин көзөлсө, кулак сиркенектеп жараларды пайда кылып, азап берет. Мындай ырымдар чындап эле турмушта болгондугу үчүн жалпыга бирдей тааныш болгон ырым болуп саналат. Ушул жерде бир нерсени эскерте кетсек. Өзбек элинин дарымдарында чабалекей тууралуу мындай маалыматтар бар: “Ар жазда чабалекейди күтүп, аны көзгө сүртсө, ар кандай көз ооруларынан жыл бою сактайт. Ошондуктан да жашы өткөн адамдар көзүм жакшы көрсүн деп көздөрүнө чабалекейдин канатынын бир талын сүртүшкөн” [5,33]. Бирок көр чабалекей адамдарга жамандыкты тилегендиктен, аны жакындарына жолотушкан эмес. Мындай элдик ишенимдер атайын айтымдар түрүндө өзбек элинин оозеки чыгармачылыгында да сакталып калган.

*Қалдирғоч, дер ғоч-ғоч,
Эшигингни оч-оч,
Эшигингни очмасанг,
Туйнигингдан кираман.
Аталангни ичаман,
Аталангни ичволиб,
Суғурлайманда қочаман.
Мен кетаман узоққа,
Алпоқ-шалпоқ,
Кўзинг бўлар шалпоқ... [5,34]*

Көр чабалекей адамдарга жамандықты каалоо менен бирге көз оорусун да тилейт экен. Ошол себептен болсо керек кулакты да чабалекей келгенге чейин көзөө жакшы болот. Себеби эрте жазда келген чабалекейлердин ичинде көр чабалекейлер да болушу ыктымал. Ошондуктан бул ишеним кулактын жара болушуна алып келет деген ырым ушул күнгө чейин сакталып калса керек. Бул ишеним кыргыздар арасында да кеңири тараган ырымдардан болуп саналат. Азыркы күндө кулак көзөөдө жаңыча ыкмалар колдонулат. Бирок бул ыкма да чабалекей келгенге чейин ишке ашырылат.

Сөйкө кайсыл элдин аялы болбосун кулакка тагылуучу асем буюму катары каралат. Өзбектер сөйкөнү “**исирға**” жана “**зирак**”, “**сирға**” деген наамдар менен аташат. Бул аталыштар элдик ырларында да орун алган.

Ал эми кыргыздарда сөйкө деп аталат. Күндөлүк сөйкөлөргө караганда той-тамашаларда атайын тагылуучу сөйкөлөр башкалардан кооздугу менен айырмаланып турат. Аялдарга жарашып турган сөйкөлөр, алардын сулуулугуна дагы да кош сулуулукту ыйгарат. Мына ошол себептен аларды, башкача айтканда, аялдардын сулуулугун ырдап жаткан кезде, кошумча көрк берген асем буюмдар да күүгө салынат.

*Заргарга **сирға** бериб,
Тузатайлик ёр-ёр.[4,31]
Ёрим обкелган **зирак**, гулёр,
Тақсам чаккамга ботар, гулёр. [4,40]*

Кыргыздарда сөйкөнүн жергиликтүү диалектилерде сырға деген аталышы кездешет. Бирок көбүнчө сөйкө деген терминдин колдонулушу кеңири учурайт.

*Алтындан **сөйкө** такканбыз,
Ай тийгизбей бакканбыз.
Күмүштөн **сөйкө** такканбыз,
Күн тийгизбей бакканбыз.*

Өзбектерде сөйкөнүн бир түрү “болдоқ” деп аталат.

*Олма ўзи осилди,
Болдогидан кесилди.
Келиной деган кўчага
Шам чироқлар осилди. [2,193]*

Өзбек жана кыргыз элдеринин элдик ырларында сөйкөнүн ар түрдүү образдарда берилишин көрүшүбүз мүмкүн. Себеби жакын коңшу жашаган, бири-биринен кыз алып

кыз берген бул эки элдин маданий турмушуна байланыштуу болгон мындай буюмдар кудачылык мамилелери аркылуу бири-бирине өткөндүгүнө шек жок.

Бул эки элдин үрп-адаттарын салыштырсак, өзбектерде да кыргыздарда да кыз үйүнө барган жуучулар кыз макул болгондон кийин атайын аталып алынган сөйкөнү кызга тагышат.

Сөйкө салуу – кыз баланын бойго жеткендигинин белгиси. Сөйкөлүү кыздар башы байланган эсептелет. Бул белги кыздын ээлегендиги жана турмушка чыга тургандыгы жөнүндө кабар берип турат.

Өзбекстанда жашаган кыргыз элдери арасында мындай ишеним бар: ээленген кыздар кулагындагы күйөө жак тагып кеткен сөйкөсүн чечпестиги керек. Эгер чечсе эки жаштын ортосуна кандайдыр бир суукчулук түшүп калышы мүмкүн деп ишенишкен жана бул ырымга моюн сунушкан.

Аялдар гана эмес, алардын асем буюмдары да мурдатан эле күүгө салынып келген. Муну биз кыргыз болсун, өзбек болсун, алардын элдик ырларында ырдалгандыгын көрүшүбүз мүмкүн.

*Кырчын, кырчын, кырчын тал,
Кырчын талга жалкың сал.
Жылкың миңге жеткенде,
Кыз балага сөйкө сал.*

Сөйкө кыз узатууга байланыштуу элдик ырларда гана эмес, кыргыз элинин кошокторунда да орун алган.

*Алтындан сөйкөм шарк эткен,
Айдай бир жаркып сен жүрсөң,
Анда бир жүрөк зарк эткен.
Күмүштөн сөйкөм шарк эткен,
Күлүп жайнап сен жүрсөң,
Анда бир жүрөк зарк эткен [1,22].*

Мисалдан көрүнүп тургандай, дүйнөдөн кайткан инсандын кадыр-баркы алтын, күмүш сөйкө сымал кымбат экендигин айтылып жатат. Кыргыз элинин кошокторунун тексти өлгөн адамдын аял же эркектигине карата түзүлгөн. Башкача айтканда, текстте асем буюмдар да ошого байланыштуу сыпатталат:

*Күмүш кемер белинде,
Бел кайышкан датка атам [1,61].
Алтындан сөйкө сырга сал,
Азартуу апам үнү деп,
Баш көтөрүп кулак сал.
Күмүштөн сөйкө сырга сал,
Күйүттүү апам үнү деп,
Баш көтөрүп кулак сал [1,17].*

Мисалдан көрүнүп тургандай, эркектерге **кемер**, аялдарга карата **сөйкө** колдонулуп жатат. Себеби кемер эркектердин, сөйкө аялдардын буюму болгондуктан да эркекке карата кемер, аялга карата сөйкө сөзү колдонулду. Дүйнөдөн кайткан адамдын канчалык барктуу

адам экендигин күчөтүү максатында күмүш, алтын сыяктуу кымбат баалуу металлдар да сөйкө сөзү менен айкашып келе жатат.

Жыйынтык

Сөйкөгө байланыштуу салттар кыргыздар арасында да, өзбектер арасында да байыртадан келе жаткан салт болуп, өзүнчө этнографиялык мааниге ээ. Ошону менен бирге, эки элдин асем буюмдары байыркы маданиятыбыздын ажырагыс бөлүгү катары улуттук жүзүбүздү көрсөтөт. Ошондуктан да алар жөнүндө билүү, аларга байланыштуу болгон элдик көз караштарды кадырлоо бүгүнкү жаштардын руханий милдети болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Кошоктор. Эл адабияты сериясынын 21-тому. ББК 82.3 (2Ки).-Б.: Шам, 2002. - 309 б.
2. **Собиров, О.** Келиной кўшиқлари. Халқ кўшиқлари ва терминлари [Текст] / О.Собиров.- Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. - 240 б.
3. Кыргыздын улуттук маданияты. УДК 008 (575.2).- Бишкек, 2012.
4. **Мардонова, Г.** Ўзбек халқ кўшиқлари [Текст] / Г. Мардонова.-Тошкент: Ўзбекистон, 2015. - 133 б.
5. **Мирзаева, С.Р.** Ўзбек халқ афсун дуоларининг тематик таснифи (дорулфунуннинг ўзбек тили ва адабиёти бўйича муаллимлар тайёрловчи бўлимига ўқув методик қўлланма) [Текст] / С.Р. Мирзаева.- Андижон, 1992. - 45 б.
6. **Хаджиматова, Н.А.** Художественно-материальная культура узбекского народа на примере головного убора тюбетейка [Текст] / [Н.А. Хаджиматова, Г.Т. Максимова, Ж.А. Жээнбекова] // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2010. – №1. – С. 24 – 27.
7. **Кедейбаева, Ж.А.** Особенности восприятия мира древних кыргызов [Текст] / Ж.А. Кедейбаева, Ж. Жанибек кызы // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2014. - №2. – С. 64 – 66.
8. **Турдугулова, К.М.** Түрк элдеринин тили, адабияты менен маданиятынын эволюциялык өнүгүү этаптары [Текст] / К.М. Турдугулова // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2014. - №3. – С. 103 – 106.

Поступила в редакцию 3.06.2021г.

УДК: 81

Шакирова М.Р.

к.ф.н., доцент Джалал-Абадского госуд. унив. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

Калыбекова З. С.

к.ф.н., доцент Джалал-Абадского госуд. унив. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

К.К. ЮДАХИНДИН КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮГҮНӨ ТЕРМИНДЕРДИН КИЙИРИЛИШИНДЕГИ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР

Изилдөөнүн максаты болуп К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнө» терминдердин киргизилиши - бардык эле илимдердин тармагы боюнча терминдердин киргизилбегендиги, себептери, кандай кырдаалдардан улам илимдин айрым тармактарындагы терминдер арбын, айрым тармактардын терминдери дээрлик киргизилбей калгандыгы тууралуу сөз кылуу. Сөздүк жаралып жаткан учурдагы кыргыз элинин турмушундагы социалдык-саясий, маданий-экономикалык жана илимий-техникалык жаңылыктар, жетишкендиктер, элдин турмуш-тиричилигиндеги жаңыча өзгөрүүлөр терминдердин сөздүккө кийирилишинде чоң роль ойногондугун көрсөтүү. Ошол максатта айрым терминдердин орус тили аркылуу келип киргендеги турпатынын сакталып жазылышы тууралуу да айтылып, сөздүккө камтылган терминдердин ичинен айыл чарба тармагына, физикага, астрономиялык илимге, театр, кино, музыка, сүрөт, спорт өнөрлөрүнө тиешелүү терминдерден мисалдар келтирилип, айрымдары талкууга алынды.

Негизги сөздөр: сөздүк; термин; ар түрдүү кырдаалдар; илим менен техникалык жаңылыктар; жаңы өзгөрүүлөр; саясий абал; айыл чарба тармагына тиешелүү терминдер.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВКЛЮЧЕНИЯ ТЕРМИНОВ В КЫРГЫЗСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ К.К. ЮДАХИНА

Целью настоящей работы является проанализировать отраслевые термины, включенные в кыргызско-русский словарь К.К.Юдахина, являющегося кладезем основного словарного фонда кыргызского языка, также рассмотреть причины и условия, в результате которых те или иные термины не включены в данный словарь. С развитием науки, техники и хозяйственной жизнедеятельности носителей кыргызского языка увеличивается число терминов, но несмотря на это большая часть этих терминов требуют более тщательного изучения, унификации, проблема которых может решаться, в основном, их включением именно в данный монументальный шедевр. Конечно, со дня выпуска словаря прошло около 50 лет, кардинально изменились экономика, социально-политическая обстановка в стране, образование, наука. Авторы данной статьи сгруппировали термины по отраслям и выражают уверенность, что с проблемой их включения можно унифицировать и идентифицировать отраслевые термины кыргызского языка. Для примера приведены термины многих отраслей кыргызской терминологии как сельское хозяйство, физика, астрономия, театр, кино, музыка, изобразительное искусство, спорт и др. и некоторые из них сопровождаются лингвистическим анализом.

***Ключевые слова:** словарь; термин; различные ситуации; новшества науки и техники; новые изменения; политическая обстановка; термины сельского хозяйства.*

SOME PROBLEMS OF INCLUDING TERMS IN THE KYRGYZ-RUSSIAN DICTIONARY BY K. K. YUDAKHIN

The purpose of this article is to analyze the sectoral terms included in the Kyrgyz-Russian dictionary of K.K. Yudakhin, which is a treasure trove of the main vocabulary of the Kyrgyz language, and also to consider the reasons and conditions as a result of which certain terms are not included in this dictionary. With the development of science, technology and economic activity of native speakers of the Kyrgyz language, the number of terms increases, but despite this, most of these terms require more careful study, unification, the problem of which can be solved mainly by their inclusion in this monumental masterpiece. Of course, about 50 years have passed since the release of the dictionary, and the economy, the socio-political situation in the country, education, and science have changed dramatically. The authors of this article have grouped the terms by industry and express confidence that with the problem of their inclusion, it is possible to unify and identify the industry terms of the Kyrgyz language. For example, the terms of many branches of Kyrgyz terminology such as agriculture, physics, astronomy, theater, cinema, music, fine arts, sports, etc. are given. and some of them are accompanied by linguistic analysis.

***Keywords:** dictionary; term; various situations; innovations of science and technology; new changes; political situation; terms of rural economy.*

Буга чейин К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» терминдер маселесине токтолуп, алардын изилденишине, бир канча терминдердин ичинен филологиялык терминдердин берилишине токтолуп, илимий көз карашыбызды билдиргенбиз. [1. Шакирова М. Макала/ Түркия, 2016. 2. Шакирова М. макала /Бишкек, 2017.]

Чындыгында, сөздүктө тилдин лексикалык тармактарынын кеңири таралган түрү катары өзүнчө спецификалык бөтөнчөлүккө ээ болгон терминдер бир топ камтылган. Бирок бардык илимдердин тармагы боюнча терминдер киргизилген эмес. Эмне себептен, кандай кырдаалдардан улам илимдин айрым тармактарындагы терминдер арбын, айрым

тармактардын терминдери дээрлик киргизилбей калгандыгына ушул макалада кененирээк токтолобуз.

Терминдер лексиканын башка тармактык түрлөрүнөн айырмаланып, коомдук турмуштагы илим менен техника, маданият менен искусство, айыл чарба менен өнөр жай ж.б. тармактарындагы аталыштарды, түшүнүктөрдү, аларга тиешелүү закондор менен эрежелерди атоо үчүн атайын колдонулган термин сөздөрдүн жыйындысы катары кыргыз тилинин лексикалык сөз катмарларынын бир тобун түзүп турары белгилүү. [1.Орузбаева Б.Ө. 1983. 2. Розенталь О.С. 1976. 3.Тыныстанов К. 1933.]

Академик К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктүн экинчи басылышындагы сөздөрдүн активдүү чогултулуп жыйналып сөздүккө киргизилишин болжол менен 1960-жылга чейинки жумуштардын натыйжасы катары кароого болот. Ошентип, сөздүктүн экинчи басылышы кыргыз тилинин жаңы алфавит – кириллицага негизделген азыркы алфавит менен иштей башташынын отуз жылдык тажрыйбасын баштан кечирип жатканда ишке ашырылып, кыргыз элинин турмушундагы социалдык-саясий, маданий-экономикалык жана илимий-техникалык жаңылыктардын, жетишкендиктердин мезгили болуп эсептелген доорлордо жарыкка чыгарылган. Мына ошондуктан К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүккө совет мезгилиндеги, социалисттик курулуштун жетишкендиктери катары социалдык-саясий, маданий-экономикалык жана илимий-техникалык тармактар боюнча терминдердин киргизилиши закон ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Автор өзү алгы сөздө: “За истекшие сорок восемь лет в жизни киргизского народа произошли коренные изменения, а это привело и к большим изменениям в языке, и, прежде всего, в его лексике” [Юдахин, 1965: 8],- деп жазган. Ал эми жаңы заман келип, социализмдин курулушу менен кыргыз элинин турмушундагы олуттуу өзгөрүүлөргө байланыштуу кыргыз тилинде эсепсиз терминдердин пайда болгондугу баарыбызга белгилүү. Мына ошол терминдердин басымдуу көпчүлүгү орус тилинен кабыл алынган.

Сөздүктө орус тилинен кабыл алынган лексикалык бирдиктерге (р) деп атайын белги коюлган. Ошону менен бирге орус тилинен тыбыштык түзүлүшү өзгөртүүсүз кабыл алынган сөздөргө андай белгилер коюлбай, “без помет остаются заимствования из русского, если они сохраняют форму оригинала: агрегат, агротехника, газета, журнал и т. п.” [Юдахин, 1965: 8],- деп эскертет автор. Бул, албетте, кыргыз тилинин 1953-жылы кабыл алынган жаңы орфографиялык эрежелеринин сакталышы болуп саналат. Ошол эрежелерде: “орус тилинен же орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөр негизинен толук бойдон орус тилиндеги жазылышын жана айтылышын сактайт. М: *спутник, космос, термос, трактор, трибуна ж.б.*” [Кыргыз тилинин жаңы орфографиялык эрежелери, 1953],- деп жазылып кабыл алынган. Кыргыз тилинде орус тилинен тыбыштык составы өзгөртүүсүз кабыл алынган сөздөр өтө көп кездешет. К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктө орус тилинен кабыл алынып өздөштүрүлгөн терминдердин да дээрлик бардыгы орус тилиндегидей болуп жазылып, тыбыштык түзүлүшүн өзгөрткөн эмес.

Ар бир илим тармагынын, саясий-экономикалык жана маданий турмуштун көпчүлүк калкка белгилүү болгон деп эсептелген терминдер гана киргизилген.

Сөздүктөгү терминдердин бир тобу совет доорундагы элдин турмуш-тиричилигиндеги жаңыча өзгөрүүлөргө байланыштуу болуп саналат. Ошол кездеги заман падышалык Россиянын эзүүсүнөн кутулуп, кыргыз эли совет доорунда жашап, турмуш-тиричилигин өзгөртүп, элдин баары илимге, билимге умтулуп, көпчүлүктүн ошол заманга

ыраазычылыгы арткан мезгил эле. Эл отурукташып, колхоздоштуруу ишке ашып, адамдар ири чарбаларга биригип, жашоо онолуп, балдарды окутуу жолго коюлуп, маданияттын өсүшү сыяктуу көрүнүштөрдүн бардыгы элдин тилинде чагылдырылып, мына ошолор сөздүккө киргизилген. Элдин коомдук турмушунун өзгөрүшүнө байланыштуу айтылган *актив, активист, архив, бригадир, вожатый, дворян, демонстрация, демонстрант, демократ, демократия, дирекция, забастовка, завком, кандидат, кандидаттык, кандидатура, каникул, капитализм, колхоз, коммуна, коммунизм, коммунист, комсомол, комсомолец, комсомолка, кооператив, обком, райком, район, ревком, реализм, революция, революционер, салют, совхоз, социализм ж. б.* сыяктуу жаңы-жаңы түшүнүктөр пайда болуп, жаңы-жаңы сөздөр жаралган. Сөздүктө булар сыяктуу өзгөртүүсүз кабыл алынган сөздөр, жогоруда айтылгандай, кабыл алынган деген белгиси коюлбай эле жазылган. Азыркы кезде булардын ичинен *вожатый, комсомол, обком, райком, ревком, колхоз, совхоз, актив, дворян, демонстрация, демонстрант, завком, коммунизм, обком* деген өндүүлөрү колдонулбай унутулуп, тарыхый сөздөрдүн катарына өтүп баратат. Бул сөздөр кыргыз элинин 1924 – 1990-жылдар аралык турмуш-тиричилигинен кабар берип, ошол доордо колдонулуп, азыр историзмдерге айланып бараткан сөздөр болуп саналат. Мындай сөздөр менен бирге өлкөнү башкарууда, элдин турмуш-тиричилигиндеги түшүнүктөр, ошондой уюшулуулар да болбой калды.

Илим менен техникалык өсүштөрдөн, илим менен техникалык жаңылыктардан кабар берген терминдер сөздүккө мол киргизилген. Айыл чарба тармагы боюнча терминдердин тобун К.К.Юдахин кыргызча-орусча сөздүктө с.-х. (сельское хозяйство), вет. (ветеринария) деген белгилер менен каттаган. Ушул тармакка тиешелүү болгону менен, мындай белгилердин коюлбагандары да арбын: *Агроном, агротехника, агрегат, ветврач, ветлаборатория, ветеринар, ветеринария, завферма, завхоз, звено, звеновой, зоотехник, зоотехника, агет, дыйкан, кетмен, күрөк, пайнап, шалы, күрүч, шалыкер, шалыная, багбан ж.б.* толуп жаткан терминдерди, сөздөрдү кошууга болот. Айыл чарба машиналарынын, айыл чарба шаймандарынын аталыштарын, алардын бөлүктөрүн билдирген термин сөздөрдүн да ушул топко тиешеси жок эмес. Булардан башка айыл чарбасында өндүрүлгөндөргө тиешелүү айтылыштар да арбын чагылдырылган. Албетте, айыл чарба тармагына тиешелүү *агет, дыйкан, кетмен, күрөк, пайнап, шүдгөр, шалы, шалыкер, шалыная* деген сыяктуу иран тилдеринен келип кирген сөздөрдүн терминдик касиетке караганда кыргыз тилинин кесиптик лексикасына тиешелүүлүгү көбүрөөктөй. Мындай сөздөрдүн, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кыргыз тилине келип кирген мезгили бир топ узагыраак убакытта болгондугу, аларды өз турмуш-тиричилигинде дээрлик көпчүлүк аймактарда жашаган кыргыздар өздөштүрүп, алардын көпчүлүгүнүн терминдик касиеттен кесиптик сөз касиетине андан жалпы элдик лексиканын составына өтүп бараткандыгы байкалат. К.К.Юдахин мындай сөздөргө термин сөз дегендей же кесиптик сөз дегендей белгилерди койгон эмес.

Физика илимине тиешелүү болгон терминдер сөздүктө салыштырмалуу азыраак чагылдырылган. Чыныгы илимий терминдер болуп эсептелген: *аксиома, акустика, барометр, линза, логарифм, оптика, электр, электрон, электроника, ядро, рентген, радио, механика, формула* деген сыяктуу физикалык терминдер сөздүктө берилип, алардын айрымдары гана (мисалы, электр, радио) активдүү лексиканын катарында болбосо,

калгандарынын бардыгы адистердин гана речинде жана физика илимине тиешелүү мекемелерде гана колдонулат.

Астрономиялык илим боюнча терминдердин да бир канчасынын сөздүктө камтылгандыгына күбө болдук: *астрономия, атмосфера, география, географ, геолог, геология, стратосфера, жетиген, чолпон, үркөр, көнөк, тараза, саманчы жолу, уран, нептун, меркурий, марс, плутон, сатурн, венера, юпитер ж.б.* Булардын бир тобу (*атмосфера, жетиген, чолпон, үркөр, саманчы жолу*) кыргыз тилинин активдүү лексикалык катмарына кирет. Башкалары тиешелүү адистердин кебинде колдонулуп, жалпы эл күндөлүк турмуш-тиричилигинде колдоно бербейт.

Театр, кино, музыка, сүрөт, спорт өнөрлөрү боюнча сөздүктө бир топ терминдер бар. Жашоонун маданий көрүнүшүнүн бул тармактары калың элди өзүнө тартып, анда колдонулган терминдер эл тарабынан бат эле өздөштүрүлүп кетет. Бир нечесин мисалга алабыз: *акварель, акробат, актер, аккорд, артист, балерина, балет, баскетбол, бильярд, вальс, граммафон, патефон, кино, кинофильм, танец, театр, трагедия, клавиш, клавиатура, клуб, кларнет, комедия, цирк, филармония, премьер, симфония, скульптор, стадион, бейне, айкел, ария, художник, баскетбол, футбол, волейбол, лыжа, кросс, эстафета, старт, финиш, тренер, скрипка, альпинизм, киноматография, киноаппарат, киностудия, пейзаж, рифма, ритмика, роль, рояль, романс, пианино, гитара, балалайка, портрет ж.б.*

Калың элдин турмуш-тиричилиги, эс алуусу театр, кино, музыка, сүрөт өнөрлөрү жана спорт менен байланышып, бул тармактар боюнча терминдердин көпчүлүгү бат эле жалпы элдик лексиканын катарына өтүп кете берет. Ошондуктан булардын арасынан аз пайдаланылып, колдонулушу чектелгендери салыштырмалуу абдан аз. Жогоруда мисалга келтирилген сөздөрдүн арасынан *акварель, акробат, аккорд, балерина, балет, граммафон, грессмейстр, патефон, кларнет, премьер, романс, балалайка деген сыяктуу бир тобу эле чектелүү колдонулуп, артист, баскетбол, бильярд, вальс, кино, кинофильм, театр, клавиш, кросс, старт, тренер, пейзаж, роль, гитара, портрет* жана башкалары активдүү лексиканын катарына өткөн.

Спорт боюнча терминдердин көпчүлүгү орус тилинен же орус тили аркылуу башка тилдерден кабыл алынып, кээ бирлери кыргыз тилине которулуп, активдүү лексикада колдонулуп жүрөт: *күрөш, чуркоо, секирүү, мара, машыктыруучу, таймаш, беттешүү ж. б.*

Мындан сырткары, сөздүктө социалдык-саясий терминдер, техникага байланыштуу терминдер, математика илими боюнча калыптанган терминдер, филология тармагы боюнча бир топ терминдер, адабиятка, химия илимине, биология илимине, медицинага, курулушка, экономика тармагына, билим берүү, илим изилдөө иштерине тиешелүү терминдер бир топ орун алган. Кийинки макалаларыбызда буларга өз-өзүнчө токтолууну туура көрдүк.

Жыйынтыктар:

1. Академик К.К.Юдахин өз эмгегинде котормо сөздүктүн өзгөчөлүгүнө ылайык, терминдерди которууда алардын табиятын эске алгандыгын байкоого болот. Терминдерди сөздүккө кийирүүсүнө автор мындайча шилтеме берет: "...самый состав словника значительно обновился: многие устаревшие термины заменены ныне существующими,

прибавились новые, которых раньше не было. Эти термины взяты не из терминологических словарей, а непосредственно из тех специальных статей, главным образом, газетных, где эти термины появляются уже как общеупотребительные” [Юдахин, 1965:11]. Сөздүккө өз учурунда активдүү колдонулган деп эсептелген терминдердин киргизилгенине аракет жасалганын автордун жогорудагы жазгандарынан байкоого болот;

2. Биз белгилеп өткөндөй, кыргызча-орусча сөздүктүн жарыкка чыкканына жарым кылымга жакын убакыт болуп, ушунча мезгил аралыгында тилдик өзгөрүүлөргө терминдердин да дуушар болгондугу байкалды;

3. Иликтенип өткөн тармактар терминдеринин бир тобу эскирип, бир тобунун ордуна башка бир терминдердин колдонулуп жаткандыгы белгилүү болду.

Колдонулган адабияттар:

1. **Биялиев, А.** Бүркүтчүлүк терминдеринен. Түркологические исследование: сб. ст. посвящ. 80 летию акад. К.К.Юдахина [Текст] / А.Биялиев. –Фрунзе, 1970. – Б. 238-248.
2. **Биялиев, А.** Кыргыз тилиндеги аңчылык терминологиясынын составы жана анын терминдеринин түзүлүшүнүн айрым маселелерине карата Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр: жаш окумуштуулардын жыйнагы [Текст] / А.Биялиев. – Фрунзе, 1970. – Б.68-83.
3. **Дүйшөналиева, Т.** Киргизские народные термины животноводства [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол.наук: Т.Дүйшөналиева.– Фрунзе, 1971. - 23 с.
4. **Кыргыз тилинин** жаңы орфографиялык эрежелери, 1953.
5. **Орузбаева, Б.О.** Кыргыз терминологиясы [Текст] / Б.О. Орузбаева. – Бишкек,1983. – 152 б.
6. **Розенталь, О.С.** Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / О.С. Розенталь. - Москва, 1976. - 544 с.
7. **Тыныстанов, К.** Терминдер: коом-экономикалык терминдери [Текст] / К.Тыныстанов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1933. - 111 б.
8. **Шакирова, М.** Терминдер, алардын кыргыз тил илиминде изилдениши [Текст] / М.Шакирова.- Түркия, 2016.
9. **Шакирова, М.** К.К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” филологиялык терминдердин берилиши [Текст] / М.Шакирова.- Бишкек, 2017.
10. **Юдахин, К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / К.К. Юдахин. - М.: Сов. энцикл., 1965. - 973б.

Поступила в редакцию 5.06.2021г.

УДК 82

Калыбекова З.С.

к.ф.н., доцент Джалал-Абадского госуд. унив. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

Шакирова М.Р.

к.ф.н., доцент Джалал-Абадского госуд. унив. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРИНИН КТОРУЛУШТАРЫНЫН ЫКМАЛАРЫНЫН ЖАНА КАРАЖАТТАРЫНЫ ОРУС ТИЛИНДЕГИ ДАЛ КЕЛИШИ

Бардык лингвистикалык бирдиктерди, анын ичинде фразеологиялык бирдиктерди камтыган лингвомаданий баалуулуктарды изилдөө бүгүнкү адамга багытталган тил илиминин актуалдуу багыттарынын бири болуп саналат. Заанбап муун заманбап маданияттан, адамдардын менталитетинен алыстап, алардын виртуалдык дүйнөсүнө кетип баратат. Ошого карабастан, макаланын авторлору фразеологиялык бирдиктер, макал-лакаптар жана башка ушул сыяктуу элдик акылмандыктарды изилдеп, түпкү түпкүлүгүнө кайтып барууга болот, анын жардамы менен эл

өсүп-өнүп, өнүгүп-өсүп келе жаткан маданияттын жардамы менен деп эсептешет. Көптөгөн миң жылдыктардын курсу сакталып калган. Орус эквиваленттери, тандалган фразеологиялык бирдиктер студенттерге орус сөзү менен таанышууга жардам берет. Бул макала үчүн тандалган теманын актуалдуулугу. Теманы изилдөөнүн максаты-транспорт каражаттарын белгилөөчү компоненттери бар фразеологиялык бирдиктерди жана кыргыз тилиндеги транспорт түрлөрүнүн аталыштарын аныктоо жана алардын орусча эквиваленттерин аныктоо, эгер алар жок болсо, аларга адекваттуу котормосун берүү. Макалада табуунун каражаттарынын жана ыкмаларынын аттары менен фразеологиялык бирдиктердин классификациясы жүргүзүлүп, аларды которуу жана эквиваленттерин аныктоо маселелери козголгон.

Негизги сөздөр: маданий лингвистика; элдин духу; салт; тил; фразеологиялык бирдиктер; транспорт каражаттары; код; маданият; тил бирдиктери; шарттар; барабар; которуу; фразеологиялык жүгүртүү.

КЫРГЫЗСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С НАЗВАНИЯМИ СРЕДСТВ И СПОСОБОВ ПЕРЕДВИЖЕНИЯ И ИХ СООТВЕТСТВИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Изучение лингвокультурологических ценностей, которые включают в себя все языковые единицы, в том числе и фразеологизмы, является одним из актуальных направлений сегодняшней человекоцентрированной лингвистики. Современное поколение все больше отдаляется от современной культуры, менталитета народа, уходя в свой виртуальный мир. Тем не менее авторы статьи считают, что с помощью изучения таких народных мудростей, как фразеологизмы, пословицы и др. можно возвращаться к истокам, с помощью которого народ растет, развивается, сохраняется культура, созданная им в течении многих тысячелетий. Русские эквиваленты, подобранные фразеологизмам, могут способствовать приобщению студентов к русскому слову. В этом состоит актуальность выбранной для статьи темы. Цель изучения темы заключается в выявлении фразеологизмов с компонентами, обозначающими средства передвижения и названия способов передвижения в кыргызском языке и определении их русских эквивалентов, в случае их отсутствия дать им адекватный перевод. В статье также осуществлена классификация фразеологизмов с названиями средств и способов передвижения и затронуты вопросы их перевода и определения эквивалентов.

Ключевые слова: лингвокультурология; дух народа; традиция; язык; фразеологизмы; транспортные средства; код; культура; языковые единицы; термины; эквивалент; перевод; фразеологический оборот.

KYRGYZ PHRASEOLOGISMS WITH THE NAMES OF MEANS AND METHODS OF MOVEMENT AND THEIR CORRESPONDENCE IN THE RUSSIAN LANGUAGE

The study of linguoculturological values, which include all linguistic units, including phraseological units, is one of the topical areas of today's human-centered linguistics. The modern generation is increasingly moving away from modern culture, the mentality of the people, leaving for their virtual world. Nevertheless, the authors of the article believe that by studying such folk wisdoms as phraseological units, proverbs, etc., one can return to the origins with which a people grows, develops, and the culture they have created over the course of many millennia is preserved. Russian equivalents, selected phraseological units, can help students familiarize themselves with the Russian word. This is the relevance of the topic chosen for the article. The purpose of studying the topic is to identify phraseological units with components denoting vehicles and names of modes of transportation in the Kyrgyz language and determining their Russian equivalents, if they are not available, give them an adequate translation. The article also provides a classification of phraseological units with the names of means and methods of transportation, and touches upon the issues of their translation and definition of equivalents.

Key words: cultural linguistics; the spirit of the people; tradition; language; phraseological units; vehicles; the code; culture; language units; terms; equivalent; transfer; phraseological turnover.

Бесценное наследие народа, отражающее весь его культурный фон, передается от поколения к поколению через его язык: пословиц, поговорок, метафор, фразеологизмы и

других языковых средств. Фразеологизмы, сохраняя отголоски давно ушедших лет, живет и развивается в соответствии с менталитетом, культурным фоном, концептуальными данными носителей языка и общества. Являясь устойчивыми выражениями, придающими речи живость и эмоциональность, фразеологизмы несут определенные информации, ибо отражают культуру и придают самобытность языку в связи с тем фактом, что абсолютно идентичных языков в мире не существует. Но в то же время следует отметить, что встречаются «универсалии, присущие разным культурам» [2, с.11], и: «характер языка запечатлен в каждом выражении и в каждом соединении выражений, и поэтому вся масса представлений получает свойственный языку колорит» [1]. Это и есть результат лингвокультурологического диалога наций.

Многовековой кочевой и военной образ жизни киргизского народа и его быт, в отличие от носителей русского – сопоставляемого нами языка, ведущих оседлый образ жизни, обусловили непосредственную связь со средствами передвижения, названия которых вошли в языковую систему народа в форме фразеологизмов, аккумулирующих его мировидение и мировосприятие. Знание культурных ценностей, выраженных в фразеологизмах киргизского языка в сопоставлении с другими языками, в частности с русским, способствуют лучше понять «...национальные обычаи, поверья, исторические предания, образное видения мира» [3, с. 18-19] с одной стороны, с другой стороны «познакомиться с его фразеологией и усвоить хотя бы ту ее часть, которая наиболее активно используется в русской устной и письменной речи. Через фразеологию он может лучше узнать историю, культуру, «душу» русского народа» [6, с. 104]. Все эти перечисленные факты способствовали бы совершенствовать лучше и осмысленно овладеть сопоставляемыми языками киргизскоязычную аудиторию и аудиторию, которая приступила к изучению киргизского и русского как неродных: киргизским – как родным, русским – как одним из мировых языков. **Актуальность** темы изучения состоит именно в этом.

Цель изучения темы заключается в выявлении фразеологизмов с компонентами, обозначающими средства передвижения и названия способов передвижения в киргизском языке и определении их русских эквивалентов, в случае их отсутствия дать им адекватный перевод.

В киргизском языке транспортная лексика, включенная в состав фразеологизмов условно можно подразделить на фразеологизмы с названиями 1) средств передвижения; 2) принадлежности средств передвижения; 3) способов передвижения.

1. Фразеологизмы с названиями транспортных средств.

Понятие транспорта для киргиза – священное, поэтому киргизы приветствуют по адресу путника “Ат күлүгүң аманбы?”, что означает по-русски “Благополучно ли путь держите?” [4, с. 105] Код данного выражения заключается в том, что *ат-лошадь*, доминирующее понятие в транспортной лексике, способствовало успешной миграции киргизов по горам и долам в поисках зимовки, пастбищ, “ездили на охоту, совершали набеги, добывали средства на существование, мчась, обгоняя ветры и птиц по евразийским степям и горам” [5, с. 68] с одной стороны. С другой стороны, из кобыльего молока изготавливали кумыс – любимый напиток киргизов. Конское мясо заменяло у киргизов

хлеб” [5, с. 68]. В национальном менталитете кыргызов *лошадь* – это воплощение достатка, показатель места человека в обществе.

На похороны благосостоятельного мужчины обязательно резали коня и угощали всех, кто провожали усопшего в последний путь. Этот обычай корнями уходит в доисламскую эпоху, когда кыргызы были язычниками. Коня резали не только для того, чтобы его мясом накормить близких и скорбящих умершего, но и для того, чтобы этот благосостоятельный человек на тот свет отправился на коне.

Фразеологические единицы с термином транспорта *ат-лошадь* широко распространено в киргизском языке: *ат салышуу*, *ат чабуу* в значении *состязаться, соревноваться, скачки верхом*, *ат үстүнөн карады* – *кое-как, через пень колоду*, *атка минер (на коне)* – *власть имущий, сильные миры сего*, *аттын кулагы менен ойноо* в значении *заниматься чем-то опасным, состязаться, тягаться с кем-то неравным*; *аттери кайтпоо* – *коту под хвост, мартышкин труд, сизифов труд* в значении *работать впустую, не получать должного, желаемого безрезультатно*. В фразеологизмах киргизского языка понятие *ат - лошадь* как гипероним варьируется понятиями, выражающими более узкую сущность по отношению к более общему, широкому понятию – гипонимами таких как *бээ-кобыла*, *тай* – *жеребенок-одногодка*, *кунан* – *жеребенок-третьяк*, что может и не соответствовать русским эквивалентам в плане компонентной структуры: *атка жеңил тайга чак* - *у Левки все ловко*, *тай чабым* – *рукой подать*. *Атың барда жер тааны*, *Атаң барда эл тааны* – *пока есть конь под тобой земли познавай, пока жив отец, народ познавай*.

Не менее важное место в качестве транспорта принадлежит понятию-гиперониму *төө-верблюд*, которое также включает разные вариации: *атан төө*, *ак төө*, *кара иңген*, *нар*. В киргизском языке термин *атан төө* имеет три разные толкования: 1) холощенный верблюд-мерин; 2) кастрированный верблюд-самец. *Ак төө-белый верблюд* в киргизской национальной культуре имеет тотемистическое содержание. Известно, что кыргызы поклонялись белому верблюду, приносили в жертву в честь известных событий, обожествляли. В выражении *кара иңген* – *черная верблюдица* слово *кара* – *черный* используется в значении *сильный, терпеливый*: *жабуулуу кара иңген* – *порытая попоной черная верблюдица*. Известно, что в киргизской национальной культуре верблюд представлен как верховой транспорт, обладающий двойственным толкованием. Как уже отмечено выше, с одной стороны как божественное, святое: *ак төөнүн карды жарылганда*, когда речь идет *об изобилии, достатке, рог изобилия* с другой стороны как глупое, придурковатое животное: *бирде төө кыял*, *бирде бээ кыял* в значении *имеющий неуравновешенный нрав, төө кыял* – *придурковатый, глуповатый*. *Нар* - молодой одногорбый, редко двугорбый верблюд-жеребец в менталитете кыргызов имеет очень высокую оценку, несмотря на то, что он еще молод, в будущем станет жеребцом-производителем. И это слово использовано в фразеологизме *эрдин куну, нардын пулу эмес* - *пустяки, не стоящие того, чтобы о них жалеть* (букв. не вира за богатыря и не стоимость одногорбого верблюда [7, с. 497]).

Также в киргизских фразеологизмах с транспортной лексикой встречается название средств передвижения *эшек-осёл*, которое вошло в состав фразеологических единиц киргизского языка: *эшек мээ* – *ослиный мозг*, варьирующийся с фразеологизмом *көк мээ* –

сизый мозг, эшектин мээсин жеген эквивалентный русскому фразеологизму *Ванька дурак, эшек такалоо – подкавать осла*, соответствующий русским фразеологизмам *Ваньку валять, бить баклуши, валять дурака*. Эшек-осел в понимании киргиза – глупое животное, хотя "... С появлением этого вида транспорта у киргизов решалась много проблем, связанных с перевозкой тяжестей, так как ослы на крутых горных дорогах ступают более уверенно, чем лошади» [5, с. 81]. Грузовой и верховой транспорт и тягловая сила *өгүз- бык, вол* в культуре киргизов символизирует спокойствие, беспечность, стойкость и название этого транспортного средства использовано во многих фразеологизмах: *өгүз өлбөсүн, араба сынбасын* досл. *и вол не умер, и повозка была цела*, соответствующий русскому фразеологизму *и волки сыты и овцы целы, өзүм дегенде өзүздөй күчүм бар – когда для себя нужно, то силу вола обратаю*.

2. Фразеологизмы с названиями принадлежностей транспортных средств.

Из принадлежностей транспортных средств в киргизские фразеологизмы вошли понятия *седло-ээр*: *ээр качкы – убегающий с седлом или не дающий себя обуздать конь, ээрден көчүк кыйшаюу* в буквальном смысле седло на бекрень, *он только сел верхом, а зад у него был набок* верхом то сел, а седло накренилось в значении *с самого начало дело пошло из рук вон*; *тизгин – поводья: тизгин жаюу – ослабить поводья* в значении *отдохнуть от изнурительных дел, тизгин талашуу – оспаривать первенство*; *чылбыр – повод, поводок, чембур: эки тизгин бир чылбыр – полная власть, при поддержке близких или соратников*

3. Фразеологические обороты киргизского языка с названиями способов передвижения представлены словом көч – кочевье; көч байсалдуу болсун - пусть перекочевка будет удачливой, благой;(в добрый путь) словами-оппозициями тез-быстро в различных модификациях: *аш-наш дегиче – не успеть моргнуть глазом, мигом* синонимичной фразеологизму *кемпир жабдалы (шабдал) жегиче* букв. пока старуха съест персик, т.е. быстро и *жай-медленно: төөнүн куйругу жерге тийгенде – когда хвост верблюда коснется земли*, эквивалентный русскому *когда на горе рак свистнет, локти кусать, ат өлтүрө келүү – несмотря ни на что ездить быстро*, скакать изо всех сил, загнать лошадь, *көздөн кайым болуу – исчезнуть в миг*.

Фразеологизмы с названиями транспортных средств и способов передвижения обладают определенными семантико-структурными свойствами. Изучение выписанных картотек с фразеологизмами позволило определить следующие лексико-тематические группы фразеологизмов по изучаемому направлению. Это фразеологизмы, указывающие на:

1) **процесс действия.** Данная лексико-тематическая группа представлена следующими фразеологическими единицами киргизского языка и их русскими эквивалентами: *ат жалына казан асуу – верхом на коне питаться со всеми остальными*; т.е. перекусить верхом, продолжая путь, *ат тери кайтпоо – сизифов труд*; *ат коюу – нападать*; *ат бороюн сыдыруу – долго ездить верхом на коне*; *аттан түшө качуу – бежать как от чумного, как черт от ладана*; *төө чечкендей болуу - осрамиться, опозориться*; *ат сорусун салуу – букв. показать круп коня в значении отступать, бежать сломя голову*. В менталитете киргизов показать круп коня, т.е. бежать с поля битвы, отступать на поле битвы считалось позором, означало крайнюю степень трусости;

2) **характер действия и расстояния:** *ат өлтүрө келүү* – несмотря ни на что быстро примчаться; *тай чабым* – народная мера расстояния; несколько верстов, *ат тезегин кургатпоо* – не давать помету коня высохнуть в значении приезжать и уезжать частенько;

3) **время, время года, сезоны:** *ат кесерден болуу* – по грудь коню указывает на время, когда трава дстигает по грудь коню, т.е. летом; *ат кара тил болгондо* – в начале лета, когда от молодой травы язык коня окрашивается в темный цвет; *бээ саам* – каждые 2-3 часа. Известно, что промежуток между дойками кабылиц составляет около 2-3-х часов. *Ак төөнүн карды жарылганда* букв. когда лопнет, раскроиться живот белого верблюда от изобилия еды означает благодатную осень;

4) **характерные черты человека:** *ат токуур* – наследник, седлающий коня, *жылкы мүнөз* – лошадиный характер, что означает непредсказуемый. Следует отметить, что фразеологизмы данной тематической группы распадаются на фразеологизмы с 1) положительной характеристикой человека и 2) отрицательной характеристикой человека.

Положительная характеристика человека обозначается фразеологизмами: *алдына ат салдырбас* – передовой, несравнимый с другим, не дающий себя обогнать; *ат жалын тартуу* – взростеть, подрастать, букв. достигать до уровня гривы лошади; *атка жеңил, тайга чак* букв. для коня легко, для жеребенка в пору, соответствующий русскому фразеологизму у Левки все ловко; *жабуулуу кара инген* – покрытая попоной сильная верблюдица в значении женщина, совершенная, идеальная, сочетающая в себе все лучшие качества, степенная, целомудренная, трудолюбивая [9] *атан төөдөй* – букв. значении – верблюд вожак, стать известным, прославиться; *төөсү ак тууду* - значит повезло, дела в горы идут, *төөлүк өөдө* – лучшие чем другой; *ат жабуу болуу* – быть попоной в значении быть чьей-то опорой.

Отрицательную характеристику человека отражают фразеологизмы *жылкы мүнөз* букв. лошадиный нрав, *неуживчивый нрав*; *ат үстүнөн иштеди* – букв. означает выполнить работу не слезая с коня, *работать спустя рукава*, кое-как, для галочки; *жылын төө кылган* – о себе возомнил, важничал (название верблюда не входит в названиях годов животного цикла) (верблюд не входит в востосный цикл летоисчисления) [9, с.309]; *бирде бээ кыял, бирде төө кыял* – неуравновешенный, придурковатый человек, *төө көрдүнбү* – жок, *бээ көрдүнбү* – жок –букв. значении- ни верблюда, ни кобылы не видел, т.е. ни чего не знаю и знать не хочу, *моя хата с краю*, используемые для определения халатности, равнодушия человека;

5) **благое пожелание:** *көч байсалдуу болсун* – пусть перекочевка будет благословенной, благой; *ат байгелүү болсун* – пусть конь твой выиграет приз (победит).

Выводы:

1. Как и другие единицы языка, фразеологизмы в названиях средств передвижения и способов передвижения как кыргызского, так и русского языков отражают ментальные особенности наций и требуют дальнейшего тщательного исследования, ибо многие компоненты таких фразеологизмов содержат слова, вышедшие из употребления слова или диалектизмы, архаизмы;

2. Киргизские фразеологизмы с названиями транспорта и способов передвижения не всегда находят эквиваленты на русском языке, что может затруднять восприятие читателя или говорящего данную языковую единицу, поэтому актуальнее всего дать понятный и удобный для использования в речи адекватный перевод;

3. Транспорт для кыргыза – понятие священное. Для продолжения и сохранения лучших киргизских традиций молодое поколение должно использовать в языке фразеологизмы на киргизском языке и знать их русские эквиваленты, ибо в них отражено мысли, идеи, вера, надежда предков, они – есть наше прошлое, настоящее и, “возможно”, будущее;

4. Как стало известно, русские эквиваленты почти не содержат названия средств и способов передвижения. Это означает о большой разнице в менталитетах русского и киргизского народов. Но в любом случае знание фразеологизмов сопоставляемых языков могло бы восполнить те лакуны, которые имеются у современного поколения относительно выразительности, эмоциональной окрашенности кыргызской и русской речи.

Список литературы:

1. **Гумбольдт, В.** О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития в кн.: Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. / Общ. ред. Г.В. Ра-мишвили; Послесл. А.В. Гулыги и В.А. Звегинцева. — М.: ОАО ИГ «Прогресс», 2000. - 400 с.
2. **Маслова, В. А.** Лингвокультурология [Текст]: учеб. пособ. для вузов / В.А. Маслова.- М.: Академия, 2001.- 208с.
3. **Мокиенко, В.М.** Образы русской речи. Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии [Текст] / В.М. Мокиенко. – Л.: ЛГУ, 1986.- С 18-19.
4. **Калыбекова, З.С.** Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии [Текст] / З.С. Калыкова.- Москва, 2016.-105с.
5. **Калыбекова, З.С.** Транспортная терминология в сопоставительно-сравнительном освещении [Текст] / З.С. Калыкова.- Москва, 2015.- 68с.
6. **Камбарова, Б.О.** Изучение фразеологических единиц русского языка в процессе подготовки современного специалиста (в условиях дву- и многоязычия) [Текст] / Б.О. Камбарова // AUSA Academic Review, 2008. – 104с.
7. **Юдахин, К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк = Кыргызско-русский словарь: 40 000 сөз. [Текст] / К. К. Юдахин. – Б.: Полиграфбумресурсы, 2019. – 1092 с.
8. **Каратаев, О.К.** Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк [Текст] / О.К. Каратаев, С.Н. Эралиев.- Б.: Бийиктик, 2005.- 600 б. https://sahifa.tj/kirgizsko_russkij.aspx.

Поступила в редакцию 7.06.2021г.

УДК 37.142 (575.2)

Исаков Т.Э.

*к.п.н., доцент Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова,
Кыргызская Республика*

Атабаев А.А.

*аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова,
Кыргызская Республика*

Исакова М.Т.

ст. преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДА ОКУТУУ ЖАРАЯНЫН ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ФОРМАТТАРЫ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ

Бул макалада билим берүү системасында окуу жараянын жүргүзүүнүн кадимки режимдеги салттуу окутуу, аралыктан (дистанттык) окутуу жана аралаш (гибридик) окутуу форматтары талдоого алынат. Ошондой эле аралыктан окутуудагы окутуунун синхрондук жана асинхрондук ыкмалары иликтенет. Изилдөөнүн максаты кадимки режимдеги салттуу окутуу, аралыктан окутуу жана аралаш окутуу форматтарынын өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү жана окутуунун синхрондук-асинхрондук ыкмаларын колдонуу усулдарын аныктоо болуп саналат. Изилдөөдө талдоо жана байкоо жүргүзүү илимий усулдары колдонулду. Изилдөөнүн натыйжасында окуу процессин жүргүзүүдөгү кадимки режимдеги окутуу, аралыктан окутуу жана аралаш окутуу форматтарынын өзгөчөлүктөрү ачылып көрөтүлдү жана окутуунун синхрондук-асинхрондук ыкмаларын колдонуу усулдары аныкталып, алардын методикалык схемалары иштелип чыкты. Изилдөөнүн натыйжасында алынган жыйынтыктар жаңылыгы менен өзгөчөлөнөт жана алардын интеграцияланган варианттарын колдонуу тууралуу идеялар жана сунуштар макаланын корутундусунда айтылат.

Негизги сөздөр: окутуу жараяны; аралыктан окутуу; аралаш окутуу; ыкма; баарлашуу; коммуникация; ресурстар; кайтарым байланыш.

ФОРМАТЫ И МЕТОДЫ ВЕДЕНИЯ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

В этой статье анализируются традиционный (обучение в реальном режиме), дистанционный и гибридный форматы обучения в организации учебного процесса в образовательной системе. Также исследуются синхронный и асинхронный методы преподавания в дистанционном обучении. Целью исследования является раскрытие особенностей традиционного, дистанционного и гибридного форматов обучения и определение методов применения синхронно-асинхронных приемов обучения. В исследовании применены такие научные методы, как опрос и наблюдение. В результате исследования раскрыты особенности традиционного, дистанционного и гибридного форматов обучения в организации учебного процесса, определены методы применения синхронно-асинхронных приемов обучения и разработаны их методические схемы. Выводы, полученные в результате исследования отличаются новизной и в заключительной части статьи описываются идеи и рекомендации о применении их интеграционных вариантов.

Ключевые слова: учебный процесс; дистанционное обучение; гибридное обучение; метод; взаимоотношение; коммуникация; ресурсы; обратная связь.

FORMATS AND METHODS OF CONDUCTING THE LEARNING PROCESS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM

In this article analyzes traditional (real-time learning), distance learning, and hybrid learning formats in the organization of the educational process in the educational system. The purpose of the research is to reveal the features of traditional, distance and hybrid learning formats and to determine the methods of using synchronous-asynchronous learning techniques. The research uses scientific methods such as survey and observation. As a result of the study, the following conclusions were obtained: the features of traditional, distance and hybrid learning formats in the organization of the educational process are revealed, methods of application of synchronous-asynchronous training techniques are defined and their methodological schemes are developed. The conclusions obtained as a result of the research are novelty and the final part of the article describes the ideas and recommendations for the application of their integration options.

Key words: Learning process; distance learning; hybrid learning; method; relationship; communication; resources; feedback.

2019-2020-окуу жылынын март айынан баштап COVID-19 короновирус пандемиясынын келип чыгуу коркунучуна байланыштуу окутуу жараяны төмөнкүдөй форматтарда жүргүзүлүп келе жатат:

1. Кадимки режимдеги салттуу окутуу;
2. Аралыктан (дистантттык) окутуу;
3. Аралаш (гибриддик) форматта окутуу.

Окутуунун бул үч форматын бири-биринен ачык-айкын ажырата билүү жана практикада туура колдоно билүү учурдун зарыл талабы болуп саналат. Тилекке каршы аларга маани бербестен, аралыктан окутууну “онлайн”, ал эми кадимки салттуу окутууну “оффлайн” деп айткан учурлар көп кездешип жатат. Ошол максатта бул макалада окутуунун форматтарын (же түрлөрүн) так, даана ачык-айкын аныктоо маселелери иликтенет жана аралыктан окутуудагы ыкмаларга кеңири түшүнүктөр берилет.

Жогоруда аталган окутуунун үч түрүнө (форматына) талдоо жүргүзөлү:

1. Кадимки режимдеги салттуу окутуу – бул аты айтып тургандай кадимки окуу-лабораториялык базалардагы студенттердин окуу жайга түздөн-түз келип сабактарга катышуусу менен жүргүзүлгөн окуу процесси.

Азыркы күндөрдө мындай окутуу процессин “оффлайн” деп түшүнүү туура эмес. Ал тууралуу кийинчерээк айтабыз.

2. Аралыктан (дистантттык) окутуу – бул студенттин жайгашкан ордуна карабастан атайын байланыш технологияларынын жардамында окутуу болуп саналат. Муну “онлайн” форматта окутуу десек болот, бирок “оффлайн” деле окутуунун ушул түрүндө колдонулат.

Аралыктан (дистантттык) окутууга карата илимий булактарда берилген түшүндүрмөлөргө токтололу. Адегенде аралыктан (дистантттык) билим берүү, андан кийин аралыктан окутуу түшүнүктөрүн карайлы.

Дистантттык (аралыктан) билим берүү – бул студенттин жашаган жерине же жайгашкан ордуна карабастан, билим алууга мүмкүндүк берүүчү методдордун системасы болуп саналат. Ал эми дистантттык билим берүү технологиялары – бул окутуунун формасы эмес, ал **билим берүү технологиялары** [3]. Бул жерде жаңы маалыматтык-коммуникациялык технологиялар негизги ролду ойнойт.

Аралыктан (дистантттык) окутуу (грек. *distantia* – аралык) байланыш

техникаларынын жетишкендиктерин пайдалануу менен студенттерге аралыктан сабак (лекция, практикалык /семинардык/, лабораториялык ж.б.) өтүү же окутуу болуп саналат, б.а. аралыктан окутуу бир сөз менен айтканда **процесс** [3].

Аралыктан окутууда окутуу процесси **синхрондук (on-line)** жана **асинхрондук (off-line)** мүнөздө болушу мүмкүн, б.а. окутуу процессинде синхрондук жана асинхрондук окутуу ыкмалары колдонулат. Синхрондук окутуу ыкмаларынын жардамында онлайн (on-line) сабактар, ал эми асинхрондук окутуу ыкмаларынын жардамында офлайн (off-line) сабактар өтүлөт (1-сүрөт).

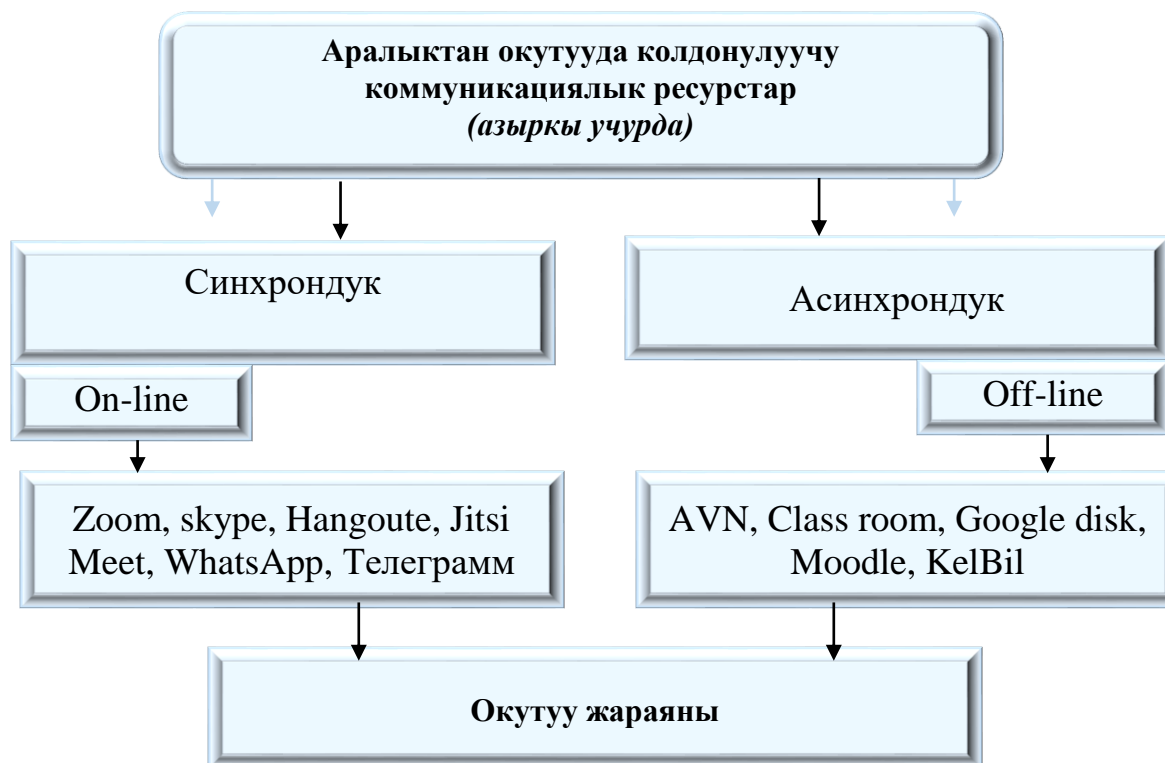
1-сүрөт- Аралыктан окутуу ыкмаларынын схема түрүндө сүрөттөлүшү

Демек, 1-сүрөттө окутуу процессинин аралыктан окутуудагы синхрондук жана асинхрондук ыкмалары схема түрүндө сүрөттөлүп көрсөтүлгөн. Мындан көрүнүп тургандай “онлайн” жана “офлайн” деген терминдердин экөө тең аралыктан окутууда колдонулушат. Алардын айырмачылыктарына кийинчерээк токтолобуз.

Азыркы учурдагы аралыктан окутууда колдонулуп жаткан коммуникациялык ресурстарды схема түрүндө көрсөтөлү (2-сүрөт).

2-сүрөттөн көрүнүп тургандай азыркы учурда онлайн сабактарды өтүүдө Zoom, Jjitsi Meet, Hangouts платформалары, WhatsApp, Skype, Telegram байланыш каражаттары колдонулуп жатат. Ал эми офлайн сабактарды өтүүдө AVN автоматташтырылган маалыматтар системасы, Class room, Google test, Google disk тиркемелери жана Moodle, KelBil программалык системалары кеңири колдонууга ээ болууда [1, 4, 5].

Демек, онлайн сабактарды өтүүдө реалдуу убакытта көзмө-көз көрүшүп, баарлашууну камсыз кылуучу байланыш каражаттары, ал эми офлайн сабактарды өтүүдө реалдуу эмес убакытта жүз көрүшпөй эле баарлашууну камсыз кылуучу каражаттар колдонулат.

2-сүрөт- Азыркы учурда колдонулуп жаткан коммуникациялык ресурстардын схемалык сүрөттөлүшү

Синхрондук (on-line) жана асинхрондук (off-line) окутуу ыкмаларынын айырмалары эмнеде экендигин ажырата билүү өтө маанилүү.

Синхрондук окутуу - бул аты айтып тургандай эле материалды бир эле учурда (реалдуу мезгилде) кабыл алып, кайра жиберүүнү билдирет. Мисалга азыркы учурда популярдуу болуп жаткан ар кандай вебинарларды, ZOOM платформасы аркылуу түздөн-түз окулуп жаткан лекцияларды келтирсек болот. Синхрондук окутууда студент маалыматтарды угуп жана материалдарды кабыл алып эле калбастан, өзү да аракет кылып, активдүүлүгүн көрсөтүп, ошол эле учурда суроолорду берип, айрым маалыматтарды тактай алат [2].

Асинхрондук окутуу – бул учурдагы реалдуу убакытка же жайгашкан жерине байланышпай туруп эле кайтарым байланышты өз алдынча уюштуруу процесси болуп саналат [2]. Бул материалдарды өз алдынча үйрөнүү, адабияттарды жана окуу китептерин окуу, тесттерди окуп, аларга жоопторду даярдоо, маселелерди чыгаруу, презентацияларды жана видео сабактарды көрүү, аудиолорду угуу ж.б. болушу мүмкүн.

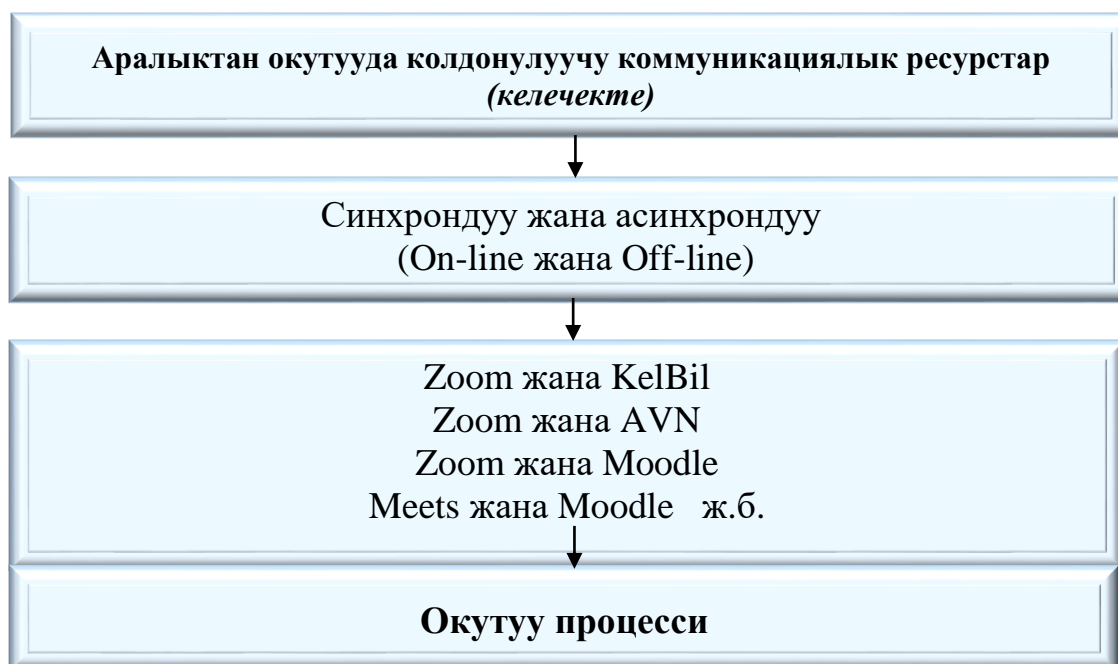
Көпчүлүк колдонуучулар синхрондук жана асинхрондук окутуунун арасынан көбүнчө синхрондук окутууну жактырышат. Синхрондук окутуу билимди өздөштүрүү жагынан натыйжалуу болуп саналат. Анткени, бул учурда студент реалдуу убакыт режиминде активдешип, мүмкүн болушунча материалды түшүнүүгө жана эстеп калууга, тактоого туура келүүчү маселени кайра суроого аракет кылат.

Асинхрондук ыкмада маалыматты кабыл алуу менен кайра жөнөтүүнүн ортосунда чоң убакыт аралыгы болгондуктан окутуучу менен студенттин ортосунда түз байланыш жок болот. Ошондуктан асинхрондук окутууда тез жана эффективдүү өнүгүү болбой калат. Мисал катары онлайн сабактарды, курстарды ж.б. келтирсек болот. Асинхрондук ыкма

ыңгайлуу жана пайдалуу, бирок айрым учурларда жетишерлик натыйжа болбой калышы мүмкүн. Маселен, лектор лекциянын материалдарын жана тапшырмаларды өзү сабак берген тайпадагы бардык студенттерине электрондук почта же AVN программасы аркылуу жөнөтүп, жумушту тапшыруу мөөнөтүн көрсөткөн болсун. Лектор менен реалдуу убакыт режиминде түздөн-түз байланыш жок болгондуктан, студент лекциянын материалдарын кунт коюп, толук окуп чыктыбы? Тапшырманы өз алдынча, башка бирөөнүн жардамысыз аткарып жатабы? Ал кайтарым байланышка белгиленген мөөнөттө чыгабы? ж.б. суроолор туулушу мүмкүн. Демек, асинхрондук билим берүүдө деле мугалим менен баарлашуу болот, бирок реалдуу убакытта жүзмө-жүз көрүшүү ишке ашпайт.

Синхрондук жана асинхрондук окутуу ыкмалары өз-өзүнчө артыкчылыктарга ээ. Алар окутуучунун сабак өтүүдөгү компьютердик технологиялардын өзгөчөлүктөрүнө жараша түрдүү платформаларды, тиркемелерди, сервистерди ж.б. байланыш каражаттарын колдоно билүүсүнө байланыштуу болот.

Биздин оюбузча синхрондук жана асинхрондук ыкмалардын айкалышы эң мыкты вариант болмок (3-сүрөт). Анткени кайтарым байланышты реалдуу убакыт режиминде уюштуруу үчүн, б.а. окутуучу менен студенттердин баарлашуусунда негизги учурларды баса белгилөө, окуу материалынын маңызын жакшыраак түшүнүү, айрым моменттерди тактоо, тапшырмаларды суроо, баалоо ж.б. үчүн онлайн-сабакты оффлайн-сабак менен толуктоо идеалдуу болуп саналат.

3-сүрөт-Келечекте колдонулуучу коммуникациялык ресурстардын схемалык сүрөттөлүшү

3-сүрөттө келечекте синхрондуу (онлайн) жана асинхрондуу (оффлайн) окутуу ыкмаларын айкалыштырып колдонуу мүмкүнчүлүктөрү тууралуу идеялардын методикалык модели чагылдырылган.

Бул идеяны ишке ашыруу максатында программисттер тарабынан да ойлор айтылып, иш аракеттер болууда. Азыр деле окутууда онлайн жана оффлайн ыкмаларын

колдонуунун айрым элементтери кездешет. Маселен, смартфонду пайдаланып видео байланыш аркылуу баарлашууда тапшырманы сүрөткө тартып алып, ватсап аркылуу көрсөтүү ж.б. Бирок мындай учурларда жок дегенде эки смартфонду колдонууга туура келет. Ал эми андай мүмкүнчүлүк студентте эле эмес, окутуучуларда деле болбошу мүмкүн.

Ошондуктан 3-сүрөттө көрсөтүлгөндөй атайын платформалардын (тиркемелерди) биргелешкен варианттарын иштеп чыгуу олуттуу натыйжаларды бериши шексиз.

3. Гибридик (аралаш) окутуу – бул жогоруда аталган кадимки режимдеги салттуу окутуу менен аралыктан (дистантттык) окутууларды айкалыштыруу болуп саналат.

Азыркы учурда санитардык-эпидемиялогиялык абалга байланыштуу окутуунун мындай форматына өтүүнү турмуштук практика өзү көрсөтүп жатат.

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин 2021-жылдын 13-январындагы №19/1 буйругунун негизинде окуу жайларда гибридик (аралаш) окутуунун алгоритмдери иштелип чыгып, окуу процесси ошол алгоритмдин негизинде ишке ашырылууда.

Тактап айтканда биздин Батыралы Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университетинде 2020-2021-окуу жылынын экинчи жарым жылдыгындагы окуу процесси төмөнкү форматтарда уюштурулуп, иш жүзүнө ашырылып жатат:

1) Толугу менен кадимки салттуу форматта:

- даярдоонун бардык багыттары жана адистиктери боюнча бүтүрүүчү курстардын студенттери;
- медициналык адистиктердин студенттери;
- кесиптик лицейдин окуучулары;
- инженердик-технологиялык факультетинин жана кесиптик колледждин өндүрүштүк окуусу бар тайпалары;

2) Толугу менен аралыктан форматта:

- даярдоонун багыттары (адистиктери) боюнча кенже курстардын студенттери (*1-пунктта аталгандардан тышкары*).

Жыйынтыктар:

1. Билим берүү системасында окутуу процессин жүргүзүүдөгү окутуунун түрлөрүнө жана методдоруна иликтөөлөр жүргүзүлдү;

2. Окутуунун кадимки режимдеги салттуу, аралыктан (дистантттык) жана аралаш (гибридик) окутуу форматтарынын өзгөчөлүктөрү ачылып көрөтүлдү;

3. Аралыктан окутуунун синхрондук (on-line) жана асинхрондук (off-line) ыкмалары (методдору) талдоого алынып, алардын окутуу процессинде колдонулуштарынын методикалык схемалары иштелип чыкты;

4. Синхрондук жана асинхрондук ыкмалардын интеграцияланган варианттарын колдонуу тууралуу сунуштар берилди.

Колдонулган адабияттар:

1. **Шерматова, А.М.** Новые информационные технологии в процессе обучения [Текст] / А.М. Шерматова, А.А. Джусуева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2014. - №2. – С. 61–64.

2. **Исаков, Т.Э.** Билим берүүдөгү интерактивдик методдор жана аларды окутууда колдонуунун ыкмалары [Текст] / Т.Э. Исаков // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2014. - № 3.- С. 22 – 26.
3. **Кыргыз педагогикасы** /энциклопедиялык окуу куралы [Текст] / башкы ред. Ү.Асанов, жооптуу ред. И.Бекбоев. -Бишкек, 2004. -272 б.
4. **Электрондук ресурс:** <https://youtu.be/kGSED1Liduo>
5. **Электрондук ресурс:** <https://t.me/joinchat/Iy8hORRyHYkTea8I7Vwifw>

Поступила в редакцию 7.06.2021г.

УДК 37.142 (575.2)

Исаков Т.Э.

*к.п.н., доцент Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова,
Кыргызская Республика*

Атабаев А.А.

*аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова,
Кыргызская Республика*

COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫ ШАРТЫНДА БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАРАЯНЫН ҮЙШТҮРҮҮНҮН МАСЕЛЕЛЕРИ

Бул макалада COVID-19 коронавирусу пандемиясы мезгилинде окутуу жараянын үйшүтүү жана майнаптуу ишке ашыруунун маселелери каралган. Изилдөөдө пандемияга байланыштуу өлкөдө өзгөчө абал (карантин) киргизилип, кадимки салттуу окутууга мүмкүнчүлүк болбой, бардык окуу жайлар аралыктан окутууга өтүүгө аргасыз болгондугу, андагы баштапкы учурдагы кыйынчылыктар жана аларды жолго салуунун механизмдери талдоого алынган. Пандемиянын билим берүү системасына тийгизген таасирлерин жана аны жоюунун жолдорун Батыралы Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университетинин иш-тажрыйбасынын негизинде иликтөө изилдөөнүн негизги максатын түзөт. Изилдөөдө сурамжылоо жана байкоо жүргүзүү илимий методдору колдонулуп, натыйжада пандемия шартындагы аралыктан окутуунун окутуучулар жана студенттер үчүн тийгизген терс таасирлери жана артыкчылыктары аныкталды жана аларга тиешелүү сунуштар берилди.

***Негизги сөздөр:** аралыктан окутуу; байланыш каражаттары; сайт; интернет; видеосабак; технология; платформа; мультимедиа; окутуунун натыйжалары.*

ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19

В этой статье рассматриваются вопросы организации и эффективной реализации учебного процесса в условиях коронавирусной пандемии COVID-19. В исследовании анализированы первоначальные проблемы и механизмы их разрешения в период вынужденного перехода всех образовательных учреждений от традиционной формы к дистанционной форме обучения в связи с введением в стране чрезвычайной ситуации (карантина) из-за пандемии. Целью данного исследования является изучение влияния пандемии на образовательную систему и пути его устранения на основе опыта работы Кыргызско-Узбекского Международного университета имени Батыралы Сыдыкова. В исследовании применены такие научные методы, как опрос и наблюдение, и в результате определены отрицательные влияния, и преимущества дистанционного обучения на преподавателей и студентов в период пандемии, предложены соответствующие рекомендации.

Ключевые слова: дистанционное обучение; средства связи; сайт; интернет; видеоуроки; технология; платформы; мультимедиа; результаты обучения.

QUESTIONS OF THE ORGANIZATION OF EDUCATIONAL PROCESSES IN THE CONDITIONS OF THE COVID-19 PANDEMIC

In this article the issues of organization and effective implementation of the educational process are considered in the context of the COVID-19 corona virus pandemic. In research analyzes the initial problems and mechanisms for their resolution during the forced transition of all educational institutions from the traditional form to distance learning in connection with the introduction of an emergency situation (quarantine) in the country due to the pandemic. The purpose of this research is to study the impact of the pandemic on the educational system and ways to eliminate it based on the experience of the Kyrgyz-Uzbek International University named after Batyraly Sydykov. The research uses scientific methods such as survey and observation, as a result of the research, the negative effects and benefits of distance learning on teachers and students during the pandemic are identified, and appropriate recommendations are proposed.

Keywords: distance learning; communication tools; website; Internet; videoleasons; technology; platforms; multimedia; learning outcomes.

Бүткүл дүйнөнү дүңгүрөтүп, оор түйшүктөргө салган COVID-19 коронавирусу инфекциясынын алгачкы учурлары 2019-жылдын декабрь айында Кытайдын Ухань шаарында катталгандыгы маалым. Ухань шаары коронавирусу инфекциясынын очогу деп табылып, 2020-жылдын 30-январында Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму тарабынан өзгөчө кырдаал киргизилген. Арадан көп өтпөй эле коронавирусу пандемиясы башка өлкөлөргө да тарап, адамдардын саламаттыгына, социалдык-экономикалык жагдайларга ж.б. залакасын тийгизди. Ошондой эле билим берүү системасында да окутууну уюштуруу бир топ кыйынчылыктарга дуушар болуп, карантин учурунда бардык окуу жайлар аралыктан окутуу форматына өтүүгө мажбур болду.

Буга чейин деле жогорку жана орто кесиптик окуу жайларда Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 26-июнундагы №354-Токтомунун 1-Тиркемесине ылайык “Билим берүү программаларын ишке ашырууда билим берүүнүн дистанттык технологияларын колдонуунун тартиби” жөнүндөгү жобонун негизинде аралыктан окутуу ишке ашырылып келген, бирок анда негизинен сырттан окутууда аралыктан окутуунун технологиялары колдонулган [1].

2019-2020-окуу жылынын март айынан баштап коронавирусу инфекциясынын (COVID-19) келип чыгуу себептерине байланыштуу Кыргыз Республикасынын (КР) Өкмөтүнүн жана КРнын билим берүү жана илим министрлигинин буйрутмалары боюнча өлкөбүздүн бардык окуу жайларында окутуу жараяны окутуунун дистанттык билим берүү технологияларын колдонуу менен аралыктан окутууга өттү.

Өлкөнүн башка окуу жайлары сыяктуу эле биздин университетте да аралыктан окутуу жолго коюлуп, бир топ алгылыктуу иш-аракеттер аткарылды. Аралыктан окутуу боюнча атайын жоболор, эрежелер, нускамалар ж.б. иштелип чыгып, ишмердүүлүктөрдү жүргүзүүдө жетекчиликке алынды. Аралыктан окутууну толук кандуу ишке ашыруу үчүн университеттин бардык структуралык түзүмдөрү заманбап материалдык-техникалык базалар, маалыматтык ресурстар жана байланыш каражаттары менен камсыздалган.

Университеттин профессордук-окутуучулук жамааты (ПОЖ) аралыктан окутуунун алгачкы күндөрү WhatsApp аркылуу AVN маалыматтар системасынын программаларын

колдонуп сабак өтүшкөн болсо, кийин изденүү аракеттери менен онлайн платформаларды, Google тиркемелерди жана сервистерди өздөштүрүшүп, сабактарда колдоно башташты.

Окуу процессин онлайн форматта эффективдүү уюштуруу үчүн университет тарабынан профессордук-окутуучулук жааматтын арасында атайын онлайн семинарлар өткөрүлүп турду. Окутуучулар университеттен сырткаркы онлайн курстарга, усулдук семинарларга да катышып, көндүмдөрүн өстүрүп жатышты. Азыркы күндө Google classroom, Google disk, Quizizz, Learning apps, Google test, Zoom, skype, hangouts, Kelbil ж.б. тиркемелерди сабактарда кеңири колдонуп жатышат.

Аралыктан окутууда студенттердин педагогикалык, өндүрүштүк ж.б. практикалары бир топ кыйынчылыктарды жаратты. Ошого карабастан окуу планында каралган багыттардын жана адистиктердин практикаларынын бардык түрлөрү кырдаалга жараша онлайн форматта уюштурулду. ZOOM программасынын жардамы менен практика жетекчилери практиканын жыйынтыгы боюнча конференцияларды өткөрүштү жана студенттерден практика боюнча отчетторун алышты.

Ал эми окуу жылынын аягында бүтүрүүчү студенттер үчүн жыйынтыктоочу мамлекеттик аттестациялоону уюштуруу жана өткөрүү негизги маселелерден болуп саналат. Бул максатта Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин 2020-жылдын 24-январындагы №12/5-буйругунун негизинде жогорку жана орто кесиптик билим берүү боюнча мамлекеттик аттестациялоо комиссиясынын курамы бекитилген [2].

Мамлекеттик аттестациялоого тиешелүү бардык иш кагаздар (программалар, билдирүүлөр, ведомосттор, билеттер ж.б.) алдын-ала даярдалып, мамлекеттик аттестациялоону уюштуруу бекитилген графиктин негизинде онлайн форматта жүргүзүлдү.

Мамлекеттик аттестациялоону онлайн форматта уюштурууда техникалык каражаттар (видеобайкоолор, бирдиктүү экран жана интернет байланышы ж.б.) өз убагында камсыздалды. Мамлекеттик аттестациялоону уюштурууда жана өткөрүүдө өзгөчө кырдаалга ылайык санитардык-эпидемиологиялык талаптар жана эрежелер сакталды.

Окутуунун кредиттик технологиясынын шарттарынын бири болуп кафедраларда конок лекцияларды уштуруу саналат. Аралыктан окутуу шартында кафедраларда окуу жүктөмдөрүн пландаштыруу учурунда атайын конок лекциялар үчүн сааттар пландаштырылган жана анын аткарылышы көзөмөлгө алынган. Ата-мекендик жана чет өлкөлүк белгилүү окумуштуулар, профессорлор тиешелүү дисциплиналардын актуалдуу маселелери боюнча студенттерге онлайн форматта конок лекцияларды окуп беришти. Атап айтсак, НарынМУнун профессору Т.М.Сияев, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин профессору А.Алимбеков, Ж.Баласагын атындагы КУУнун профессору Н.А.Ахметова, Кувейт Эл аралык университетинин профессору Бабаев Д.Б., Б.Ельцин атындагы КРСМУнун профессору А.С.Кацев, ТМАЖИМнын профессору Т.С.Нурдинова (Өзб.Респ.), АндМУнун профессору С.А.Хошимов ж.б.

Окуу жайлардын негизги милдеттеринин бири болуп жаңы окуу жылына карата абитуриенттерди кабыл алуу саналат. Пандемияга байланыштуу 2020-2021-окуу жылына абитуриенттерди кабыл алуу иштери дагы жылдагыдан өзгөчө болду. Ар жылы область (райондордогу) мектептерге барып, мектеп бүтүрүүчүлөрү менен кесипке багыт берүү иштерин жеринде жүргүзгөн болсок, 2020-2021-окуу жылына карата үгүт иштери онлайн режиминде жүргүзүлдү. Ар бир окутуучу өзүнүн туулуп өскөн жериндеги мектеп менен

онлайн форматта (көбүнчө ZOOM аркылуу) байланышып, кесипке багыт берүү иштерин жүргүзүштү [3, 4].

Ал эми абитуриенттерди кабыл алуу иштери университеттин кабыл алуу комиссиясы тарабынан Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин көрсөтмөлөрүн жетекчиликке алуу менен онлайн форматта ийгиликтүү ишке ашырылды.

Пандемия учурунда окутуу жараянын үзгүлтүккө учуратпастан университетте бир топ алгылыктуу иштердин аткарылгандыктарын белгилөө менен аралыктан окутуунун окутуучулар жана студенттер үчүн оң жана терс жактарын билүү, эгерде терс жактары болсо, анда аларды жоюу иш-аракеттерин жүргүзүү максатында AVN маалыматтар системасынын жардамында атайын түзүлгөн анкеталар боюнча он-лайн (on-line) режиминде сурамжылоо жүргүздүк. Анкеталар 16 суроодон туруп, ар бир суроо төрттөн жоопко ээ болгон тесттик форматта түзүлгөн. Анкетада окутуучулардын жана студенттердин сунуш-пикирлерин жазып калтырууга мүмкүн болгон суроолор да камтылган [5].

Түзүлгөн тесттер AVN порталынын анкетирлөө редактору тарабынан компьютерге киргизилип, ар бир суроого өзүнө ылайык балл же текст менен жазылуучу жооптор каралган.

Анкетанын суроолору киргизилгенден кийин ар бир респондент өзүнүн телефону же компютери (интернет байланышы бар) аркылуу өз логин жана паролю менен кирип сурамжылоодон өтүштү. Сурамжылоонун убактысы бүткөндөн кийин AVN порталдан анкетанын жыйынтыгын чыгарып жана анализдеп, тиешелүү эсеп-кысаптар (отчёттор) алынды. Алардын мисалы №1-Таблицада жана 1-сүрөттө берилген.

Сурамжылоого жалпысынан 170 окутуучу жана 1121 студент катышты.

Сурамжылоонун натыйжасында пандемия шартында аралыктан окутуу чукулунан киргизилгендигине байланыштуу жана мындай абалга алдын-ала даярдыктар болбогондуктан төмөндөгүдөй учурларда кыйынчылыктар болгондугу аныкталды:

1. Окутуучулар үчүн:

- Zoom, skype, hangouts ж.б. платформаларын колдонууну үйрөнүүдө;
- окуу жайдын веб-сайты аркылуу AVN автоматташтырылган маалыматтар системасынын программаларын өздөштүрүүдө;
- сабакка даярдык көрүү үчүн тиешелүү окуу материалдары боюнча слайддарды жасоону жана презентациялоону билүүдө;
- видео-сабактарды, түрдүү видео-материалдарды иштеп чыгууну жана колдонууну үйрөнүүдө;
- студенттерге үйдө аткаруу жана өз алдынча иштөө үчүн тапшырмаларды берүүнү уюштурууда;
- студенттер менен кайтарым байланыштарды уюштурууда (берилген тапшырмаларды жана өз алдынча иштерди текшерүү);
- студенттердин билимдерин баалоо (модулдар жана жыйынтыктоочу аттестациялоо) процедураларын колдонууда ж.б.

2. Студенттер үчүн:

- күндүзгү окуган студенттердин буга чейин аралыктан окутуунун технологиялары тууралуу билгичтиктеринин жоктугу;

- айыл жеринде жашаган студенттерде интернеттин жоктугу, же анын ылдамдыгынын начардыгы;
- айрым студенттерде кубаттуу уюлдук телефондун (смартфондун) болбогондугу жана WhatsApp аркылуу байланышууга мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу;
- үй-бүлөдөгү социалдык абал: сабакка катышууга жана тапшырма аткарууга шарттын болбостугу, үй-жумуштарынын түйшүгү ж.б. тоскоолдуктар.

Сурамжылоонун натыйжасында пандемия шартында аралыктан окутуунун артыкчылыктарына да анализ жүргүзүлүп, төмөнкүлөр аныкталды:

1. Окутуучулар үчүн:

- студенттерге аралыктан сабак (лекция, практикалык /семинардык/, лабораториялык ж.б.) өтүүдөгү педагогикалык чеберчилиги жогорулайт;
- аудио жана видео-сабактарды, видео-роликтерди жана видео-материалдарды даярдоо боюнча тажрыйбалары артат;
- вебинар (семинар, семинар-тренинг), видео-конференцияларды уюштуруу жөндөмдүүлүктөрү өркүндөйт;
- жаңы маалыматтык технологиялар боюнча өз билимин өркүндөтүүгө болгон мүмкүнчүлүктөр кеңейет;
- таанып-билүү процессин координациялайт, ошол эле мезгилде өзүнүн квалификациясын жана методикасын өркүндөтөт;
- чыгармачыл жана интеллектуалдуу потенциалы жогорулайт: өзүн-өзү ишке уюштуруу, жаңы информациялык– коммуникациялык технологияларды пайдалануу ж.б.

2. Студенттер үчүн:

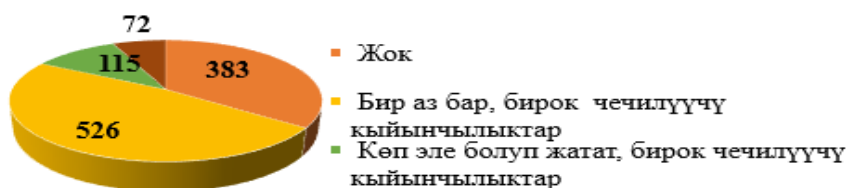
- жашаган (жайгашкан) жерине көз карандысыз онлайн түрүндө санариптик технологиялардын жардамында аралыктан билим алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот;
- билим алуу үчүн убакытты туура пайдалануу жоопкерчилигине ээ болот;
- интернет ресурстарын пайдаланып окуу материалдарын өздөштүрүү, электрондук окуулуктарды жана электрондук китепканаларды пайдалануу жөндөмдүүлүктөрү өсөт;
- билим алууга жана жаңы маалыматтык–коммуникациялык технологияларды үйрөнүүгө болгон кызыгуусу артат;
- убакыт үнөмдөлүп, өзүнүн үстүнөн кошумча иштөөгө болгон мүмкүнчүлүктөр кеңейет;
- жол акы, жаңы кийим-кече сатып алуу, тамак-ашка ж.б. га кеткен чыгымдар үнөмдөлөт.

Изилдөө көрсөткөндөй пандемия шартында аралыктан окутуунун алгачкы учурларында окутуучулар жана студенттер үчүн кыйынчылыктар болбой койгон жок. Бирок, ошого карабастан окутуучулардын студенттер менен болгон өз ара жигердүү аракеттешүүлөрүнүн натыйжасында мындай кыйынчылыктар жоюлуп, билим берүү системасы позитивдүү нукка түштү.

Таблица 1 - Студенттер үчүн түзүлгөн сурамжылоонун 1-суроосу жана анын жыйынтыгы

1. Аралыктан окутууда кыйынчылыктар болуудабы?			
•	Жок	383	34.95
•	Бир аз бар, бирок чечилүүчү кыйынчылыктар	526	47.99
•	Көп эле болуп жатат, бирок чечилүүчү кыйынчылыктар	115	10.49
•	Кыйын эле болуп жатат	72	6.57

1. Аралыктан окутууда кыйынчылыктар болуудабы?

1-сүрөт- Студенттер үчүн түзүлгөн сурамжылоонун 1-суроосу жана анын жыйынтыгы

Окутуучулар жаңы маалыматтык технологиялар боюнча өз билимдерин өркүндөтүүнүн үстүнөн тынымсыз иштешип, билим берүүнүн инновациялык технологияларын жана усулдарын колдонуу менен аралыктан окутуунун жогорку сапатын камсыз кылууга жетишишти.

Жыйынтыктар:

1. COVID-19 короновирус пандемиясынын билим берүү системасына тийгизген таасирлерине Батыралы Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университетинин шартында мониторинг жүргүзүлүп, талдоого алынды;

2. Пандемия шартында аралыктан окутуунун окутуучулар жана студенттер үчүн тийгизген таасирлеринин оң жана терс жактары аныкталды;

3. Аралыктан окутуунун терс таасирлерин жоюу жана окутуунун сапатын арттыруу тууралуу сунуштар берилди.

Колдонулган адабияттар:

1. **Нормативдик документ:** Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 26-июнундагы №354-Токтомунун 1-Тиркемеси.
2. **Нормативдик документ:** Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин 2020-жылдын 24-январындагы №12/5-буйругу.
3. **Исаков, Т.Э.** Применение интерактивных методов обучения в высшей школе [Текст] / Т.Э. Исаков, М.С. Кадырова, Д.С. Саидырахимова // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2017. - №2. - С. 66 – 70.
4. **Келдибекова, А.О.** Особенности применения информационных технологий на уроках [Текст] / А.О. Келдибекова // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2017.- №3,4.- С. 50– 54.
5. **Электрондук ресурс:** <https://youtu.be/pRo56f6V68k>

Поступила в редакцию 7.06.2021г.

УДК 371.1

Сакиева С.С.

д.п.н., профессор Джалал–Абадского госуд. универ., Кыргызская Республика

Асаналиева М.М.

аспирант Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БАЛДАРГА РУХАНИЙ ТАРБИЯ БЕРҮҮНҮН ДИДАКТИКАЛЫК ШАРТТАРЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети - мектепке чейинки балдарга руханий тарбия берүүнүн дидактикалык шарттары каралган. Балага руханий, адеп - ахлактык жактан тарбия берүүгө карата балдар адабиятындагы материалдарды колдонуунун жаңы дидактикалык шарттарын аныктоо максатында изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Илимий изилдөөдө педагогиканын теориялык талдоо методу колдонулган. Жыйынтыгында топтолгон педагогикалык маалыматтарды теориялык жактан анализдеп, жеткинчектердин руханий, адеп - ахлактык тарбиясын өркүндөтүү үчүн балдар адабиятындагы чыгармаларды түрдүү методдор менен окутуу боюнча сунуштар иштелип чыгылды. Мектепке чейинки билим берүү уюмдарындагы тарбиячыларга көмөктөш коомдук уюмдар менен ата - энелердин өз балдарын руханий, адеп - ахлактык жактан тарбиялап жетилтүүдөгү дидактикалык шарттарды түзүү муктаждыгы аныкталды. Алынган илимий жыйынтыктарды мектепке чейинки билим берүү уюмдарындагы көркөм адабият менен иштөөнүн методикасын уюштуруу процессинде колдонууга болот.

Негизги сөздөр: руханий аң-сезим; руханий тарбия берүү; мектепке чейинки курак; таалим-тарбия; сезим; ааламдашуу.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Предметом исследования является дидактические условия духовного воспитания дошкольников. Проведены исследования по выявлению новых дидактических условий использования материалов детской литературы в области духовно-нравственного воспитания детей. В научный исследованиях использован метод теоритического анализа педагогики. В результате был разработан теоритический анализ собранных пелогических данных и разработаны рекомендации по преподаванию произведений детской литературы различными методами для совершенствования духовно-нравственного воспитания подростков. Выявлена необходимость создания дидактических условий для духовно-нравственного воспитания детей общественными организациями и родителями, поддерживающими воспитателей в организациях дошкольного образования. Полученные научные результаты можно использовать при организации методики работы с художественной литературой в дошкольном образовании.

Ключевые слова: нравственное сознание; развитие нравственного сознания; дошкольный возраст; воспитание; чувство; глобализация.

DIDACTIC CONDITIONS OF SPIRITUAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN

The subject of the article is the didactic conditions for the spiritual education of preschoolers.

Research has been carried out to identify new didactic conditions for the use of materials of children's literature in the field of spiritual and moral education of children. In scientific research, the method of theoretical analysis of pedagogy has been used. As a result, a theoretical analysis of the collected pelagic data was developed and recommendations were developed for teaching works of children's literature by various methods to improve the spiritual and moral education of adolescents. Revealed the need to create didactic conditions for the spiritual and moral education of children by public organizations and parents

who support educators in preschool education organizations. The obtained scientific results can be used in organizing the methodology for working with fiction in preschool education.

Key words: moral consciousness; development of moral consciousness; pre-school age; feeling; globalization.

Адамзат тарыхы - бул белгилүү өлчөмдө адам таануунун, адамдын пейилин, жүрүм - турумун жакшыртууга умтулуунун жана тарбиялоонун табышмактуу суроолорун чечүүнүн тарыхы. Ошондуктан балага өмүр бою азык болуп бере алчу руханий тарбияны мектепке чейинки курактан баштап тарбиялоо зарыл. Анткени тарбия - бул өзүн - өзү тарбиялоо.

Негизи эле тарбия жана өзүн - өзү тарбиялоо бирге ишке ашат, булар бирдей максатка умтулуп бирдей талапка жооп берет. Коомдо жашап эмгектенүү үчүн зарыл сапаттарды калыптандыруу максатында инсандын өз үстүнөн жакшы ниет менен баамдуу жана аң - сезимдүү иш жүргүзүүнүн өзүн - өзү тарбиялоосу дейбиз.

Немис элинин улуу ойчул жазуучусу Томас Мани мындай деп жазат: "Инсан периште менен жырткыч айбандын так ортосунда турат. Периштеден ыраактап жырткычка жакындаса айбан сыяктуу наадан болушу, жырткыч айбандан алыстап периштелерге жакындаса периштедей таза, касиеттүү инсан болушу, анын тарбиясына жараша болот" [1].

Адеп-ахлак тарыхый жана таптык мүнөзгө ээ. Түрдүү тарыхый кырдаалга ылайык өзгөрүүгө учурап турат. Баардык мезгил үчүн, баардык элдер үчүн бирдей өзгөрбөгөн адеп нормасы болууга мүмкүн эмес.

"Руханий көрөнгөсү болбосо, адам ошол нерселерди зыянга иштетип коюшу толугу менен мүмкүн. Анткени адеп - ахлак айбанаттык негизге түшүп кетүү менен бирөөнүн акысына киргенден, зомбулук көрсөткөндөн, кыянат кылгандан тартынбайт" - деп жазат Ж.Р. Мевлана өз эмгегинде [2].

Адам баласынын инсан болуп калыптануусунда негизги өнүгүүнүн үч жолу бар. Алар: физикалык, интеллектуалдык, руханий өнүгүү. Мына ушул руханий өнүгүү адам баласынын жашоосунда эң негизги ролду ойнойт.

Залкар жазуучубуз Ч. Айтматовдун күнүмдүк жашоого ураан катары жазып калтыргын, философиялык мааниси терең "Адамга эң кыйыны - күн сайын адам болуу" - деген сөзү да руханий өнүгүүдөн башталат.

Өзүн - өзү өнүктүрүү багытындагы билим алуу, үйрөнүүнүн чеги жок. Адам баласынын инсан катары өнүгүш - өсүшүндө мектепке чейинки курактан баштап баланы руханий адептик жактан тарбиялоодо татаал кризистерге кептелип, андан чыгуунун жолун издеп, соңку кылымдардагы карама - каршылыкка багытталган дүйнөдөгү техникалык цивилизациянын таасиринен улам адам баласы түбөлүктүү руханий баалуулуктардан узактап, инсандык сапаттарды, милдеттерди толук аткаруу жагынан аксап бара жаткандыгыбыз чын.

Ирландиялык белгилүү драматург Бернард Шоу таамай айткандай: "Биз суу астында балыктай сүзүүнү, асманда чымчыктай учууну үйрөндүк, бирок жер үстүндө адамча жашоого үйрөнө албай койдук" [3].

Инсан болуп калыптанууда руханий тарбиянын ролу өтө чоң экендиги учур өзү тастыктап турат. Руханий, адеп - ахлактык таалим - тарбиянын кайтарымдуулугу менен мугалим таалимчинин ортосундагы көз карандылыкты эң негизги мыйзам ченемдүүлүк катары эсептөө керек. XIX кылымдагы немец педагогу А. Дистерверг: "Мектепте баары

мугалимге негизделет. Эң мыкты окуу предмети да, окуучу үчүн жандуу өрнөк, үлгү да мугалимдин инсандык сапаттары. Бир дагы китеп, мугалимдин духун алмаштыра албайт" - деп айткан [4].

Макаланын негизги изилдөөсү катары улуттук мамлекетибиздеги адеп- ахлак, нарк - насил, жүрүм-турум эрежелери, адамдардын бири - бирине болгон көз караштары, ошол коомдогу көз караштардын кагылышуусу жаштардын, орто жана улуу муундардын, кала берсе үй - бүлөдөгү эне -баланын ортосундагы бири - бирине болгон жылуу мамилелердин жоголуп бара жаткандыгына байланыштуу, мектепке чейинки курактагы балдарга руханий, адеп - ахлактык тарбияны калыптандырууда дидактикалык шарттарды изилдөө негизги маселе катары каралат. Бул М. Сервантес, Д. Дефо, Р. Распе, В. Скоттко, Ж. Вернге, В.Г. Белинский, Н.Г. Чернышевский, А. Пушкин, Л. Толстой, М. Горький, В. Маяковский, К. Ушинский, М. Пришвин ж.б. эмгектеринде да каралган.

"Мектепке чейинки билим берүү жөнүндө" Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4 - беренесине ылайык мектепке чейинки курактагы балдарга мектепке чейинки билим берүүнүн негизги милдеттеринин бири болгон баланы руханий, адеп - ахлактык жактан өнүктүрүүдө илимий - методикалык, илимий - усулдук жактан камсыз кылуу негизги талаптардын бири [5. 3-б].

Адамзат тукум улагычы болгон перзенттерибизди руханий, адеп - ахлактык жактан тарбиялоонун бирден бир каражаты болгон балдар адабияты жана аны чыгарган элдин ролу өтө чоң. Анткени, маселени методологиялык жактан туура аныктоо менен стилдик курулмаларына, проблеманын аныкталышына ойдун омоктуу, ыраатуулугу, талдоо - жыйноонун айкашы, усулдуулук, көркөм жалпылагыч касиети, илимий ынаткычтык маңызы болсо, далил - мисал келтирүү менен бекемдегич сапатына ээ.

Ф.Энгельс: "Жакшылык жана жамандык жөнүндө түшүнүк элден элге, кылымдан кылымга ушунчалык өзгөрүүлөргө учураган дейсиз, көп учурда алар бирине бири тике жана карама - каршы мүнөзгө өткөн деген ойго келет" [4].

Коом өзгөрүп, адамдардын коомдогу мамилелери, социалдык абалы алмашкан сайын адептүүлүктүн нормалары да өзгөрүүгө дуушар болуп турат. Учурдагы эле адептүүлүктүн көп нормалары бүгүн таптакыр башкача болуп өзгөрүп кеткенине өзүбүз күбө болуп олтурабыз.

Адеп - бул адам баласынын денесиндеги рух. Ошондуктан, адам түрдүү багыттагы арзууларга азгырылбай өзүн - өзү сактоо жана өнүктүрүүнүн үстүндө өмүр бою күрөшүшү зарыл. Бул күрөш өмүрдүн ар бир саатында, ар бир көз ирмеминде уланууга тийиш. Турмушта жакшы мүнөз, адеп күтүү канчалаган ыкластарды ибадатка айландырууга багытталган татаал руханий изденүү, иш - аракеттердин жемиши.

Ч. Айтматов адилет белгилегендей: "Адамдагы балалык абийир дандагы түйүлдүк сыңары. Түйүлдүгү жок дан өспөйт" [5].

Баланы тарбиялоо эң оболу анын тубаса акыл - зээнине байланыштуу болот. Тагдыр адамды индивид катары бар болушун аныктайт, анын адамдык насили алган таалим - тарбия, нускасына карай аныкталат. Адам баласынын кандай коомдо төрөлгөнүн жана ошол коомдун баалуулуктарына жараша өнүгүш багытын, тактап айтканда руханий, адеп - ахлактык тарбия билим берүүнүн максатын аныктайт.

Ата - бабаларыбыз материалдык байлыкка караганда, руханий, адеп - ахлак байлыкка көбүрөөк басым жасашкан. Тилекке каршы ата - бабаларыызга татыктуу урпак боло ала турган келечек муундарды кантип тарбиялай алабыз? деген суроо баарыбызды ойлондуруусу кажет. Адамды руханий, адеп - ахлактык жактан тарбиялоодо улуттук эрежелерге таянган, этикалык нормаларды сактаган, табиятты таануу, экологиялык маселени түшүнгөн жаратылыш менен өтө тыгыз мамиледе болуусун кичинекейинен балага синирүү керек. Ушул таризде алганда мамлекетибизде элдин аң-сезимин бириктире турган нерсе жаралат.

Адам балалык курагында өзүн турмушка даярдайт, ошол кезде кетирген кемчилик чоңойгондо оркоюп чыга келет, жакшы жашоо тууралуу актыны бешенеге жазып койбойт, ал аракетке, ишмерчиликке байланыштуу көрүнүш, бул болсо руханий, адеп - ахлактык тарбиянын туундусу деген идея келип чыгат.

Балага сабыр, ыраазычылык, чыдоо, кайраттуу болуу, кыйынчылыктан сабак алуу, кыйынчылыкты сүйүү аркылуу жеңүү, карөзгөйгө айкөл мамиле кылуу, руханий ааламды руханий көз менен көрүү сыяктуу түшүнүктөрдү, руханий - адептик дөөлөттөрдү жеткилең курактан баштап калыптандыра алсак, анда биз келечек муундарга чоң эрдик кылган болот элек деп белгилешет кыргыз балдар адабиятындагы эмгектеринде (К. Баялинов, М. Жангазиев, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, Т. Үмөталиев, Ж. Бөкөнбаев, Р. Шүкүрбеков, А. Токтомушев, Ч. Айтматов ж.б.).

Учурда көркөм аң - сезимибиз эле эмес, жалпы коомдук аңдообуз мезгилдин талабына жетпей өксүп жаткандыгы чын. Бала - перзент, бала мурас, бала - адам деген эмне? Сен эмне үчүн жашап, кимге кызмат кылмаксың? деген ой түйүндөрү көркөм таануу объектисинде таржымалданат. Чын эле, бул турмушта адам тагдыры ар түркүн куралат, турмуштун ар кыл булуң - бурчунан орун табат, бири жарашыктуу жашайт, бири ыңырчактуу турмуш курат, бирок баари бир чоңойгон кездеги аң - сезимдүү турмуш - тиричилигинде анын балалык учурунун үлүшү, балалык пейилдин кошумчасы болбой койбойт. Муну генетикалык планда гана эмес, социалдык планда да караса болот.

Мектепке чейинки билим берүү уюмдарындын басымдуу көпчүлүгү көнүмүш салттык көз караштардын негизинде иш алып барышат. Айрым балдар бакчаларында тарбияга негизделип ийгиликтүү ишке киргизилген бүт дүйнөгө орток инновациялык тажрыйбаларды жалпыга жайылтуучу методикалык механизмдер жетиштүү иштелип чыккан эмес. Айрыкча, балабакча балдарынын түрдүү ишмердүүлүккө чегерүү, балдарды жеке өзгөчөлүктөрүнө карап жеке тарбиялоо иши жетиштүү колго алынган эмес. Ошол себептен, учурдун талабын эске алуу менен өзүбүздүн улуттук тарбияга басым жасоо жана жаңы багыттагы эрежелерди жуурулуштуруу аркылуу мектепке чейинки курактагы балдарга руханий, адеп - ахлактык тарбияны берүүбүз керек. Ошол себептен мектепке чейинки балдарга руханий тарбия берүүдө, түрдүү дидактикалык шарттарды колдонуу мыкты натыйжасын берет. Ал үчүн төмөнкүдөй методдорду пайдалануунун зарылдыгы келип чыкты:

- ✓ чыгарманы оюнчуктар менен окуу жана айтуу (оюнчуктарды көрсөтүү жана алар менен болгон аракеттер менен коштолот);
- ✓ бир тема боюнча бириктирилген бир нече чыгармаларды окуу (жаз жөнүндө, жаныбарлардын жашоосу жөнүндө ырларды жана аңгемелерди окуу) же образдардын

биримдиги (кыска, жөнөкөйдөн татаалга карай эки жомок). Сиз бир жанрдагы чыгармаларды (моралдык мазмуну бар эки окуя) же бир нече жанрды (табышмак, повесть, ыр) бириктире аласыз. Мындай сабактарда жаңы жана буга чейин тааныш болгон материалдар айкалыштырылат;

- ✓ искусствонун ар кандай түрлөрүнө таандык чыгармаларды айкалыштыруу (стол театры, куурчак жана көлөкө театры, фланельграф);
- ✓ адабий чыгарманы окуп, белгилүү сүрөтчүнүн сүрөтүнөн репродукцияларды изилдөө (презентациялар, фильмдер, телешоулар);
- ✓ музыка менен айкалыштырып окуу;

Качан гана ата - эне, коомчулук жана мектепке чейинки билим берүү уюмдарынан тарта тарбиялоонун бирдиктүү системасын жана талаптарын күчөткөндө гана коомду курап кете ала турган келечек муундары жаралат. Чындыгында, кенже өспүрүмдөн өспүрүм куракка жол тарткан өткөөл мезгилде, баланы пейили "даарып" калары белгилүү. Ошондуктан бул тууралуу ата - энелер да, коомдук тарбия мекемелери да баланы балдар адабиятындагы чыгармалар жана күндөлүк жашоо тиричилигин мазмундуу уюштуруп, аны туура жолго салуу бала күтүп, бала менен иштеген ар бир пенденин ыйык милдети болуусу керек. Эгер, кайсы бир себептер менен бул жумушту кечендетип жиберүү руханий, адеп - ахлактык тарбия ишинде олуттуу кемчилдикке жол берүү дегенге барабар.

Ошондуктан мектепке чейинки курактан баштап балдарга руханий, адеп - ахлактык тарбиялоого көңүл буруу мамлекеттин көңүл чордонунда болууга тийиш.

Жүрүм - турумдун, адеп - ахлактын күнүмдүк жашоо принциптеринен чыгып бара жаткандыгына байланыштуу, бүгүнкү күндөгү Президент С. Жапаровдун кабыл алган "Жарандардын руханий адеп - ахлагын өнүктүрүү жана жарандардын дене тарбиясы" жарлыгы өзүбүздүн накта улуттук баалуулуктарыбызды калыбына келтирүү максатында бир топ иш - аракеттер жүргүзүлөт деп ойлоймун.

Макаланы жыйынтыктап жатып, адамзат тарыхында таасир этүү чөйрөсүнүн мезгилдик жана мейкиндик мерчемдеринин чексиздиги жагынан чанда кездешүүчү ойчул, аалымдардын бири Ж.Р. Мевлананын сөзү менен жыйынтыктаймын, "Кийим көрдүм ичинде адамы жок, адам көрдүм үстүндө кийими жок".

Жыйынтыктар:

1. Илимий макаланын жыйынтыгында мектеп жашына чейинки балдар үчүн балдар адабиятын келечек муундарды тарбиялоонун маңыздуу, майнаптуу формаларынын бири экендигине токтолуу зарылчылдыгы келип чыкты;
2. Мектепке чейинки билим берүү уюмдарындагы тарбиячыларга көмөктөш коомдук уюмдар менен ата - энелердин өз балдарын руханий, адеп - ахлактык жактан тарбиялап жетилтүүдөгү дидактикалык шарттар аныкталды;
3. Балдар адабиятына тарыхый - эстетикалык баа берүү, анын жалпы элдик маданиятка кошкон салымын белгилөө менен руханий, адеп - ахлактык тарбияны калыптандырууда илимдүүлүк, жеткиликтүүлүк, аң - сезимдүүлүк жана активдүүлүк принциптерин колдонуу зарылчылыктары көрсөтүлдү.

Колдонулган адабияттар:

1. **Белинский, В.Г.** О детской литературе и детском чтении [Текст] / В.Г. Белинский, Н.Г. Чернышевский, Н.А. Добролюбов.- М.: Детская литература издание, 1954. - 64 с.
2. **Мамбектакунов, Э.** Мевлананын сырдуу дүйнөсү [Текст] / Э. Мамбектакунов. – Б.: Шоокум, 2012.- №8. - 77с.
3. **Алимбеков, А.** Желалиддин Руми Мевлананын таалим - тарбия тууралуу көз караштары [Текст] / А. Алимбеков.- Б.: Улуу тоолор, 2020. - 26 с.
4. **Алимбеков, А.** Кыргыз Республикасынын билим берүү системасы (тарыхы, азыркысы, көйгөйлөрү) [Текст] / А. Алимбеков. – Б.: КББАнын Окуу китеби, 2020. - 38 с.
5. Кыргыз Республикасынын өкмөтү тарабынан кабыл алынган "Мектепке чейинки билим берүү жана балдарды кароо" боюнча мамлекеттик стандарт. -Бишкек: ЖК Басма сөз кызматы.- №6 - 18046/16, 2020. – Б. 3 - 5.
6. **Собиров, Н.** Патриотизм и идеологическое воспитание [Текст] / Н. Собиров, А. Акбаров // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2011. - № 3,4. – С. 15 – 18.
7. **Сакиева, С.С.** Использование дидактических материалов в обучении кыргызскому языку в начальных классах: практика и инновация писателей [Текст] / С.С. Сакиева, А. Орозбаева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2018. - №3. – С. 75 – 83 .

Поступила в редакцию 01.06.2021г.

УДК:371.3/378.147.11

Бабаева А.Д.
доцент Кыргызско – Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика
Токторова А.Э.
преп. Бишкекского гуманитарного универ. им. К. Карасаева, Кыргызская Республика

СТУДЕНТТЕР УКУКТУК ТАРБИЯНЫН СУБЪЕКТИСИ КАТАРЫ

Бул макала студенттердин укуктук тарбиясына арналган. Изилдөөнүн предмети катары окуу - тарбия процессинде студенттердин укуктук тарбиясын өнүктүрүүсү каралды. Негизги максаты ЖОЖдун бирдиктүү педагогикалык процессинде студенттердин укуктук тарбиясын өнүктүрүүнүн теориялык негиздерин аныктоо менен педагогикалык шарттарын көрсөтүү. Ал эми макалада изилдөөнүн методдору психологиялык, философиялык жана педагогикалык теориялык жактан иликтөөлөр көрсөтүлдү. Орто кесиптик окуу жайлардын ченемдик укуктук базасын жакшы өздөштүрбөгөндүгү көпчүлүк педагогдор өз ишмердигин жөнгө салуучу жергиликтүү укуктук ченемдик актылар менен тааныш эместиги, өздөрүнүн мыйзамдуу кызыкчылыктарын жана студенттердин кызыкчылыктарын коргоодо укуктук механизмдерди колдоно албастыгы изилдөөдө байкалды. Студенттердин укуктук тарбиясын калыптандыруунун мотивациялык – баалуулук; когнитивдик – педагогикалык; ишмердүүлүк – рефлексиялык; укуктук ан-сезимдик; укуктук маданияттык; укуктук аракет жана жүрүм – турумдук компоненттери аныкталган. Жаңы маалыматтык – коммуникативдик технологияларды колдонуп студенттердин укуктук тарбиясын калыптандырууда атайын укуктук нормативдик багыттагы сайттарды ачуу жана аларга педагогдордун укуктук компетенттүүлүгүнө тиешелүү болгон материалдарды жайгаштырып туруусу авторлор тарабынан сунуш катары берилген.

Негизги сөздөр: студенттер; укуктук тарбия; аң сезим; принциптер; орто кесиптик окуу жайы; билим берүү; окутуучу.

СТУДЕНЧЕСТВО КАК СУБЪЕКТ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ

Данная статья посвящена правовому воспитанию студентов. В статье предметом исследования рассматривается развитие правового воспитания студентов в образовательном процессе. Основная цель – определение теоретических основ развития правового воспитания студентов в едином педагогическом процессе вуза. А также выявлены педагогические условия для формирования правового воспитания. В статье представлены исследовательские методы психологического, философско-педагогического теоретического исследования. В статье проанализировали уровень сформированности правовой воспитанности педагогов общеобразовательных организаций, определено, что педагоги не совсем понимают и осознают значение правовых знаний в качестве средства реализации своих профессиональных обязанностей и личных интересов. Выявлено, что они плохо знают нормативно – правовую базу общеобразовательных учреждений, касающихся правового воспитания. А также определены компоненты формирования правовой компетентности будущих учителей: мотивационно-ценностный; когнитивно-педагогический; деятельностно-рефлексивный; правовой сознательности; правовой-культурный; правовых действий и поведенческий. Авторы рекомендуют создание специальных сайтов по правовому аспекту при формировании правового воспитания студентов с использованием новых информационно-коммуникационных технологий и размещение материалов правового характера.

Ключевые слова: студенты; правовое воспитание; сознание; принципы; среднее профессиональное учебное заведение; образование; преподаватель.

STUDENTS AS A SUBJECT OF LEGAL EDUCATION

This article is devoted to the legal education of students. In the scientific article, the subject of the research is the development of legal education of students in the educational process. The main goal is to determine the theoretical foundations for the development of legal education of students in a single pedagogical process of the university. And also revealed the pedagogical conditions for the formation of legal education. The article presents research methods of psychological, philosophical and pedagogical theoretical research. The article analyzes the level of formation of the legal education of teachers of general educational organizations, it is determined that teachers do not fully understand and realize the importance of legal knowledge as a means of realizing their professional duties and personal interests. It was revealed that they are poorly aware of the regulatory framework of educational institutions related to legal education. And also the components of the formation of the legal competence of future teachers are determined: motivational-value; cognitive pedagogical; activity-reflective; legal awareness; legal and cultural; legal action and behavioral. The authors recommend the creation of special sites on the legal aspect in the formation of the legal education of students using new information and communication technologies and the placement of legal materials.

Key words: students; legal education; consciousness; principles; secondary vocational educational institution; education; teacher.

Адистик кадрларды даярдоо учурунда укуктук тарбия берүү теориясынын иштелип чыгышы - укуктук билим берүү системасында белгиленген категориянын өзгөчө мааниси менен шартталат.

Студент жаштардын укуктук аң-сезиминин жана укуктук маданиятынын маанилүү элементи болуп саналган системалуу укуктук билимди өздөштүрбөсө, орто кесиптик окуу жайларынын студенттерине укуктук тарбия берүү процессин жүргүзүү мүмкүн эмес.

Орто кесиптик билим берүү системасындагы укуктун окутулушуна изилдөө жүргүзүү – кесиптик билим берүү мекемесиндеги укуктук таалим-тарбия берүү тапшырмасынын жүзөгө ашырылышына терең көз жүгүртүүгө мүмкүнчүлүк берет. Тагыраак айтканда, бул изилдөөбүз болочок адистин кесиптик ишмердигине байланышкан,

колледж үчүн адистик багыт болуп саналган белгилүү көлөмдөгү укуктук билимдин эффективдүү окутулушуна, өздөштүрүлүшүнө байланышкан маселени чечүүгө жол ачат.

Ошон үчүн студенттерде адистештирилген аң-сезимдин калыптандырылышы төмөнкүдөй укуктук дидактикалык маселелердин чечилишин, атап айтканда, топтоону жана өздөштүрүүнү талап кылат:

- укуктук жалпы принциптер жана мамлекет, коомдогу инсандын укуктук жоболору, адамдын жана жарандардын конституциялык укугу жана милдеттери боюнча негизги билим;
- студенттердин келечектеги ишмердигине түздөн-түз байланышкан башка тармактардагы укук жана мыйзам ченемдери боюнча түшүнүк;
- юридикалык билимди, жөндөм-шыкты практикада, анын ичинде ишкердик чөйрөсүндө, салык салууда ж.б. пайдалануу.

Белгиленген укуктук билим берүүнүн жүзөгө ашырылышы Кыргыз Республикасында жүргүзүлгөн укуктук реформа концепциясы менен тыгыз байланышта жүрүп, төмөнкү маселелерге тиешелүү усулдук иштелмелердин даярдалышын талап кылат:

- “укуктук билим берүү”, “нравалык-укуктук маданият” түшүнүгүн иштеп чыгуу жана
- орто кесиптик окуу жайларына укуктук таалим-тарбия процессине ылайык теориялык анализ жүргүзүү;
- колледждеги укуктук таалим-тарбия берүү чегинде, бүтүндөй укуктук тарбия берүү системасында укуктук билим берүүнүн ордун аныктоо;
- укуктук билим берүү процессинде адистештирилген укуктук материалдарды тандоо принциптерин жана критерийлерин иштеп чыгуу;
- болочок адистерге укуктук билим берүүнүн оптималдуу курамдык мазмунун аныктоо.

Кесиптик орто окуу жайларында укуктук билим берүүнүн маңызына жүргүзүлгөн анализ – анын кандай социалдык системанын бөлүгүнө кире тургандыгына көз каранды. Ошондой болсо да, укуктук билим берүү – бүтүндөй укуктук таалим-тарбия берүү системасынын маанилүү элементи. Ал өзүнө ылайык бул системанын өзгөчөлүгүн жана маңызын тандап алат. Укуктук таалим-тарбия берүү процессинин өзү - максатына жана тапшырмасына негизделип, укуктук билим берүүнүн маанисин, маңызын, ролун аныктайт. Ошентип, өзүнүн бөлүктөрүнүн бирдигин, бүтүндүгүн, алардын маңызын, мазмунун, формаларын, функционалдык милдеттерин жана бүтүндөй системадагы ролун, ошондой эле алардын биргелешкен аракеттерин камтыйт [1, с. 56].

Экинчи тарабынан, укуктук билим берүү өзүнүн адистик белгилерине таандык индивидуалдуулукка, обочолукка ээ. Ошол эле учурда бул процесс кандай социалдык шартта, кандай деңгээлде уюштурулуп, жүзөгө ашырылгандыгы маанилүү.

Бул процеске, айрыкча, атайын жана өзгөчө тапшырмага ээ болгон орто кесиптик билим берүү системасындагы окуу кошулат.

Кесиптик колледждерде укуктук билим берүү түшүнүгүнө теориялык анализ берүү жана аны иштеп чыгуу - бул процессти, жалпы укуктук таалим-тарбия берүү системасындагы анын ордун карап чыгып, анын маңызын, маанисин ачып көрсөтүү зарылдыгын белгилейт. Мына ушунун өзү колледждеги укуктук билим берүү түшүнүгүнө педагогикалык атайын иштелме үчүн негиз болуп берет.

Укуктук билим берүү илимий адабияттарда укуктук таалим-тарбиянын каражаты, формасы катары белгиленет. Укуктук таалим-тарбияга болгон карым-катышы боюнча

бүтүндөй укуктук билим берүү конкреттүү бир тапшырманын аткарылышына жетишүүдөгү ыкма (каражат), укуктук таалим-тарбия ишинин багыттарынын бири катары эсептелет.

Жаштарга укуктук таалим-тарбия берүүнүн негизги багыттарынын бири болуп – колледж студенттерине укуктук билим берүү болуп саналат. Себеби, ансыз болочок адистердин укуктук аң-сезимин, укуктук маданиятын калыптандыруу мүмкүн эмес. Ошондуктан, бул максатка жетишүүнүн негизи болуп укуктук билим, анын калыптанышы, туура тандоосу жана жүзөгө ашыруу саналат. Ошондон улам бүтүндөй укуктук билим берүү аспектиси өзү менен студент жаштарга укуктук тарбия берүүнүн негизги багыттарын аткарууда чыныгы каражаттарды (ыкмалар, баштапкы уюштуруучулук) алып чыгат.

Башка тарабынан алып караганда, бүтүндөй укуктук таалим –тарбияга салыштыруусуз каралганда, жалпы сапаттык-мазмундук аспектидеги маселе келип чыгат. Андай учурда укуктук билим берүү укуктук таалим-тарбиянын формасына кошулат. Мунун өзү белгилүү деңгээлде колледждин студенттеринин укуктук таалим-тарбиясына кошулат. Окуу процесси жүргүзүлгөн жердин башкы социалдык функциясы - материалдардын теориялык мазмунун ачып берүү болгондуктан, анын тандалышы белгилүү бир процессте көрүнүп, орто кесиптик билим берүү системасынын укуктук билим берүү чөйрөсүнө кошулат. Бул жерде укуктук билим берүү кесиптик билим берүү чөйрөсүндөгү укуктук таалим-тарбия процессинин ыкмаларынын мазмундук сырткы көрүнүшүн чагылдырып турат.

Педагогикалык адабияттарда укуктук таалим-тарбия түшүнүгүн керек болгон жүрүм-турумга, ага жараша тарбиялануучулардын жардамында аткарылган иш чара катары түшүнүү кабыл алынган; же коомдук эмес уюмдарда мамлекеттик ишмердиктин ар кандай түрлөрүнүн уюштурулушу, болбосо жарандарга укуктук тарбия берүү боюнча өткөрүлгөн конкреттүү иш чараны сырткы көрүнүшүн чагылдыруусу эсептелинген. Андан башка укуктук талим-тарбия ишинин сырттан чагылдыруу жөндөмү катары кабыл алынган. Ошону менен катар эле укуктук таалим-тарбия формасын укуктук таалим-тарбия ишмердигин чагылдырган конкреттүү бир иш чара катары кабыл алуу сунушталган .

Жогоруда белгиленген көз караштарды жалпылаштырып, укуктук билим берүү укуктук таалим-тарбиянын формасы катары – теориялык укуктук материалдардын таалим-тарбия объектисине ачып берүүнү уюштуруунун жана анын сырткы көрүнүшүн чагылдыруунун ыкмалары деген жыйынтыкка келүүгө болот. Орто кесиптик окуу жайларынын системасындагы өзүнө таандык айырмачылык аспектилери төмөнкүлөрдө байкалат:

- өнүктүрүү, теориялык-таанып билүү, жеке-багыттагы өзгөчө функциялардын аткарылышында;
- уюштуруунун, максат коюунун, пландаштыруунун (программалаштыруу), системалуулугунун жогорку деңгээлинде;
- укуктук окуу материалдарына чып берүү максатында лекция, семинардык сабак, консультация, тандоо боюнча окутуу, факультативдик, атайын курстар, окуудан тышкаркы иштер сыяктуу укуктук билим берүүнүн өзгөчө, адистештирилген формаларынын колдонулушу;

- билим берүүнүн максатка ылайык окутуу жана үйрөтүү жолу менен эки тараптуу аракеттердин байланышы. Бул жерде катышуучулардын – окутуп үйрөтүүчү жана студент болуп бөлүнгөн эки түрү бар. Мындай окуу процессиндеги биринчи тарап теориялык материалдарды тандоо, иштеп чыгуу жана түшүндүрүү, материалдарды өздөштүрүүнү уюштуруу, таалим-тарбия объектисине таасир бере турган оптималдуу ыкмаларды издеп табуу жана пайдалануу ишмердигинин мүнөзүн алып жүрөт. Ал эми экинчи тарап бул учурга чейин калыптандырылган тажырыйбаларды комплекстүү билим жолу менен пайдалануу, кайра баштан иштеп чыгуу, аларды өздөштүрүү, түшүнүү, таанып билүү ишмердигин алып барат.

Адистик илимий адабияттарда бул аспектилерди пайдаланып, С.С. Алексеев, Л.М. Лазарев укуктук билим берүү түшүнүгүн окутуучу менен окуучунун биргелешкен =ишмердиги, бул учурда укуктук билимге, шык-жөндөмгө, мүмкүнчүлүктөргө пландуу түрдө ээ болуу жүрүп, аларды туура пайдаланууга жетишет деген тыянак чыгарышат [2-3, с. 140-200].

Бул аныктаманы колледждеги укуктук билим берүү түшүнүгүн иштеп чыгуу багытындагы усулдук негиз катары караганга болот. Бул жерде эки элементтик объектиден турган кесиптик билим берүүнүн адистештирилиши жана орто звенодогу адистердин укуктук даярдыгынын татаалдаштырылышы – кошумча аспект болуп саналат. Тагыраак айтканда, колледждин студенттери мында өзүнүн жарандык укугун жүзөгө ашыруу үчүн зарыл болгон теориялык укуктук билимди алышат. Ушул жерден укуктук билим берүү түшүнүгү жалпы аспекти кандай камтыган болсо, адистик (профессионалдык) аспекти да ошондой эле кучагына алат.

Укуктук аспектиде каралып жаткан окуу процесси - негизинде болочок адистин укуктук аң-сезими жана укуктук маданияты камтылган теориялык-укуктук пайдубалдын системалуу калыптандырылышына кошулат да, алардын кесиптик ишмердигине, реалдуу жүрүм-турумуна идеялык-теориялык жактан тааасир берүү күчүнө ээ болот.

Таалим-тарбия процессинен укуктук билим берүүнүн бөлүнүшү М.М. Галимовдун көз карашында, шарттуу түрдө гана бөлүнөт. Алардын пикири боюнча, укуктук билим берүүдө кандай гана педагог болбосун, студенттеринин таалим-тарбиясына таасир берип турат. Башкача айтканда, окуу процесси укуктук жактан тарбия берүүнүн негизи белгилерин алып жүрөт [4, с. 198].

Ошентип, колледждеги укуктук билим берүү – студенттерге адистик билим берип, болочок адистер ээ болгон билимин реалдуу жүрүш-турушунда эле эмес, кесиптик ишмердигинде да пайдалана билүүгө мүмкүнчүлүктөрүн, шык-жөндөмдөрүн калыптандырган таанып билүү ишмердиги болуп саналат.

Укуктук билим берүү түшүнүгү орто кесиптик билим берүү системасында жүргүзүлгөн бул процесстин элементтерин жана мазмунун аныктоого жол ачат.

Дидактикалык көнүгүнүн тарыхы окутуунун максаты боюнча төмөнкүдөй эки көз карашка ээ:

- 1) "формалдуу билим берүү", тагыраак айтканда, инсандын ой жүгүртүүсүн, эс-тутумун жана башка жөндөмдөрүн өнүктүрүү;
- 2) "материалдык билим берүү" – бул илим негизин өздөштүрүү, турмушта керек болгон конкреттүү билимди калыптандыруу.

Колледжде укуктук билим берүү максатын иштеп чыгуу студенттердин укуктук тарбиясынын таанып билүү чөйрөсүндө кошулган теориялык жана практикалык эки мамилени тең кучагына алышы мүмкүн. Таанып билүү тайпасындагы окуу максатынын тизмесин берүү үчүн бул билимди калыптандыруу процессинин негизине камтылган атайын тандалган укуктук материалдар тууралуу айтылганын эсте тутуу зарыл.

Укуктук билим берүү студент жаштардын укуктук билимин калыптандыруунун жалпы максатындагы укуктук таалим-тарбиянын элементи болуп саналып, алардын укуктук аң-сезиминин, укуктук маданиятынын теориялык негизи жана компоненти катары:

- укук жөнүндөгү системалаштырылган билимдин зарыл болгон деңгээлинин, аны пайдалануу процессинде укуктук айкындын камсыздалышына;

- укуктук кызыкчылыктардын, укуктук ой жүгүртүүлөрдүн, түшүнүктөрдүн, укуктук сезимдин, таанып билүү жана практикалык мүмкүнчүлүктүн өнүгүшүнө;

- илимий укуктук көз караштардын, ага байланыштуу ар түрдүү сапаттардын – нравалык, эстетикалык ж.б.у.с. калыптанышына;

- укуктук жактан өз алдынча билимин өркүндөтүүгө, укуктук билимди пайдалануудагы суроо талапты, мүмкүнчүлүктү, аларды теориялык жана нормативдик булактардан издөө жөндөмүнүн калыптанышына негиз болот.

Колледжде укуктук билим берүүнүн жалпы максатынын чегинде таанып билүү чөйрөсүнүн төмөнкүдөй тапшырмалары бөлүнүп каралат: а) укук жана мамлекет теориясы, анын ичинде укуктук билим; б) укукту түшүнүү, тагыраак айтканда, ар кандай укуктук көрүнүштөрдүн ортосундагы байланыштардын түшүндүрүлүшү, укуктагы себептерди тактоо процесси; в) укуктук түшүнүктөрдүн жана принциптердин, укуктук нормалардын конкреттүү кырдаалдарга карата кесиптик ишмердикте пайдаланылышы; г) укуктук анализдин жана синтездин жүргүзүлүшү, анын чегинде жоромол-божомол жүргүзүү жөндөмү, укуктук көрүнүштөн маанилүү белгилердин бөлүнүшү, укуктук талкуунун логикасы, укуктук зарыл болгон материалдардын кошулушу ж.б. [5, с. 237].

Ошентип, укуктук билимдин мааниси төмөндөгүлөрдөн байкалат:

- биринчиден, укуктук билим- илимдин булактары, аны мүнөзү, укуктун функциясы тууралуу түшүнүктү иштеп чыгып, болочок адистин укуктук баалуулуктарга, жеке укуктук жүрүм-турумуна рационалдуу мамилесинин калыптанышына таасирин тийгизет; ошол эле учурда алардын маанисин, маңызын, мазмунун ачып көрсөтүп, жаштардын белгилүү деңгээлде укуктук ой жүгүртүүсүнүн иштелип чыгышына, логикалык түшүнүктүн калыптанышына негиз болот;

- экинчиден, укуктук билим - укуктук баалуулуктарды жана принциптерди таанып билүүгө шарт түзүү менен эле чектелбей, жаштардын белгилүү деңгээлде укуктук ой жүгүртүүсүнүн иштелип чыгышына, логикалык түшүнүк аппаратынын калыптанышына негиз боло турган алардын маанисин, маңызын, мазмунун ачып көрсөтөт.

- үчүнчүдөн, укуктук билим – бул инсандын укуктук жүрүм-турум негизи, анын социалдык укуктук активдүүлүгү, ар бир жаш адистин социалдык-укуктук, анын ичинде кесиптик чөйрөсүндөгү айкын багыты [6, с. 46].

Кесиптик билим берүү окуу жайларында студенттердин өз алдынча иштеринин окуудан сырткары формасын уюштуруу кыйла татаалдыкка ээ. Тагыраак айтканда, мында

студенттердин ага карата атайын даярдыгы талап кылынат. Ал төмөнкүлөрдү кучагына алат [7, с. 92]:

- a) окуу материалынын ал же бул бөлүгүнүн өз алдынча таанып билүү үчүн бөлүнүшү;
- б) атайын адабияттардын иштелип чыгышы;
- в) студенттер үчүн тема жана тапшырма- казустарды пайдалануу боюнча багыттама берген атайын усулдук көрсөтмөнүн түзүлүшү.

Мында студенттердин өз алдынча иштердин маанисин туура түшүнүшү, өз алдынча керектүү материалдарды издөөнүн, өздөштүргөн билимдин негизинде чыгармачылык ой жүгүртүүнүн эффективдүү жолдорун таба билиши, өз алдынча билимин өркүндөтүүгө аракет кылышы зарыл [8, с. 112]. Болочок адис үчүн өз алдынча таанып билүү ишин сабаттуу түзүү жөндөмү - мындан нары өз алдынча иштерди, андан нары практикалык ишмердикти өздөрү уюштурууга мүмкүнчүлүгүн көрсөткөн кесиптик маанилүү белгилерди түзөт [9, с. 106].

Орто кесиптик окуу жайында укук негизин окутуу боюнча бүтүрүүчүнүн болочок кесиби менен байланышта жүргүзүлүшү шарт. Мындагы негизги тапшырма студент ээ боло турган эң аз билимдин зарылдыгынын келечекте иштей турган адистиктин өзгөчөлүгүн эске алуу менен ага карата жетиштүү даярдыгынын оптималдуу дал келишин табууда турат.

Жыйынтыктар:

1. Орто кесиптик окуу жайлардын ченемдик укуктук базасын жакшы өздөштүрбөгөндүгү көпчүлүк педагогдор өз мектебинин ишмердигин жөнгө салуучу жергиликтүү укуктук ченемдик актылар менен тааныш эместиги, өздөрүнүн мыйзамдуу кызыкчылыктарын жана студенттердин кызыкчылыктарын коргоодо укуктук механизмдерди колдоно албастыгы байкалды. Коллективиндеги мамилелер, укукту максаттуу өздөштүрүүгө жана активдүү колдонууга кызыкпагандыгы аныкталды;

2. Студенттердин укуктук тарбиясын калыптандыруунун мотивациялык – баалуулук; когнитивдик – педагогикалык; ишмердүүлүк – рефлексиялык; укуктук ан-сезимдик; укуктук маданияттык; укуктук аракет жана жүрүм – турумдук компоненттери аныкталды;

3. Жаңы маалыматтык – коммуникативдик технологияларды колдонуп студенттердин укуктук тарбиясын калыптандырууда атайын укуктук нормативдик багыттагы сайттарды ачуу жана аларга педагогдордун укуктук компетенттүүлүгүнө тиешелүү болгон материалдарды жайгаштырып туруу. Педагогдордун укуктук жактан үзгүлтүксүз билим алуусу үчүн мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу курстарынын программасына кошумча укуктук мазмундагы модулдарды түзүү сунушталат;

4. Изилдөө ишин улантуу болочок адистерди даярдоодо жогорку окуу жайларында укуктук тарбиясын калыптандырууда, укуктук маданиятын, аң - сезимин жогорулатуу багытында болушу мүмкүн.

Колдонгон адабияттар:

1. **Бабаева, А.Д.** Укуктук маданият жана анын коомдогу орду [Текст] / А.Д. Бабаева. – Ош: Максимум, 2012. – 64 с.
2. **Алексеев, С.С.** Право на пороге нового тысячелетия [Текст] / С.С. Алексеев. – М.: Высшая школа,

2000. – С.15 - 24.
3. **Лазарев, Л.М.** Психологические аспекты применения права [Текст] / Л.М. Лазарев. - Казань: Мир науки, 1998. – 144 с.
  4. **Галимов, М.М.** Управление и законность [Текст] / М.М. Галимов // Вестник ТИСБИ. - Москва, 2002. - №3. – 204 с.
  5. **Бабаева, А.Д.** Правове знания и методика их преподавания [Текст] / А.Д. Бабаева // Наука и нове технологии. – Б.: ОАУКР, 2016. – С. 236 - 239.
  6. **Бабаева, А.Д.** Роль нравственно-правового воспитания в процессе формирования личности студентов колледжа [Текст] / А.Д. Бабаева, А.Э. Токторова // Вестник Саратовского гос. Университета. – Саратов: ФГБОУ ВО СГАП, 2019. - С. 45 - 49.
  7. **Акматова, У.Ж.** Современные подходы к проблеме воспитания толерантности в психолого-педагогических исследованиях [Текст] / У.Ж. Акматова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2020. – № 3. - С. 86 – 92.
  8. **Кадырова, М.С.** Профессионально педагогическая направленность личности преподавателя [Текст] / М.С. Кадырова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2014. - №3. – С. 111 – 113.
  9. **Калматова, Г.М.** Формирование ценностных ориентаций в образовательном пространстве вуза [Текст] / Г.М. Калматова // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2015. - №1. – С.103-107.

Поступила в редакцию 8.06.2021г.

УДК: 314.7(575.25)

Бабаева А.Д.
доцент Кыргызско – Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика
Токторова А.Э.
преп. Бишкекского гуманитарного университета им. К. Карасаева

ОРТО КЕСИПТИК ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДАГЫ СТУДЕНТТЕРДИН УКУКТУК ТАРБИЯСЫНЫН АБАЛЫ

Бул макала студенттердин укуктук тарбиясынын негизги орчундуу маселелерине арналган. Изилдөөнүн предмети катары окуу – тарбия процессинде студенттердин укуктук тарбиялуулугун өнүктүрүүсү каралат. Ал эми методдору болуп укуктук таалим-тарбия маселеси боюнча маалыматтар сурамжылоо, анкеталар, суроолор жана башка диагностикалык материалдар түзүлгөн. Иликтөөнүн максаты бул орто кесиптик окуу жайлардын студенттеринин укуктук тарбиялуулугун өнүктүрүүнүн теориялык негиздерин аныктоосу эсептелинет. Көптөгөн окумуштуулардын эмгектерин иликтегенде, алардын заманбап билим берүүнүн укуктук формаларын өркүндөтүүнүн талаптарына багытталгандыгы аныкталган. Орто кесиптик окуу жайларында окуп жаткан студенттердин укуктук билим деңгээлине жүргүзүлгөн изилдөө – алардын 64 %ы окуу жайындагы укуктун окутулушу - укукту таанып билүүнүн негизги булагы деп эсептей тургандыгын авторлор белгилеген. Ошондой эле массалык маалымат каражаттардан билгендер 69 %, курсташтар менен болгон пикири алышуу жана тандаган кесип боюнча иштеп жаткан тараптар менен болгон карым-катыш дегендер 23 % сурамжылоонун натыйжасында көрсөтүлгөн. Студенттердин укуктук тарбиясын калыптандыруунун учурдагы абалы теориялык жактан талдоого алынып, укуктук жактан даярдоо багытында укуктук маданият, укуктук аң сезим жана билим берүүдөгү укуктук нормативдик документтерди даярдоодо методикалык, окуу усулдук колдонмолорду иштеп чыгуусу сунуш катары белгиленген.

Негизги сөздөр: студенттер; укуктук тарбия; укуктук билим; сурамжылоо; пикир алышуу; багыт; болочок адистер.

СОСТОЯНИЕ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ СРЕДНЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Данная статья посвящена наиболее важным вопросам правового воспитания студентов. Предметом исследования – правовое воспитание студентов в учебно-воспитательном процессе. Целью исследования является определение теоретических основ развития правового образования студентов средних профессиональных учебных заведений. Методы исследования полученных в виде сообщения, анкетирования, вопросов и другие диагностические материалы по правовому воспитанию. Изучение трудов многих ученых показало, что они ориентированы на необходимость совершенствования правовых форм современного образования. Авторы отмечают, что исследование уровня юридических знаний студентов средних профессиональных учебных заведений - 64% отметили знание о праве узнают в высшем учебном заведении. Так как именно институт является основным источником для получения информации о правовых знаниях. Опрос показал, что 69% респондентов заявили, что знают о праве в средствах массовой информации, а 23% отметили, что в общении с одногруппниками и взаимодействии с окружающими людьми. Теоретически проанализированы современное состояние становления правового воспитания студентов и даны в виде рекомендации разработать методические и учебные пособия по формированию правовой культуры, правосознания и нормативно-правового регулирования в сфере правовой подготовки.

Ключевые слова: студенты; правовое воспитание; правовое образование; опрос; обмен информацией; направление; будущие специалисты.

STATE OF LEGAL EDUCATION OF STUDENTS OF SECONDARY PROFESSIONAL EDUCATIONAL INSTITUTION

This article is devoted to the most important issues of legal education of students. The subject of the research is the development of legal education of students in the educational process. And also the methods are research received in the form of messages, questionnaires, questions and other diagnostic materials on legal education. The whole research is to determine the theoretical foundations of the development of legal education for students of secondary vocational educational institutions. The study of the works of many scientists has shown that they are focused on the need to improve the legal forms of modern education. The authors note that the study of the level of legal knowledge of students of secondary vocational educational institutions - 64% noted that they learn about law in a higher educational institution. Since it is the institute that is the main source for obtaining information on legal knowledge. The survey also showed that 69% of respondents said they knew about the law in the media, and 23% said that in communication with classmates and interacting with people around them. Theoretically analyzed the current state of the formation of legal education of students and given in the form of a recommendation to develop methodological and teaching aids on the formation of legal culture, legal awareness and legal regulation in the field of legal training.

Key words: students; legal education; legal education; survey; information exchange; direction; future specialists.

Укуктук билимди өздөштүрүү боюнча студенттердин өз алдынча иштери бул ишти координациялоо боюнча атайын программалардын түзүлүшүнө муктаж. Бул программаларга кирген окуу материалдары татаалдыгынын аздыгы, студенттер тарабынан аткарылышы үчүн жеткиликтүүлүгү менен айырмаланып турушу керек. Башка тарабынан алып караганда, адистик программаларда кабыл алынган укуктук билимди бышыктоо үчүн кошумча окуу материалдарынын кошулушу зарыл.

Мындай программалардын киргизилиши окуу курсунун методологиялык жана усулдук иштелмелерин талап кылат. Теориялык маселелер менен катар эле алар окуп үйрөнүүгө керек болгон студенттердин укуктук сабактардын ал же бул бөлүгүн окуп үйрөнүшүн жеңилдетип, багыт бере турган усулдук сунуштарды камтыйт.

Укуктук аң-сезим укуктук идеологияда жана билимде үстөмдүк кылган коомдук жана индивидуалдык аң-сезимдин өзгөчө түрү болуп саналат. Педагогикалык планда укуктук аң-сезим юридикалык акыйкаттын жана аны баалоодогу ар бир адамдын позициясынын таанылышы болуп саналат.

Укуктук аң-сезимде мыйзамдардын адилеттик идеясы чагылдырылат. Ошону менен катар эле нравалык аспект, бийик бааланган укукта - укуктун кандай болушу керек экендигине карата нравалык мамиле так көрүнөт. Алар болочок адистердин укуктук тарбиясынын негизги багыттарын аныктап турат [1, с.126].

Укукту сыйлай билгендиги көрсөткөн конкреттүү жүрүм-турумду, же тескерисинче, мыйзам бузууга негиз болгон жүрүм-турумду мыйзамдардын маңызына ылайык талкуулоого болот.

Укуктук таалим-тарбия маселеси боюнча жалпылаштыруу жана классификациялоо биз чогулткан маалыматтар сурамжылоо, анкеталар суроолор жана башка диагностикалык материалдардан түзүлдү. Алардын жардамында алынган жыйынтыктар орто кесиптик билим берүү мекемесинин студенттеринде укуктук тарбия жана укуктук ишеним деңгээлинин жетишсиз экендигин айкын көрсөтөт [2, с.150].

Ошентип, анкеталык сурамжылоого катышкан орто кесиптик окуу жайлардын 50% студентинен төмөнкүдөй маалыматтар алынды.

Аларда укук, мыйзам, конституция жөнүндөгү түшүнүктөрү жеткиликтүү эмес экендиги көрүндү.

Ошентип, анкеталык сурамжылоого катышкан колледждин 50% студентинен алынган маалыматтарды кезек-кезеги менен чагылдырабыз.

Тагыраак айтканда, алынган жооптордо укук, мыйзамдар, конституция жөнүндөгү түшүнүктөрү жогорку деңгээлде эмес экендиги төмөнкүдөй белгиленди:

-укуктук тартип маселеси боюнча - $3,72 \pm 0,13$;

-кылмыштуулук укугу маселеси боюнча - $3,48 \pm 0,13$;

-жарандык укук маселеси боюнча - $3,58 \pm 0,13$ (юридикалык минимумдун көлөмү боюнча педагогикалык баа беш баллдык шкала менен).

Мында укуктук билимге берилген орточо баа $3,59 \pm 0,06$ деңгээлиндеги көрсөткүчкө барабар болду. Суралган билимдин жетишсиздигине шарттуу белги коюлду.

- Анкеталык сурамжылоого катышкандардын 85%ы зарылдыгы жок “мыйзам түшүндүрмөсүнүн кеңири колдонулушун” белгилешкен;

- Алардын 76%ы өзүнүн укуктук таалим-тарбиясынын төмөнкү деңгээлде экендигин белгилеген.

Жогоруда көрсөтүлгөн төмөнкү баалардын жана өзүнө-өзү баа берүүнүн төмөндүгүн эске алуу менен студенттердин укуктук аң-сезиминин төмөн болушунун себептеринен – зарыл болгон укуктук билимдин, мыйзамдар жөнүндө жарыяланган маалыматтардын жетишсиз өздөштүрүлгөнүн көрүүгө болот.

Ар кайсы курстун студенттерине берилген сурамжылоого жүргүзүлгөн анализ болочок адистерди укуктук таалим-тарбиянын объектиси катары изилдегенге эле мүмкүнчүлүк бербестен, ишмердиктин субъектиси катары да караганга жол ачат. Жаштарда моралдык-педагогикалык жана адистик сапаттардын калыптанышы – инсандыктын негизин түзгөн тарбия, жоопкерчилик, милдетти сезе билүү, принципалдуулук, өзүнүн жүрүм турумуна баа берүү жөдөмү ж.б.у.с критерийлерден турган терең түшүнүктүн базасында гана ийгиликтүү жүрүшү мүмкүн [3, с.161].

Ошентип, “Мыйзамдын бузулушуна эч качан жол берилбеши керек деп санайсызбы?” – деген суроо боюнча сурамжылоого катышкан 1-2-курстун студенттери 65 (82%) , 3-курстан 35 адам (сурамжылоого катышкандардын 68%ы) оң көз карашын айтышкан.

Ошол эле учурда 1-2-курстун студенттеринин 46 %ы гана коомдук жайларда жүрүм-турум эрежелеринин бузулушу административдик мыйзам бузуу болуп эсептелишине макул экендигин билдиришкен. Колледждин бүтүрүүчүлөрүнүн арасында бул көрсөткүч 26%дан бир аз гана жогорку көрсөткүчкө жетип, белгиленген жобого карата студенттердин мамилеси негативдик өсүштө экендигин далилдеп турат.

Бирок “Ар кандай кырдаалда мыйзамдын бузулушуна айныксыз жаза берилиш керек деп эсептейсизби?” – деген суроого 1-2- курстун студенттеринин 67%ы “ооба” деген жообун берсе, бүтүрүүчүлөрдүн 72 %ы ушундай көз карашын билдиришкен. Мындай маанилүү укуктук жобонун маанисин жогорку курстун студенттери мыкты түшүнүшөт. Ошондой эле бул маселе боюнча алардын адистик көз караштары, укуктук аң-сезимдери калыптангандыгын көрүүгө болот.

Юридикалык сабактарды окутуу процессинде анын маанисин студенттердин терең түшүнүгүнө чейин жеткирип берүү алардын өздүк тарбиясы жана укуктук таалим-тарбиясы үчүн жалпы маданияттын маанисин түшүнө билүүгө жеткирет.

“Укуктук аң-сезимдин калыптанышы инсандын өзүн-өзү тарбиялашы менен байланышта деп эсептейсизби?” – деген сурамжылоого катышкандардын 79%ы оң пикирин билдиришкен. Бул дээрлик баардык курстагыларга мүнөздүү көрүнүш болду. Сурамжылоого катышкан студенттердин дээрлик 82%ы укуктук аң-сезим менен азыркы жаштардын жалпы маданиятынын өнүгүшүнүн байланышын көрө билишет.

Кесиптик билим берүүдөгү укуктук таалим-тарбия боюнча иш – анын уюштурулушуна карата бүтүндөй комплекстик мамилени талап кылат. Бул – нравалык таалим-тарбия процессиндеги укуктук аң-сезимдин калыптанышы, укуктук билим берүү деген сөз. Укуктук таалим-тарбиянын негизги максаты – студенттердин айтылган көз караштардын бышыктоо таянычын таба ала тургандай кылып, мыйзамга урмат-сый менен мамиле жасай билишин калыптандыруу болуп саналат.

Сурамжылоого катышкан жогоруда көрсөтүлгөн колледждин 1-2- курсунун жана бүтүрүүчү курсунун студенттеринин 78%га жакыны: “Укуктук таалим-тарбия, баарынан мурда, мыйзамга карата урмат-сый менен мамиле жасай билүүнүн калыптандырышын камсыз кылышы керек деп эсептейсизби?” – деген суроого оң көз караштагы мамилесин билдиришкен. Укуктук нормалардын мааниси боюнча билим жана түшүнүк өзүнөн-өзү бекем ишенимди жарата албайт. Бирок ал ишенимдин калыптанышына керектүү өбөлгө болуп саналат. Ой тутуму жана сезими калыптанган субъектинин психикалык абалын кескин өзгөртө алса гана таалим-тарбия эффективдүү болушу мүмкүн.

Болочок адистерди окутуу процессинде укуктук таалим-тарбиянын ийгилиги – белгилүү деңгээлде колледждин окутуучулар курамына студент таалим-тарбия объекти болуудан тышкары - педагогдун тарбиялык таасирине субъективдүү мамиледе болушун эске алышына да белгилүү деңгээлде көз каранды болот.

Кесиптик билим берүү системасында окуп жаткан студенттин укуктук билим деңгээлине жүргүзүлгөн изилдөө – алардын 64 %ы окуу жайындагы укуктун окутулушу - укукту таанып билүүнүн негизги булагы деп эсептей тургандыгын көрсөттү. Анын катарында массалык маалымат каражаттары дегендер (69 %), курсташтар менен болгон пикири алышуу жана тандаган кесип боюнча иштеп жаткан тараптар менен болгон карым-катыш дегендер (23 %).

2010-2011-жылдар аралыгында жүргүзүлгөн изилдөөгө салыштырмалуу 2020-жылдагы изилдөөнүн жыйынтыгы, бир тарабынан, кыйла натыйжалуу. Тагыраак айтканда, мындан он жыл мурун студенттердин 42%ы укуктун окутулушу - укукту таанып билүүнүн негизги булагы деп көрсөткөн; экинчиден, (9,8 % жооп) өзгөрүүсүз төмөнкү деңгээлде калган. Юридикалык адабияттар менен студенттердин өз алдынча таанышуу деңгээли мурдагы көрсөткүчтү өзгөртө алган эмес (сурамжылоого катышкан 30 студенттин үч-төртү гана аны укукту таанып билүүнүн булагы катары көрсөтөт).

Коомдун саясий системасы, мамлекеттик механизм, укук бузуунун составы, жеке укукту коргоо, айрым мыйзам бузуудан кийинки күтүлгөн натыйжалар (мисалы, каза болгону жарыяланган тарапка келиши, сатуу жана сатып алуу укугуна ээ боло албаган буюм-тайымдарды көчөдөн алынышы) ж.б.у.с маселелер боюнча студенттердин укуктук билим деңгээли мурдагыдай эле төмөнкү деңгээлде калууда.

Тандоонун субъективдүү критерийи материалды тандоодо төмөнкүдөй мобилдик мамиле үчүн маанилүү болгон окуу курсуна карата студенттердин билим деңгээлин эске алууга түрткү болот: түшүнүктүү, кызыктуу болгон маселелерге көңүл буруунун күчүтөтүүнү; ошондой эле материалдын татаалдыгын, кесиптик багытын ж.б.у.с. эске алып, аны жеткиликтүү жана кенен түшүндүрүүнү, жогорку курстарда кайталап, материалдын өздөштүрүлүшүнө шарт түзүүнү ж.б.[4, с.276].

Изилдөөнүн натыйжасы көрсөткөндөй, биринчи курстар укукту кызыгуу менен өздөштүрүшөт. Ал эми жогорку курстун студенттери болочоктогу кесибин, үй-бүлөлүк абалын, туугандарынын жана досторунун көйгөйлөрүн эске алып, дифференциалдык мамилеге ээ болуп, укукту өз алдынча таанып билишет. Ошондуктан, укукту таанып билүүгө кызыгуунун төмөндүгүн 18 жашка чейин (айрыкча, окуучулардан) жолуктурууга болот. Жаштардын укуктук билимге умтулуусу 20-24 жашынан (бул этапта алар бүтүрүүчү же жаш адис болуп калат) пайда болот. Укуктук материалдарды тандоонун субъективдүү факторуна жүргүзүлгөн анализ анын татаал структурага ээ болуп, төмөнкүдөй критерийлерди кучагына ала тургандыгын көрсөттү:

- студенттердин курак жашына жана колледждеги окуу курсуна көз каранды болгон “этаптык” критерий (бул жерде дидактикалык процесстер окуу курсу, курак жашы, студенттин инсан катары интеллектуалдык жана психикалык жактан өнүгүшү менен байланышкан көп баскычтуу процессти көрсөтөт; ошондуктан, студенттик күндөрдө психикалык-курак жаштык мүнөздүн өзгөрүшү – келечектеги кесипкөй адистердин укуктук сабаттуулугунун калыптанышынын ал же бул элементинин учурдагы зарылдыгын көрсөтүшү керек);
- психологиялык критерий. Ал студенттердин кесиптик кызыкчылыктары, болочок адистердин өзүнө, өзүнүн келечегине болгон кызыкчылыктары эске алынганда байкалат. Бул жерден таалим-тарбиянын терең жана сапаттуу объектиси катары кабыл алынган окуу материалдарынын тандалышы аныкталат. Белгиленген критерий материалдардын өздөштүрүлүшүндө социалдык тажырыйбанын иштелип чыгышына пассивдүү эмес мүмкүнчүлүктүн шартын, чыгармачылык менен кайра түзүүнүн активдүүлүгүнүн жагдайларын аныктоого түрткү болот [5, с.112].

Укуктук билим студенттердин тажырыйбасына негизделип, кесиптик турмушунда пайдаланылганда, алардын сезим түпкүрүнөн орун алып, терең өздөштүрүлгөндө гана ишенимдүү билим боло тургандыгы белгилүү. Буларды өз башынан өткөргөнүн эске албай туруп, болочок адистердин укуктук аң-сезимин тарбиялоону, укук чегиндеги жүрүм-турум мотивацияларынын негизинде камтылган ишенимди калыптандырууну жүзөгө ашыруу мүмкүн эмес.

Эмоция индивидди оң натыйжадагы аракетке же багытты ага карама-каршы буруу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мында, таалим-тарбия процессинде, анын ичинде укуктук тарбияда студенттердин актуалдуу суроо талабына жооп бере турган оң натыйжадагы эмоция орун алышы зарыл. Изилдөөнүн автору укуктук сабактарды окутуу процессинде материалдардын өздөштүрүлүшүн жеңилдетип, академиялык ашыкча жүктөмдөн арылуу максатында, студенттер менен пикир алышууда зарыл болгон эмоционалдык толкунду берүү багытында юмор жана афоризмдерди пайдалат [6, с. 106].

Болочок адистердин таанып билүү багытындагы активдүүлүгү диалогдордун жана дискуссиялардын жүрүшүндө өнүгөт. Көз караштын плюрализми, ачык-айкындыктын

көчө кулач жайышы – шык-жөндөм маанисинин айкындалышын, дискуссиялардын маданиятын жаңы бийиктикке алып чыкты. Өз алдынча иштердин жүрүшүндө алдын ала пландалган маселелер боюнча да, күтүүсүз жерден келип чыккан суроолор боюнча да өзгөчө көңүл дискуссияларда бурулду.

Учурдагы текшерүүнүн натыйжасы жана предметти окуп үйрөнүүгө басым коюлушу боюнча бийик деңгээлин көрсөткөн колледждин студенттерине пландуу сабак учурунда, максатка ылайык, педагог менен биргеликте түзүлгөн индивидуалдык график боюнча иштөө укугу берилет. Мунун өзү студенттин таанып билүүсүнүн активдешине жана болочок кесибинин престиждүү болушуна жол ачат. Окуу процессинде тажрыйбалуу педагогдор болочок адистердин социалдык маанисине байланыштырып, белгилүү деңгээлде кубанычтуу көтөрүнкү эмоцияга чакырык таштаган шартты жарата алышат.

Ошентип, колледждин окуу-тарбиялык процессиндеги эффективдүүлүгүнүн көзгө көрүнөөрлүк деңгээлде жогорулашы – болочок адистердин таанып билүү активдүүлүгүн өстүрүү багытына студенттердин туруктуу активдүүлүгүн жаратуу боюнча педагогдор менен студенттердин биргелешкен ишмердиги учурунда жетишет.

Колледждин ар бир студентинин белгилүү деңгээлде өз дүйнөсү, рухий, интеллектуалдык суроо талабы болору талашсыз. Андай болгондон кийин укуктук маалыматтар тез жана жеңил кабыл алынгандыгын, өздөштүрүүсүнүн жакшыргандыгын байкоого болот [7, с. 90]. Ошондон улам төмөнкүдөй мыйзам ченемдүү көрүнүш келип чыгат: студенттин билим деңгээли канчалык бийик болсо, анын кесиптик ишмердигине даяр болушуна жардам бере турган, инсандын нравасына жана укугуна байланышкан мотивациялык курулушуна ошончолук жеңил жана табигый түрдө кире алат.

Жыйынтыктар:

1. Изилдөөгө алынган маселе боюнча илимий педагогикалык адабияттарды иликтегенде, окумуштуулардын изилдөөлөрү заманбап билим берүүнүн укуктук формаларын өркүндөтүүнүн талаптарына багытталгандыгы аныкталды;

2. Кесиптик билим берүү системасында окуп жаткан студенттин укуктук билим деңгээлине жүргүзүлгөн изилдөө – алардын 64 %ы окуу жайындагы укуктун окутулушу - укукту таанып билүүнүн негизги булагы деп эсептей тургандыгын көрсөттү. Ал эми массалык маалымат каражаттардан билгендер 69 %, курсташтар менен болгон пикири алышуу жана тандаган кесип боюнча иштеп жаткан тараптар менен болгон карым-катыш дегендер 23 % көрсөтүлдү;

3. Иликтөөлөрдүн негизинде студенттердин укуктук тарбиясын калыптандыруунун учурдагы абалы теориялык жактан талдоого алынды;

4. Студенттердин укуктук жактан даярдоо багытында укуктук маданият, укуктук аң сезим жана билим берүүдөгү укуктук нормативдик документтерди даярдоодо методикалык, окуу усулдук колдонмолорду иштеп чыгуусу сунуш катары белгиленди.

Колдонулган адабияттар:

1. **Бабаева, А.Д.** ЖОЖдун студенттеринин нравалык-укуктук маданиятын калыптандыруу [Текст] / А.Д. Бабаева, А.Э. Токторова // Известия вузов Кыргызстана. – Б.: ОАУКР, 2018. – С. 125-127.
2. **Маврина, И.А.** Социальность современного образования [Текст] / И.А. Маврина. - Омск: ОмГПУ, 2000. – 182 с.
3. **Бабаева, А.Д.** Орто кесиптик окуу жайлардын студенттерин инсандык жактан калыптандыруу процессинде нравалык укуктук тарбия берүүнүн ролу [Текст] / А.Д. Бабаева, А.Э. Токторова // Наука и новые технологии и инновации Кыргызстана. – Б.: ОАУКР, 2018. - С. 158-161.
4. **Бабаева, А.Д.** Педагогические основы нравственного воспитания студентов вуза [Текст] / А.Д. Бабаева // Наука и новые технологии. – Б.: ОАУКР, 2016.- С. 275-278.

5. **Кадырова, М.С.** Профессионально педагогическая направленность личности преподавателя [Текст] / М.С. Кадырова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2014. - №3. – С.111 – 113.
6. **Калматова, Г.М.** Формирование ценностных ориентаций в образовательном пространстве вуза [Текст] / Г.М. Калматова // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2015. - №1. – С.103 – 107.
10. **Акматова, У.Ж.** Современные подходы к проблеме воспитания толерантности в психолого-педагогических исследованиях [Текст] / У.Ж. Акматова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2020. – № 3. - С. 86 – 92.

Поступила в редакцию 9.06.2021г.

УДК 372.857

Камалова Р.О.

препод. Кыргызско-Узбекского Междун. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

КОЛЛЕДЖДЕРДЕ ОКУТУУНУН ИНТЕРАКТИВДҮҮ УСУЛДАРЫН КОЛДОНУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Изилдөөнүн предмети катары колледждердин студенттерине микробиология сабагын окутууда интерактивдүү усулдарды колдонуу жараяны каралды. Изилдөөнүн максаты болуп колледждердеги окуу жараянын интерактивдүү усулдарды колдонуу менен жакшыртуу жана окуу жараянынын сапатын жогорулатуу болуп эсептелет. Изилдөөлөр медициналык колледжде эксперименттик сабактарды өтүү менен жана студенттердин активдүүлүгүн байкоо усулу менен жүргүзүлдү. Изилдөөнүн жыйынтыгында студенттердин өз алдынча тааным-билүү ишмердиги, чыгармачылык менен изденүүлөрү, сабактагы активдүүлүктөрү, ар түрдүү идеяларды иштеп чыгуулары, жеке пикирин айтуу мүмкүнчүлүктөрү жогорулады. Медициналык колледжде окуу процессин жакшыртуу максатында студенттердин билим сапатын жогорулатуу үчүн окутуунун интерактивдүү усулдарын колдонуп окутуу сунушталат.

Негизги сөздөр: интерактив; фасилитатор; презентация; автордук позиция; мотивация; процессуал; стимул; плюрализм; ассистент; автократ; демократ.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РАЗНЫХ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В КОЛЛЕДЖАХ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

Предметом исследования является использование интерактивных методов на уроке микробиологии. Цель исследования улучшение качества учебного процесса в колледжах при помощи интерактивных методов. Исследование проводилось путем наблюдения за активностью студентов, а также проведение экспериментальных занятий. В результате исследования заметили значительное самостоятельность, познавательность, творчество студентов на занятиях микробиологии. Рекомендуется проводить занятия с использованием интерактивных методов для повышения качества учебного процесса в колледжах.

Ключевые слова: интерактивность; фасилитатор; презентация; авторская позиция; мотивация; процессуал; стимул; плюрализм; помощник; автократ; демократ.

THE USE OF DIFFERENT INTERACTIVE TEACHING METHODS IN COLLEGES AND THEIR FEATURES

The subject of the study is the use of interactive methods in the lesson of microbiology. The aim of the study is to improve the quality of the educational process in colleges using interactive methods. The study was conducted by observing the activity of students, as well as conducting experimental classes. As a result of the study, we noticed a significant independence, cognitive ability, and creativity of students in

microbiology classes. It is recommended to conduct classes using interactive methods to improve the quality of the educational process in colleges.

Keywords: *interactivity; facilitator; presentation; author's position; motivation; procedural; incentive; pluralism; assistant; autocrat; democrat.*

Интерактивдүү усулдар студенттер, окутуучулар жана маалыматтар менен өз ара бирдиктүү байланышта аракеттенүүгө багытталган усул. «Интерактив» деген сөз англис тилинде «Inter» өз ара, биримдикте, «act» аракеттенүү деген сөзүнөн алынган. «Өз ара аракеттенишүү», «биргелешип аракет кылуу» дегенди билдирет. Окутуучу менен студент бири-бири менен биригип, бирдей аракет кылып, максатка жетүү жолун издешет. Сабактардагы интерактивдүү ишмердүүлүк төмөндөгү беш негизги элементке таянат:

- Өз ара көз карандылыктын аздыгы;
- Жекече жоопкерчилик;
- Өз ара таасир этүүчүлүк;
- Биргелешип иштөө көндүмдөрү;
- Экиден болуп жуптарда иштөө.

Интерактивдүү усулдар менен окутуу процессинде окутууну төмөндөгүдөй жактары боюнча өзгөчөлөп бөлүп көрсөтүүгө болот:

- Мазмундук жагына (Эмнени окутат?);
- Процессуалдык (жараяндык) жагына (Кантип окутат?);
- Мотивациялык (иш аракетке умтулуучулук) жагы (студенттердин ишмердүүлүгүн кантип активдештирет?);
- Уюштуруучулук жагы (Окутуучулардын жана студенттердин ишмердүүлүктөрүн кантип турукташтырат?) [2 .4];

Салттуу окутууда окутуучу сабактагы негизги фигура катары эсептелип, анын баяны, түшүндүрүүсү, айтып берүүсү баш мааниге ээ болсо, интерактивдүү усулдар менен окутууда мугалим көбүрөөк фасилитатордук (багыттоочу, нускоочу, уюштуруучу) милдет аткарат. Мурдагы автократтык стилге караганда демократтык стиль авансценага чыгат да, студенттер пассивдүү байкоочудан активдүү аралашуучуга айланат. Интерактивдүү окутууда студенттер өзгөчө бири-бири менен чыгармачылык тыгыз байланышта аракеттенишет. Мында мугалим пассивдүү байкоочунун ролун гана аткарып калбайт, ар бир кыймыл-аракетте өзүнүн интеллектуалдык деңгээлин көрсөтүү менен бүтүндөй сабактын багытын нукка салып, интерактивдүү көнүгүүлөрдү жана тапшырмаларды берип, сабакты пландаштырып, айрым учурда күтүлбөгөн экспорнт менен тайпаны жаны кырдаалга алып келет. Мында бүтүндөй тайпа жандуу, аракетте кыймылда, чыгармачылык изденүүдө болот [1.62].

Азыркы мезгилде студенттердин таанып-билүүчүлүк жөндөмдүүлүгүн өз билимин өнүктүрүүсүн, өзүн-өзү таанып билүү жана калыптандыруусун пайда кылуучу жана өнүктүрүүчү интерактивдүү методдор кеңири колдонула баштады. Интерактивдүү методдор, окутуу процессиндеги студенттердин өз алдынча таанып-билүү ишмердигин, студент менен студенттин жана студент менен окутуучунун ортосундагы өз ара байланыштарды уюштуруучу методдор болуп эсептелинет. Интерактивдүү метод менен иштөөдө, студенттер кандайдыр бир проблеманы талкуулап жатышып аны чечүүнүн бир нече жолу бар экендигин билишет, өз көз караштары менен башкалардын көз караштарын

салыштырууну үйрөнүшөт. Чыгармачыл демилге колдоого алынып, алдыга коюлган маселени биргелешип чечишет. Студенттер терең идеяларды иштеп чыгуу менен ар бири жекече пикирин айтуу укугунун бар экенин билишет. Өзүнө өзү ишенүүсү пайда болуп, бири-бирине үстөмдүк кыла албайт. Натыйжада : - түгөйү менен иштейт; - группада иштешет; - проблеманы көрө билишет жана аны чечүүнүн жолдорун издешет; - өз ара мамиледе сабырдуулукту көрсөтө билет; - бири бирин угат, сыйлайт. Интерактивдүү метод менен окутуу барынан мурда бул - окуу процессинде өз ара байланышта болуу жана түгөйлөрдүн же группалардын өз ара аракеттениши жана кызматташтыгы.

«Окутуунун интерактивдүү методу» деген терминдин өзү педагогикада 20-кылымдын 80-жылдарында пайда болгон. Советтик педагогикада ал «кызматташтык педагогикасы» деген наам алган. Бул аталыш советтик мектептин эң жакшы сапаттарын, орус жана чет элдик психология – педагогикалык илимдин жана практиканын жетишкендиктерин бириктирип 80-жылдардагы мугалимдер тарабынан берилген. Жогоруда айтылгандай, интерактивдүү окутуунун башкы өзгөчөлүгү, окуу процесси группада биргелешип аракеттенүү аркылуу жүргүзүлүүдө. Биргелешкен иш алардын ар биринин жалпы ишке кызыгуусун жаратат жана тырышып аракеттенүүнү, ойлонууну, чыгармачыл активдүүлүктү талап кылат. [Султанбаева Г. С., КГУ им. И.Арабаева Студенттердин өз алдынча иштөөсүн өнүктүрүүдө интерактивдүү методду колдонуу]

Демек, интерактивдүү окутууда студенттердин бири- бирин окутуусунун жыйынтыгында кабыл алуусу жана эске сактоосу салттуу окутууга салыштырмалуу жогорку деңгээлде калыптанат. Интерактивдүү метод менен сабак өтүүдө мугалим – насаатчы багыт берүүчү болуп эсептелинет. Мында студенттер тапшырманы түшүнбөй же темадан четтеп кетсе аларга багыт берип, студенттерди билимдерге жана көндүмдөргө ээ болууга шарт түзүшөт. Интерактивдүү ыкмаларды тандаганда, студенттерди окутуу – үйрөтүүдө, анын канчалык деңгээлде пайдалуу экенин эске алуу керек. Андыктан, методиканы тандаганда окутуучу эмнелерди жана эмне үчүн окутаарын, анын максатын так билиши керек.

Интерактивдүү усулдар менен өткөрүлө турган бир сабактын типтүү структурасына токтололу:

1. Сабакка даярдык.

Буга теманы аныктоо, жабдылышын камсыздоо, негизги жана кошумча тапшырмаларды даярдоо, өтүлгөн тема менен байланышын түшүндүрүү ж.б. кирет.

2. Студенттерди тайпа-топторго, жуптарга (түгөйлөргө) бөлүү.

Мында тапшырмалардын мүнөзүнө, тандалган усулдардын тибине, студенттердин табигый тандоолоруна, каалоолоруна жараша майда топторго бөлүнүшөт. Зарылдык болсо ар бир топ ишин жүргүзүү үчүн өз топ башчыларын бирге тандап алуулары мүмкүн.

3. Тапшырмаларды жана көрсөтмөлөрдү берүү.

«Алтын эрежелерди» кабылдоо, тапшырманы берүү, аткаруу жолдорун түшүндүрүү, уюштуруу, убакытты белгилөө.

4. Студенттердин тапшырманын үстүнөн өз алдынча иштөөлөрүн көзөмөлдөө.

Мында мугалим ар бир топтун ишин көзөмөлдөп байкап турат. Кээ бир буйдалып жаткандарына багыттап берет. Бирок эч качан студенттин укугун, пикирин чектөө, оюн таңуулоо, багытын тутунууга болбойт. Ката болсо да ар бир студенттин пикири баалуу

деген принципти карманат. Айрым бир топ менен өзү да иштешүүсү (мугалим катары эмес топ мүчөсү катары) мүмкүн.

5. Ар бир чакан топто талкууну жүргүзүү.

Студенттердин чакан топтордо өз алдынча иштөөлөрүнө бөлүнгөн убакыт аяктаган соң, топтук талкууну жүргүзүү сунушталат. Эгерде студенттер кошумча убакыт суранышса, шартка жараша берүүгө болот. Дагы канча убакыт калганын мугалим эскертип турат.

6. Презентация (жарыялоо, жыйынтыктоо).

Студенттер берилген тапшырмаларынын негизинде өз топторунда жүргүзгөн иштери боюнча маалымдап, пикирлерин, идеяларын коргошот. Мугалим бул жерде алардын ойлорун жактоочу же сындоочу эмес, эмне үчүн ушундай ойлошоорун сурап-тактап, кошумча тактоочу суроолорду узатып туруучулук милдетти аткарат. Айрым карама-каршылыктуу кайчы пикирлерди жалпы тайпанын талкуусуна коет. Бул маселе боюнча башка топтордун суроо берүүлөрүнө, толуктоолоруна мүмкүнчүлүк берет. Муну өз турмуштарында кандайча пайдаланууга боло турганын ойлоноуларына жагдай түзөт. Турмуштук мисалдарга алып барат. Мугалим мүмкүн болушунча өзү азыраак сүйлөп, студентти ойлонтууга, пикирлетүүгө басым жасашы зарыл. Талаш-тартыштарды ашкере баш аламандыкка айландырып жиберүүгө жол бербеш керек. Эч убакта «Бул туура эмес», «Кантип ушул жөнөкөй нерсени билбейсин?», «Жок, андай болбойт!» дегендей кескин жыйынтык айтууга болбойт. «Кандай дейсинер, бул айтылган пикирге макулсунарбы», «Сен кызык пикир айтып жатасын, дагы башкачараак жыйынтыктап көрчү», «Өтө кызык ой!», «Күтүлбөгөн пикир», «Сени түшүнүп жатам, дагы толуктай түшчү» ж.б. сыяктуу колдоо көрсөтүүчү суроолорду узатып турганы студент үчүн дагы шыктандыруучу стимулду түзүп, сабактын өтө жандуу өтүүсүнө шарт түзүлөт. [2.6]

Интерактивдүү усулдар менен окутууда студенттердин бири-бирине кызматташтыгы артат жана активдүүлүгү жогорулайт, ойлонуу плюрализмине (бир нече вариантта ойлоо) көнүгөт, пассивдүү угуучудан активдүү жаратуучуга айлана башташат. Студенттер тез ойлонууга, чечкиндүүлүккө көнүгүшөт, тапшырмалардагы башкы идеяны, таяныч түшүнүктү ажырата билүү, негизгилерин топтоштура алууга, маселени чечүүнүн, аткаруунун кыска, натыйжалуу, таамай, кайтарымдуу жолдорун тандоого машыгышат, инсандык сапаттары артат, баарлашуу маданияты, интеллектуалдык денгээли жогорулайт.

Изилдөө максатында Кыргыз-Өзбек университетинин медициналык коллежинде окутуунун учурдагы интерактивдүү усулдарынын бири болгон «Билерман ордо» оюн-сабагы өтүлдү.

Сабактын темасы: Шигеллалар жана холера вибриону

Сабактын максаты:

- **Когнитивдик (таанып-билүүчүлүк)** Студенттер ичеги-карын инфекциялык ооруларынын козгогучтарынын, анын ичинен шигеллалардын жана холера вибрионунун морфологиялык түзүлүшү, алардын көп түрдүүлүгү, шигеллалар жана холера вибриону козгогон инфекциялык оорулар жана алдын-алуу үчүн профилактикалык эрежелер жөнүндө айтып беришет

- **Баалуулук (өнүктүрүүчүлүк)** Студенттер шигелла жана холера вибриону козгогон оорулардын микробдорунун сүрөтүн тартат, таблица түзөт, слайд иштеп чыгат, тест, кроссворд түзөт

- **Жүрүм-турумдуулук (гарбия берүүчүлүк)** Студенттер чакан топтордо иштей алышат, билгендерин башкаларга түшүндүрүп бере алышат, бири-бирин сыйлашат, пикирин угат, толуктоо киргизе алат

Бул теманын негизинде студенттер төмөнкүдөй компетенцияга ээ болушат:

- Өзүнүн ишмердүүлүгүндө инфекциялык оорулардын профилактикасы жөнүндө аткарылуучу жумуштардын маанисин жана жыйынтыгын, алардын эффективдүүлүгүн жана сапатын баалай билет.

Төмөнкүдөй окутуунун натыйжаларына ээ болушат:

Студент теориялык билим аркылуу билет:

- Шигелла жана холера козгоочу микробдордун морфологиялык түзүлүшүн;
- алардын түрлөрүн;
- шигелла, холера козгоочу инфекциялык оорулар жөнүндө;
- орунун алдын алуу үчүн профилактикалык эрежелерди;

аткара алат:

- Ичеги-карын инфекциялык оорулары боюнча мүнөздөмө бере алат;
- Шигелла, холера оорусунун өзгөчөлүгүн аныктай алат;
- Ооруну алдын алуу үчүн аткарылуучу профилактикалык жумуштарды жасай алышат;

Сабактын жабдылышы: карточка, сүрөт, плакат, слайд, ватман кагазы.

Сабактын тиби: Билимин, билгичтиктерди калыптандыруу жана текшерүү сабагы.

Сабактын методу: Интерактивдүү

Сабактын формасы: Практикалык

Сабактын жүрүшү:

1) Уюштуруу (саламдашуу, студенттердин санын жоктоо, текшерүү);

2) Үйгө берилген тапшырманы суроо;

3) Мурун өтүлгөн сабакты бышыктоо иретинде студенттер менен бирдикте «Билерман ордо» оюнун ойноо.

«Билерман ордо» оюнунун максаты: Сабакка болгон кызыгуусун арттырат, ойлонуу жөндөмдүүлүктөрүн жана өтүлгөн теманы жалпылаштырат жана өз ара иштегенге аракеттенишет. **Оюндун шарты:** Бул оюнга тайпадагы бардык студенттер катышат, «Билермандар» жана «Көрүүчүлөр» болуп эки топко бөлүнүшөт. «Билермандарга» «Көрүүчүлөрдөн» даярдалган атайын катылган суроолор берилет. Эгерде «Билермандар» жооп бере албай калса, анда «Көрүүчүлөргө» упай кошулат. Ар бир туура жоопко желекчелер берилип турат.

Оюндун тапшырмалары:

1. Суроо – жооп.

2. Берилген сүрөттөргө анализ жасоо.

3. Терминдер менен иштөө.

Эскертүү: Карточкалары кезигет. Мында: + деген карточка келип калса 1 минутада адабияттардан пайдалана алат. Телефондук жардам (каалаган кишиден 1 минута ичинде жардам сурай алат)

Баалоо: Топтолгон желекчелердин санына карата студенттер бааланат.

Сабакты жыйынтыктоо. Суроолор жана тапшырмалар берилет.

Үйгө тапшырма: «Шигеллалар жана холера вибриону» деген темага карата синквейн, кластер түзүп келүү. Сүрөт тартуу Өз алдынча иш жазып келүү

Изилдөөлөр көрсөткөндөй интерактивдүү ыкма менен окутууда студенттердин билим сапаты да жогорулайт: 10% окууда кабыл алат; 10% угууда кабыл алат; 20% байкоодо кабыл алат, 30% угуу-байкоо жүргүзүүдө кабыл алат, 50% дискуссияда кабыл алат, 70 % практикада кабыл алат, 90 % бири-бирин окутууда кабыл алат.

Жыйынтыктар:

1. Интерактивдүү усулдар менен окутуу окуу процессинин сапатын көтөрдү, студенттердин активдүүлүгүн жогорулатты жана студент менен окутуучунун ортосундагы мамилени жакындатты;

2. Интерактивдүү усулдар материалдарды өздөштүрүү жана бышыктоо үчүн ынгайлуу болгондуктан, окуу процессинде колдонууга сунушталды.

Колдонулган адабияттар:

1. **Муратов, А.** Окутуунун жаны технологиялары [Текст] / А. Муратов, К. Акматов. – Б.: Глобал Принт, 2017.- 62 с.
2. **Молдобаев, Ж.** Окутуунун интерактивдуу усулдары [Текст] / Ж. Молдобаев. - Ош: Кагаз ресурстары, 2010. – С.4 - 6.
3. **Бекбоев, И.Б.** Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Б. Бекбоев.– Б.: Улуу Тоолор 2015. – 384 с.
4. **Султанбаева, Г.С.** Студенттердин өз алдынча иштөөсүн өнүктүрүүдө интерактивдүү методду колдонуу [Текст] / Г.С.Султанбаева.- Б.: КГУ им. И. Арабаева.
5. **Исаков, Т.Э.** Моделирование методов обучения и использование их в интерактивном обучении [Текст] / Т.Э. Исаков // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2020. - №2. -94 с.

Поступила в редакцию 12.06.2021г.

ТРЕБОВАНИЯ

к содержанию и оформлению статей для публикации в журнале «Наука. Образование. Техника»

Статья, поступающая для публикации, должна сопровождаться, как правило, с подписанным *лицензионным договором и рецензией* ведущих учёных – докторов наук. Язык публикации: **кыргызский; русский; английский**. Требования к содержанию и оформлению статьи представлены с учетом структуры ее рукописи.

Формат, поля и нумерация страниц	Статья представляется в электронном и/или бумажном варианте. Оформляется в редакторе Microsoft Office, формате *.doc или *.docx, шрифтом 14, Times New Roman. Формат А4. Поля: верхнее и нижнее по 20 мм; правое – 15 мм; левое – 30 мм. Не используйте колонтитулы. Нумерация страниц производится внизу справа, начиная с 1-й страницы.
УДК	На первой странице проставляется код УДК (прописными буквами), располагается слева вверху. Шрифт 14 (жирный), Time New Roman.
Ф.И.О. автора(ов)	На следующей строке (на русском языке) указывается Ф.И.О. автора, ниже учёная степень, должность в организации, страна - располагаются - справа. Шрифт 12 (курсив), межстрочный интервал 1. Например: <i>Иванов И.И.</i> <i>д.и.н., проф. Кыргызско-Узбекского универ., Кыргызская Республика</i> Подробные сведения об авторах на кыргызском, русском и английском языках, представляются в конце статьи, на отдельной странице.
Название статьи	Название статьи (на кыргызском, русском и английском языках) с прописными буквами – по центру страницы. Шрифт 14 (жирный), Time New Roman, межстрочный интервал 1. <i>Обратите внимание, в конце названия точка не ставится!</i>
Аннотация	Приводится на кыргыз., русс. и англ. языках (80-100 слов) строчными буквами. Аннотация состоит из 6 предложений: предмет исследования; цель исследования; методы исследования; полученные результаты; отличия полученных результатов; рекомендации для науки и практики. В аннотации не допускается цитирование. Форматирование выравниванием по ширине страницы. Шрифт 14 (курсив), Time New Roman, межстрочный интервал 1.
Ключевые слова	Приводится на кыргыз., русс. и англ. языках (10-14 слов) строчными буквами, не более двух строк. Слова или словосочетания отделяются друг от друга точкой с запятой. Шрифт 14 (жирный), Time New Roman, межстрочный интервал 1.
Текст статьи	Текст статьи оформляется шрифтом 14 (обычный), межстрочный интервал 1,5. Абзацы («красная строка») – 1,25 см, должны вставляться автоматически, а не с помощью клавиши «пробел». Наличие двойных или тройных пробелов не допустимо. Требуется следующая логическая структура текста статьи: 1. <i>Вводная часть</i> – проводится анализ работ ученых по данной теме, выявляются достоинства и недостатки, обосновывается актуальность темы, цель и задачи исследования; 2. <i>Исследовательская часть</i> – производится выбор научного метода(ов) исследования, логическое и последовательное изложение проведенных исследований, лаконично и ясно излагаются краткие результаты исследований, производится сравнительный анализ полученных результатов с известными.

	<p>3. <i>Заключительная часть</i> – сформируются выводы с описанием отличий и значимости полученных результатов, даются рекомендации для науки и практики. При первом употреблении <i>аббревиатур</i> обязательно указывать их расшифровку. Должны применяться единицы международной системы СИ. Оформление таблиц, рисунков и формул должно соответствовать требованиям ГОСТ 7.32. – 2001. Каждая таблица снабжается заголовком и вставляется в текст после абзаца с первой ссылкой на неё. Название таблицы приводится <i>над таблицей слева</i> с выравниванием по ширине. Текст в таблицах – шрифт 12, интервал 1, Time New Roman. Количество таблиц не ограничено. Все составляющие <i>формулы</i> должны быть оформлены в макросе «Math Type» (шрифт 14). Нумерация формул производится в скобках, например: (1), (2). <i>Рисунки</i> должны допускать перемещение в тексте и возможность изменение размеров. Каждый рисунок снабжается надписью и вставляется в текст после абзаца с первой ссылкой на него. Формирование названия и номера рисунка – шрифт 12, обычный, интервал 1. <i>Графические рисунки</i> должны быть хорошего качества. Если есть надписи, то текст должен отображаться четко. <i>Фотографии</i> должны быть с разрешением минимум 300 или 600 dpi. Формат рисунков и фотографии – gif, jpeg. Количество рисунков - не более 4. <i>Обратите внимание, что в конце названия таблицы и рисунка точка не ставится!</i></p>
Выводы	<p>Текст статьи завершается с изложением основных выводов. В выводах описываются отличия и значимость полученных результатов, даются рекомендации для науки и практики. Шрифт 14 (обычный), межстрочный интервал 1,5.</p>
Список литературы	<p>При заимствовании материала из других источников ссылка на эти источники обязательна. Ссылки в тексте оформляются квадратными скобками, например: [1], [2-5]. Источники указываются в порядке цитирования в тексте. На все источники из списка литературы должны быть ссылки в тексте. Список литературы оформляется по ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая ссылка. Общие требования и правила составления. Шрифт 14 (обычный), межстрочный интервал 1.</p>
Общий объём статьи	<p>Объём статьи: в формате А4 - от 6 до 15 страниц включая аннотацию, ключевые слова, рисунки, таблицы и литературу (до 30 000 знаков с пробелами).</p>
Сведения об авторе(ах)	<p>В конце статьи на отдельной странице представляются подробные сведения об авторах на кыргыз., русс. и англ. языках. Фамилия, имя, отчество автора(ов) - полностью, должность в организации, ученая степень, звание. Почтовый индекс, страна, город, улица, № кв., телеф.: служ. или моб., e-mail. Шрифт 14 (обычный), межстрочный интервал 1.</p>
Условия публикации	<p>Журнал индексируется в системе РИНЦ и присвоен международный индекс ISSN 1694-5220. Все статьи обязательно подлежат технической и научной редакции. В конце рукописи подписывается научным редактором. Редакционный совет оставляет за собой право не включать в журнал статьи, не соответствующие требованиям (в том числе к объёму текста, к оформлению таблиц и иллюстраций). Публикация оплачивается автором или авторами. Стоимость одной страницы формата А4 составляет: -120 сомов для граждан Кыргызстана; -5 долл. США для иностранных граждан.</p>

М А З М У Н У

ТЕХНИКАЛЫК ИЛИМДЕР

С.Н. Касымбеков, М.М. Исманов, Б.М. Касымалиев, Т.Т.Толонбаев Кол менен иштетилүүчү перфораторду лабораториялык сыноолор.....	5
---	---

ФИЗИКАЛЫК -МАТЕМАТИКАЛЫК ИЛИМДЕР

Ч.Х. Абдуллаева, М.Х. Абдулазизова, Б.Т. Адиева, Б.У. Кулматова E_6 евклиддик мейкиндигинде (f_i^5, Δ_4) түгөйүнүн квази-кошмок сызыгынын жашашынын зарыл жана жетиштүү шарттары.....	13
Г.М. Борбоева, М. Каныбек кызы, М.И. Розобаева, Г.Т. Мурзакматова «Жандаш бурчтар» түшүнүгүн калыптандыруунун мисалында мейкиндик ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө шарт түзүү.....	20
Ж.К. Жээнтаева Кечигүүчү аргументи менен теңдемелердин чыгарылыштарынын асимптотикалык эквиваленттүүлүгү боюнча сандык тажрыйбалар.....	26

ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР

Ш.О. Шакиев Улуттук экономикадагы чакан ишкердүүлүк.....	33
Г.П. Сартбаева Кыргыз Республикасынын жайыттарында орун алган көйгөйлөр жана аларды чечүүнүн жолдору.....	38

ХИМИЯЛЫК-БИОЛОГИЯЛЫК ИЛИМДЕР

А.З.Кулбаев, К.Ы. Стамалиев, А.А. Арстанова Ош шаарынын аймагын байырлаган чабалекей сымалдардын таралуу өзгөчөлүктөрү.....	44
Ж.Р. Бердибаева Атмосферанын булганышынын адамзатка тийгизген таасири.....	49

ТАРЫХЫ-ФИЛОСОФИЯЛЫК ИЛИМДЕР

Д.А. Ырзаков, Г.Э. Тиленбаева, А.М. Камчыбеков Музыканын маданий - руханий жана этикалык баалуулуктарга тийгизген таасири.....	57
Г.Э. Тиленбаева Азыркы коомдогу руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктар жана инсандык сапат.....	63

ФИЛОЛОГИЯЛЫК ИЛИМДЕР

М.Т. Мамутов, А.Т. Жумабаева, Г.К. Алимбекова Плеоназмдардын туюндурулуш жолдору.....	70
М.Т. Мамутов, А.Т. Жумабаева Плеоназмдардын лексика-семантикалык классификациясы.....	76
Г. Жаманкулова Кыргыз тилиндеги табулардын улуттук – маданий өзгөчөлүктөрү.....	83

С.Р. Абдыкадырова, Р.Ж. Сагындыкова «Бабур-нама» чыгармасындагы маданияттар аралык түшүнүктөрдү чагылдырган материалдар.....	90
Р.В. Алиева XIX кылымдагы орус адабиятындагы чыгыш мотивдери.....	97
С.Т. Сарыков Тенти Адышеванын ырларынын түзүлүштөрү.....	102
С.Т. Сарыков Акындын ыр дүйнөсүндөгү философиялык көз караштар.....	109
М.И. Сулайманова Кыргыз - өзбек элдик ырларында сөйкө образынын берилиши жана ага байланыштуу элдик ишенимдер.....	115
М.Р. Шакирова, З.С. Калыбекова К.К.Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүнө терминдердин кийирилишиндеги айрым маселелер.....	119
З.С. Калыбекова, М.Р. Шакирова Кыргыз фразеологизмдеринин которулуштарынын ыкмаларынын жана каражаттарыны орус тилиндеги дал келиши.....	124

ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЛИМДЕР

Т.Э. Исаков, А.А. Атабаев, М.Т. Исакова Билим берүү системасында окутуу жараянын жүргүзүүнүн форматтары жана ыкмалары.....	131
Т.Э. Исаков, А.А. Атабаев Covid -19 пандемиясы шартында билим берүү жараянын уюштуруунун маселелери.....	137
С.С. Сакиева, М.М. Асаналиева Мектепке чейинки балдарга руханий тарбия берүүнүн дидактикалык шарттары.....	143
А.Д. Бабаева, А.Э. Токторова Студенттер укуктук тарбиянын субъектиси катары.....	148
А.Д. Бабаева, А.Э. Токторова Орто кесиптик окуу жайларындагы студенттердин укуктук тарбиясынын абалы.....	155
Р.О. Камалова Колледждерде окутуунун интерактивдүү усулдарын колдонуунун өзгөчөлүктөрү.....	161
Авторлор жөнүндө маалыматтар	167
“Илим. Билим. Техника” журналында макаланы жарыкка чыгаруу үчүн анын мазмунуна жана жазылышына коюлган талаптар	169

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Касымбеков С.Н., Исманов М.М., Касымалиев Б.М., Толонбаев Т.Т. Лабораторные испытания перфоратора с ручным приводом.....	5
--	---

ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Абдуллаева Ч.Х., Абдулазизова М.Х., Адиева Б.Т., Кулматова Б.У. Необходимое и достаточное условие существования квазидвойной линии пары (f_t^s, Δ_t) в евклидовом пространстве E_6	13
Борбоева Г.М., Каныбек кызы М., Розмбаева М.И., Мурзакматова Г.Т. Создание условия для развития пространственного мышления на примере формирования понятия «Смежные углы».....	20
Жээнтаева Ж.К. Численные эксперименты по асимптотической эквивалентности решений уравнений с запаздывающим аргументом.....	26

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Шакиев Ш.О. Малое предпринимательство в национальной экономике.....	33
Сартбаева Г.П. Проблемы пастбищ Кыргызской Республики и пути их решения.....	38

ХИМИКО-БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кулбаев А.З., Стамалиев К.Ы., Арстанова А.А. Особенности распространения ласточковых обитающих в городе Ош.....	44
Бердибаева Ж.Р. Влияние загрязнения атмосферы на человека.....	49

ИСТОРИКО - ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Ырзаков Д.А., Тиленбаева Г.Э., Камчыбеков А.М. Влияние музыки на духовно - культурные и этические ценности.....	57
Тиленбаева Г.Э. Духовно-нравственные ценности и качества личности в современном обществе.....	63

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Мамутов М.Т., Жумабаева А.Т., Алимбекова Г.К. Способы выражения плеоназмов.....	70
Мамутов М.Т., Жумабаева А.Т. Лексика-семантическая классификация плеоназмов.....	76
Жаманкулова Г. Национально – культурная особенность табу в кыргызском языке.....	83

Абдыкадырова С.Р., Сагындыкова Р.Ж. Репрезентирующие межкультурные концепты в произведении «Бабур-намэ».....	90
Алиева Р.В. Восточные мотивы в русской литературе XIX века.....	97
Сарыков С.Т. Структуры стихов Тенти Адышевой.....	102
Сарыков С.Т. Философские взгляды поэта в мире поэзии.....	109
Сулайманова М.И. Кыргызские и узбекские народные песни и родственное доверие.....	115
Шакирова М.Р., Калыбекова З.С. Некоторые проблемы включения терминов в “кыргызско-русский словарь” К.К.Юдахина.....	119
Калыбекова З.С., Шакирова М.Р. Кыргызские фразеологизмы с названиями средств и способов передвижения и их соответствия в русском языке.....	124

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Исаков Т.Э., Атабаев А.А., Исакова М.Т. Форматы и методы ведения процесса обучения в образовательной системе.....	131
Исаков Т.Э., Атабаев А.А. Вопросы организации образовательных процессов в условиях пандемии covid-19.....	137
Сакиева С.С., Асаналиева М.М. Дидактические условия духовного воспитания детей дошкольного возраста.....	143
Бабаева А.Д., Токторова А.Э. Студенчество как субъект правового воспитания.....	148
Бабаева А.Д., Токторова А.Э. Состояние правового воспитания студентов среднего профессионального учебного заведения.....	155
Камалова Р.О. Использование разных интерактивных методов обучения в колледжах и их особенности.. Сведения об автора.....	161 167
Требования к содержанию и оформлению статей для публикации в журнале “ Наука. Образование.Техника”	169

C O N T E N T

TECHNICAL SCIENCES

S.N. Kasumbekov, M.M. Ismanov, B.M. Kasimaliev, T.T. Tolonbaev Experimental studies manual puncher.....	5
---	---

PHYSICAL – MATHEMATICAL SCIENCES

CH.H. Abdullaeva, M.H. Abdulazizova, B.T. Adieva, B.U. Kulmatova Necessary and sufficient conditions for existence of a quasio-double line of a pair (f_1^5, Δ_4) in euclidean space E_6	13
G.M. Borboeva, M. Kanybek kyzy, M.I. Rozibaeva, G.T. Murzakmatova Creating conditions for the development of spatial thinking on the example of the formation of the concept of "Adjacent angles».....	20
J.K. Jeentaeva Numerical experiments on asymptotical equivalence of solutions of equations with retarded argument	26

ECONOMIK SCIENCES

Sh. O. Shakiev Small entrepreneurship in the national ekonomu.....	33
G.P. Sartbaeva Problems of pastures in the kyrgyz republic and ways to solve them.....	38

CHEMICAL- BIOLOGICAL SCIENCES

A.Z. Kulbaev, K.I. Stamaliev, A.A. Arstanova Distribution features of swall ows inhabiting the city of Osh.....	44
J. R. Berdibaeva The impact of air pollution on humans.....	49

HISTORICAL-PHILOSOPHICAL SCIENCES

D.A. Yrazakov, G.E. Tilenbaeva, A.M. Kamchybekova Influence of music on spiritual- cultural and ethical values.....	57
G.E. Tilenbaeva Inner and moral values as a phenomena of social reality.....	63

PHILOLOGICAL SCIENCES

M.T. Mamutov, A.T. Jymabaeva, G.K. Alimbekova Ways of expressing pleonasms.....	70
M.T. Mamutov, A.T. Jymabaeva Vocabulary-semantic classification of pleonasms.....	76
G. Jamankylova National - cultural feature of taboo in the kyrgyz language.....	83
S.R. Abdukadurova, R.J. Sagyndykova Representing intercultral concepts in the work «Baburnama».....	90

R.V. Alieva	
Oriental motives in russian literature of the xix century.....	97
S. T. Sarykov	
Structures of Tenti Adyshevas songs.....	102
S. T. Sarykov	
Philosophical views of the poet in the world of poetry.....	109
M.N.Sylaimanova	
Kyrgyz and Uzbek People’s Songs And Relative Trust.....	115
M.R. Shakirova, Z.S. Kalibekova	
Some problems of including terms in the " kyrgyz-russian dictionary” by K. K. Yudakhin.....	119
Z.S. Kalibekova, M.R. Shakirova	
Kyrgyz phraseologisms with the names of means and methods of movement and their correspondence in the rassian language.....	124

PEDAGOGICAL SCIENCES

T.E. Isakov, A.A. Atabaev, M.T. Isakova	
Formats and methods of conducting the learning process in the educational system.....	131
T.E. Isakov, A.A. Atabaev	
Questions of the organization of educational processes in the conditions of the covid-19 pandemic.....	137
S.S.Sakieva, M.M. Asanalieva	
Didactic conditions of spiritual education of preschool children.....	143
A.D. Babaeva, A.E. Toktorova	
Students as a subject of legal education.....	148
A.D. Babaeva, A.E. Toktorova	
Tate of legal education of students of secondary professional educational institution.....	155
R.O. Kamalova	
The use of different interactive teaching methods in colleges and their features.....	161
Information about authors	167
Requirements for the content and design of articles for publication in the journal “The science. Education. Equipment”	169

НАУКА. ОБРАЗОВАНИЕ. ТЕХНИКА

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

Адрес редакционно-издательского совета:

723500. Кыргызская Республика, г. Ош, улица Н. Исанова, 79,
Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Б. Сыдыкова
Международный научный журнал «Наука. Образование. Техника».
Телефон: (03222) 4-20-64; (03222) 4-20-79. Факс: (03222) 4-20-79; (03222) 5-53- 45.
E-mail: ismanov1970@mail.ru; nurkyz.alisherovna78@bk.ru

Журнал зарегистрирован Министерством юстиции Кыргызской Республики (приказ №1770, регистрационное свидетельство № 387 от 23.06.1999 г.) и Национальной книжной палатой Кыргызской Республики с присвоением международного шифра ISSN 1694-5220 от 15.01.2004 г.

Номер подготовили: М.М.Исманов, Н.А.Салиева.
Сдано в набор 09.08.2021 г. Подписано в печать 27.08.2021 г. Печать офсетная. Формат А4.
Гарнитура «Times», шрифт 12. Объем 17,5 усл. п.л. Заказ № 21. Тираж 200 экз.